TÜLAY METİN

SELÇUKLU ÇAĞINDA YAŞAMAK

ORTAÇAĞDA TÜRK ŞEHRİ

Kronik

2. BASKI

Kronik

SELÇUKLU ÇAĞINDA YAŞAMAK
Ortaçağda Türk Şehri

TÜLAY METİN

KRONİK KİTAP: 170
Selçuklu Tarihi Dizisi: 11

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Kasım 2020, İstanbul
2. Baskı, Ekim 2021, İstanbul

ISBN
978-605-7635-77-8

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. No:8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

TÜLAY METİN

SELÇUKLU ÇAĞINDA YAŞAMAK

ORTAÇAĞDA TÜRK ŞEHRİ

Kronik

TÜLAY METİN

Denizli'de doğdu. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitede Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında yüksek lisans eğitimini tamamladı. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında "Türkiye Selçukluları Devrinde Malatya" isimli teziyle doktora eğitimini tamamladı. 2006-2007'de Kuveyt Üniversitesi Dil Merkezinde Arapça eğitimi aldı. 2012 yılında Tebriz Üniversitesi'ne görevli öğretim üyesi olarak giderek İran'da Selçuklu tarihi ile ilgili çalışmalarda bulundu. Aynı zamanda Tahran'da Dehkhoda Enstitüsü'nde Farsça dil derslerine katılarak, lisans, yüksek ve doktora sürecinde aldığı Farsça eğitimini devam ettirdi. Selçuklular ve Beylikler tarihi, şehir tarihi, Ortaçağ'da sosyal, kültürel ve iktisadî hayat hakkında çalışmalar yapan yazar, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmaktadır. İngilizce, Arapça ve Farsça bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

	ÖNSÖZ	7
	GİRİŞ	11
1	SELÇUKLU DÖNEMİ ŞEHİRLERİNE DAİR KAYNAKLAR HAKKINDA	19
2	ANADOLU'DA TÜRKLER VE TÜRK ŞEHİR YAPILANMASI	21
	Türk İskânı	21
	Selçuklu Şehirlerinin Oluşumu	27
	Selçuklu Şehrinin Fiziksel Yapısı	36
3	ŞEHRİN TEMEL UNSURLARI	38
	Dış Düzen: Savunma Yapıları	38
	Selçuklu Şehirlerinin Muhafazası: Surlar	38
	Kale	41
	Hendek	45
4	SOSYAL HAYAT VE MÜESSESELER	46
	Mahalleler	46
	Meydanlar	48
	Eğitim Kurumları	62
	Hastaneler	64
5	ŞEHİR YÖNETİMİ: İDARÎ TEŞKİLÂT	66
	İdare Sistemi	66
	Yönetici Zümre	69
6	ŞEHİR HALKI	74
	Müslümanlar	74
	Gayrimüslimler	76
	Müşterek Hayat	79

7 DİNÎ HAYAT 82
Halkın Dinî Yaşantısı 82
İbadet Yerleri/ Mekânlar 85
Camiler 85
Mescidler 87
Namazgâhlar 88
Tekke ve Zâviyeler 90
Mezarlıklar / Türbeler 91

8 İLMÎ, FİKRÎ VE KÜLTÜREL HAYAT 96

9 EKONOMİK HAYAT 99
TİCARET 100
Çarşı (Sûk / Esvâk) 108
Pazar 110
Kervansaraylar ve Hanlar 113
TARIM 115
HAYVANCILIK 118
ÜRETİM VE SANAYİ 121
PARA-FİYAT-VERGİ 123
İKTİSADÎ HAYATTA AHÎ TEŞKİLÂTI 127
İKTİSADÎ HAYATTA YER ALAN BAŞLICA GÖREVLİLER 129

10 SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN TÜRKİYE SELÇUKLU ŞEHİRLERİ 132

11 SELÇUKLU DÜNYASINDA ŞEHİRLERE VERİLEN UNVANLAR 146

SONUÇ 153
KAYNAKÇA 157
EKLER 167
İNDEKS 185

ÖNSÖZ

Şehirler insan hayatının çehresini görebildiğimiz en duru mekânlardır. Kaynaklardaki bilgiler veya maddî izler geçmişin hikâyesini bugüne aktararak şehre dair bir resim çizmemizi sağlamaktadırlar. Şehrin yaşadığı tarihî serencamına büyüleyici bir pencere açan bu izler ile odaklanmak mümkündür. Türk tarihinde Hunlar'dan itibaren bilhassa idareci zümre tarafından şehir kurmaya yönelik fikirler uygulanma safhasına konulmaya başlanmıştır. Üç yüzyıl Türk tarihinin mühim bir evresine ev sahipliği yapmış olan Selçuklular ile birlikte şehirleşme faaliyetleri kısa sürede ivme kazanarak parlak bir yükseliş yaşamıştır. Türk tarihinin önemli bir nüvesi olarak tarih sahnesine çıkan Selçuklular, Horasan bölgesinde kurdukları devlet ile önemli bir güç haline gelmişlerdir. Devlet adamlarının benimsedikleri genişleme siyaseti ile kısa sürede İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasına hâkim olmuşlar ve böylece egemen oldukları bölgelerde siyasî, kültürel, sosyal ve iktisadî hayatın gelişiminde önemli bir rol üstlenmişlerdir. XI. yüzyıldan itibaren Horasan'dan Anadolu'ya muhtelif coğrafyalarda yerel özellikleri de katarak sahip oldukları pek çok unsuru derleyip yeninin müessisi ve mümessili olmuşlardır. Selçukluların kurduğu mekanizma, Türk Ortaçağının ruhunu bütüncül olarak anlama ve açıklama yolunda önemli bir adımdır. Müslüman devletlerin ortasında temayüz eden Selçuklular; Sasanî, Oğuz, Samanî, Karahanlı ve Gazneli menşeinden kaynağını alan sağlam bir müesseseleşmenin temelini atmışlardır. Böylece Selçuklular, ananevi unsurları barındıran

Türk millî medeniyeti ile manevî kaynaklı âlemşümul bir medeniyet olan İslâm medeniyetinin bileşenlerinin kaynaşması suretiyle Türk-İslâm medeniyeti meydana getirmeyi başarmışlardır. Selçuklular zamanında Türk-İslâm medeniyetine dair yapılanların başında kuşkusuz şehirleşme ve şehir kurma faaliyetleri gelmektedir.

Türk tarihinin ve kültürünün manevî çehresi olan şehirlere dair çalışmaların sayısı diğer sahalarla mukayese edildiğinde oldukça azdır. Özellikle Selçuklu şehir tarihçiliğinin Türk tarihçiliği açısından en zayıf alanların başında geldiğini söylemek mübalağa olmayacaktır. Belki kaynak yetersizliği belki de başka sebeplerden dolayı şehir tarihine dair çalışmalara gereken ilgi gösterilmemiştir. Prof. Dr. Faruk Sümer'in Eski Türklerde Şehircilik adlı çalışmasının bu alandaki ilk çalışmalardan olduğu söylenebilir. Ayrıca yapmış olduğu çalışmaları ile Prof. Dr. Tuncer Baykara'nın Selçuklu şehir tarihine katkısı büyüktür. Osmanlılar zamanında şehir tarihi ile ilgili başta Prof. Dr. Halil İnalcık ve Prof. Dr. Suraiya Faroqhi'nin olmak üzere başka araştırmacıların da kıymetli akademik çalışmaları bulunmaktadır. Son zamanlarda muayyen şehirler ele alınarak yapılan tez çalışmalarının sayısı artarak devam etmektedir.

İlim âlemine ve tarihe ilgili tüm okuyuculara sunulan bu çalışmada Türkiye Selçuklu şehirleri her yönüyle ele alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Selçuklu şehirlerinin oluşumu, iskânı, savunma yapıları, idarî yapısı, müesseseleri ve şehir halkının kültürel, dinî ve sosyo-ekonomik hayatı ayrı başlıklar altında anlatılmıştır. Bununla birlikte Selçuklu şehirleri hakkında bilgi veren dönemin seyahatnâmelerinden istifade edilerek seyyahların aktardıklarıyla Selçuklu şehirlerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Selçuklu şehirlerinin kimliğini belirleyen sahip oldukları unvanlara yer verilmiştir. Selçuklular geniş coğrafyaya yayılmış, birbirinden ayrı düşünülemeyen büyük bir aile oldukları için konular içinde yeri geldiğinde Selçukluların Türkiye dışında kalan şehirleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Çalışmanın ekler kısmında Ortaçağ Türk-İslâm şehirleri ve şehirlerde yer alan yapılar ile ilgili görsel malzemelere yer verilmiştir.

Medenî hayatın tezahürü olan yapılar kimliğin bekçileridirler. Gerek kaynaklara yansıyan gerekse günümüz şehir hayatına temel oluşturan yapılar Selçuklu şehrinin büyüklüğünün tartışılamaz olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada Selçuklu şehirlerine yapılan bir keşif ile halkın yaşantısından, eğitiminden, esnafından yöneticisine kadar, evlerinden surlarına kadar şehri bir bütün içerisinde ortaya koymaya gayret edilmiştir. Selçuklu şehirlerinin anlatıldığı bu eserin Türk şehir tarihinin aydınlanmasına önemli katkılar sağlayacağını umuyoruz. Şehir tarihi çok geniş ve kapsamlı bir konu olduğu için elbette gözümüzden kaçan eserler, aktaramadığımız ve eksik bilgiler mutlaka vardır.

Çalışmalarım esnasında beni destekleyen sevgili aileme ve çalışmanın yayımlanmasında emeği geçen Kronik Kitap'a ve değerli çalışanlarına teşekkür ederim.

Tülay Metin
2020

GİRİŞ

Mekânlar, âdeta tarihin akışı içinde siyasî, kültürel ve medeniyete dair yaşanan olayların hafızasıdır. Bu mekânlardan biri olan şehirler bir şuur merkezi olarak tarihî süreçte manaları ile öne çıkarlar. Sosyal değerlerin, ekonomik hayatın, âdetlerin, örflerin, kurumların, kültürel davranış ve tutumların rehberlik ettiği medeniyetin ifade bulduğu, kendine özgülüğün birçok alanda öne çıktığı mekândır şehir. Tarihî ve içtimaî bir yapıya sahip, kurumlardan müteşekkil, hürriyeti ve çeşitliliği temsil eden, sahip olduğu unsurlarla medenî hayatın tezahür ettiği en büyük iskân birimidir. Bir şehir sadece binalardan, kurumlardan, yollardan, sokaklardan ve insanlardan oluşmayıp, somuta can veren soyut mananın tecessüm ettiği bir ruha ve bir kimliğe sahiptir. Bir bakıma sahip olduğu unsurlarla var olan zihniyetin ortaya çıktığı yerdir. Bu manada klasik Roma kültüründe yaygın bir şekilde bir mekânın kendine özgü atmosferi ve canlılığına inanılırdı. Mekândan yere dönüşümün anlam kazandığı mutlak ruhun hayat bulduğu yerleri tanımlamak için "Genius loci (spirit of place)" ifadesi kullanılırdı. Anlaşıldığı gibi her mekân bir ruha sahiptir.

Eğitim ve kültürün hem çıkış yeri hem de ileri düzeyde olması nedeniyle uygarlık manasına da gelen şehir, Arapça'da "medine", Yunanca'da "polis", Fransızca'da "cite" kelimeleri ile isimlendirilirken, Latince'de devlet, vatandaşlık, yurttaşlık anlamındaki "civitas" ve "urbs", Almanya ve İskandinav ülkelerinde kale veya iskân

sahası anlamındaki "burgh" ya da "borough" kavramlarında karşılık bulmuştur.[1]

Şehrin tanımı hususunda coğrafyacılar ve sosyologlar tarafından yapılan çeşitli tanımlar yaygınlık kazanmıştır. Bir tarihçi olması hasebiyle Arnold Toynbee'nin şehir tarifi, şehrin mana ve dokusunu tahlil ile tasvir bakımından ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Toynbee'ye göre şehir üretimden ziyade tüketim merkezidir. Aynı zamanda bir yerleşim yerinin şehir olabilmesi için korunmuş olması, ticaretin yapıldığı bir pazar yerinin olması ve sanayi faaliyetlerini gösteren üretimin olması gerekir.[2] Bazı tarihçiler buna bir de "dinî merkez" olması hususunu da ilave ederler.[3] Şehri ekonomi eksenli bir anlayışla ele alan Weber ise şehrin bir veya daha fazla ayrı evler kümesinden oluşan görece kapalı, büyük bir yerleşim yeri olduğunu belirtir. Bunun için öncelikle ekonomik olarak gelişmiş olması gerektiğini vurgular. Şehir ekonomisi tarıma değil, ticaret ve üretime dayanmalıdır. Ayrıca şehir, bir pazara sahip olmalıdır. Weber'e göre iktisaden daha aktif olan kıyı şehirleri içte kalan kara şehirlere göre gelişmeye daha açıktır. Kara şehirlerindeki iktisadî hareketlilik daha çok yerel piyasalar etrafında merkezleşmiştir. Bununla birlikte, pazar yerleşimi olan şehirler dışa açıklığı temsil eder. Buna karşın garnizon şehir olarak kurulmuş kalelerin içine hapsolmuş yerleşmeler ise tam anlamıyla gelişememiştir.[4] Weber, Ortaçağ Avrupa şehrinin ekonomik açıdan bir ticaret ve alışveriş merkezi, siyasî ve ekonomik açıdan bir kale ve garnizon, idarî açıdan bir mahkeme bölgesi, sosyal açıdan ise yeminli bir konfederasyon olduğunu belirtir. Ona göre Ortaçağ Avrupa şehirleri ile Asya şehirleri birbirinden farklıdır. Ancak Avrupa ve Doğu

1 Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, Çev. Nur Nirven, İstanbul, 1995, s. 19; R. J, Holton, *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev. Ruşen Keleş, Ankara, 1999, s. 13, 19.

2 A. J. Toynbee, *Cities On The Move*, Oxford, 1970, s. 3-8.

3 Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul, 2005, s. 18.

4 Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, İstanbul, 2000, s. 73-101.

şehirleri, pazar yeri, alışveriş ve ticaret merkezi ve kale olmaları bakımından benzerlik göstermektedir.[5]

Batı literatünde genel olarak şehir, etrafında sur, en yüksek tepesinde kale, ortasında büyük ibadet yeri ve bunun çevresinde çarşısı, pazarı ve meydanı bulunan kasaba diye tarif edilmektedir. Kasaba görüntüsünde olan Ortaçağ Avrupa şehirleri dışında yaşayan halk, ibadet için ve düşman saldırısında sığınmak amacıyla veya ticaret yapmak için buraya gelirdi.[6]

XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Anadolu'daki temel yerleşim birimlerini ifade etmek için kullanılan "şehir" kelimesinden önce Türk tarihi boyunca yaygın olarak "balık" ve "kent" kelimeleri kullanılıyordu. Son zamanlarda bilimsel araştırmalarda veya aktüel dilde "şehir" kavramının karşılığı olarak kullanılan "kent-kend" *Divan-ı Lügati't-Türk*'te aynı manada yer alır. Ancak Arapça ve Farsça'ya tercüme edilirken "kent"in daha çok köyün karşılığı olarak kullanıldığı düşünülen "karye" ve "dih" şeklinde telaffuz edildiği görülür.[7] Burada her ne kadar "kent" kavramına köy manası yüklendiği düşünülse de "karye" insanların toplu şekilde birlikte yaşadığı büyük mekân anlamında da kullanılır. Bilhassa Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde geçtiği görülen "karye" kavramının Mekke, Medine, Taif, Kudüs, Medyen, Mısır, Antakya ve benzeri büyük şehirler ve bölgeler için kullanıldığı görülmektedir.[8]

Eski kaynaklarda "şehir" kelimesinin muadili olarak "şar" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.[9] İslâmdan sonra Ortaçağa ait kaynaklarda da "şar" kelimesine tesadüf edilmektedir. Bu cümleden

5 Weber, *a.g.e.*, s. 105, 121.

6 Osman Ergin, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul, 1936, s. 35.

7 Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2006, s. 275.

8 Nurettin Turgay, "Kur'an Açısından Kentlerin Yıkılışı", *Mukaddime*, Sayı 1 (2010), s. 106.

9 "Şar" kelimesinin İran tarihinde ve coğrafyasında kullanımına dair detaylı bilgi için bkz. Seyyid Muhsin Habibî, *Ez Şar Ta Şehr*, Tahran, 1390 hş.,s. 5 vd.

devrin bazı müellifleri şehrin yerleşim yeri olan "şehristan" tabiri yerine "şaristan" ifadesini kullanmışlardır.[10] Şehir kelimesinin karşılığı olarak "şar" sözcüğü Anadolu'da da kullanılmaya devam etmiştir. Daha çok Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli gibi Selçuklu devri âlimleri tarafından bu şekilde zikredildiği görülmektedir. Anadolu şehirlerinden Sivas'a bağlı bir ilçe olan Şarkışla ismi Orta Asya ve Horasan kültürünün izlerini günümüze taşıyan ismiyle dikkat çekmektedir. Zira Orta Asya Türk şehirleri için yaygın bir şekilde kullanılan "ordu-balık" ifadesinin bir yansıması olarak "balık" yerine "şar", ordu yerine ise yine Türkçe bir kelime olan "kışla" ile müştereken "şar-kışla" halinde istifade edilmiştir.

Bugün Türkçe ve Farsça'da kullanılan "şehir" kelimesi köken olarak Arapça "şöhret" kelimesi ile bağlantılıdır. Bu bağlamda şehrin; şöhretli, şöhret bulmuş, meşhur, ünlü, tanınmış ve belirgin gibi manalara geldiği düşünülmektedir. Ancak şehri modern anlamda bu şekilde tanımlamak eksik ve yetersizdir. Şehir adaletin, ahlâkın, hoşgörünün ve ihtiramın şöhret bulduğu yerdir. Ortak dilin, kültürün, yaşantının temayüz ettiği şehir bir kimliği temsil eder. F. Köprülü'nün "kültür bakımından en ehemmiyetli olan şehirli unsurdur" ifadesinde söz konusu temsiliyeti görmek mümkündür.[11] Gerçekten de şehirler ortak yaşama iradesinin ve kültürün sembolü olmuşlardır. Bireyler, yaşadığı şehrin düşünce ve hayat anlayışına sahiptirler. Böylece şehirlerde kurulan fikrî, ilmî ve kültürel kimlik tüm değerleri ile daha küçük merkezlere taşınır.

İslâm ile birlikte doğuda eski şehirler toparlanıp yükselişe geçmiş, yeni büyük şehirler kurulmuştur. Burada "doğu" ile anlatılmak istenen İslâm hâkimiyetindeki Ortaçağa damgasını vuran bölgelerdir. Zira Mourice Lombart'ın ifadesiyle "Ortaçağ her sahada ve her şekli ile tarihin doğuya ait bir dönemidir."[12] Nitekim Müslümanlar yeni bir din ve yeni bir toplum dinamizmi ile harekete geçmişler, birçok

10 *Tarih-i Sistan*, Tashih: Muhammed Taki Bahar, Tahran, 1381, s. 283, 354, 356, 357, 358 vd.

11 Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1972, s. 52.

12 M. Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, İstanbul, 2002, s. 13.

alanda Batının önünde olmuşlardır. Toplumun büyük kısmının yaşadığı İslâm şehirleri mimarî, kültürel ve sanatsal dokusu ile medeniyet çehresine sahip büyük şehirler olarak kurulmuştur. Selçuklular ile birlikte şehirleşme faaliyetleri kısa sürede ivme kazanarak parlak bir yükseliş yaşamıştır. Selçuklular, ananevi unsurları barındıran Türk millî medeniyeti ile manevî kaynaklı âlemşümul bir medeniyet olan İslâm medeniyetinin bileşenlerinin kaynaşması suretiyle Türk-İslâm medeniyeti meydana getirmeyi başarmışlardır. Selçuklular zamanında Türk-İslâm medeniyetine dair yapılanların başında kuşkusuz şehirleşme ve şehir kurma faaliyetleri gelmektedir. Medeniyet, millî ve dinî tasnif gereğince kendine özgülüğün birçok alanda öne çıkma halidir. Bu cümleden şehir insanlığın siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hikâyesinin yazıldığı ve bunu geleceğe taşıyan en önemli coğrafî sahadır. Kurumsallaşma ve cemiyet bilincinin gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkan yerleşik hayata geçiş şehirleşmenin ilk aşaması kabul edilir. Ortaçağda şehir hayatının ilk kademesi olan tamamen yerleşik bir düzen oluşturmaya yönelik faaliyetler özellikle devlet adamlarının icraatlarıyla uygulama bulmuştur.

Bu bağlamda Selçuklu vezirlerinden Nizâmülmülk, *Siyasetnâme* adlı eserinde sultanların vazifelerini belirtirken huzurun ve güvenin istikrarı için öncelikle ülkenin mamur hale getirilmesine dikkat çekmektedir. Sultanın dünyayı nasıl imar etmesi gerektiğini ifade eden Nizâmülmülk, kendi nazariyesiyle bu hususu ayrıntılı bir şekilde izah eder. Ona göre, sultan isminin ebedî kalmasını istiyorsa "dünyayı imar etmeye" başlamalıdır. Bununla ilgili olarak yapılması gereken imar faaliyetleri şu şekilde sıralanmıştır: "Sultan yeraltından su yolları, kanallar açar; akarsular üstüne köprüler kurar; köyleri ve mezraları verimli kılar; hisarlar, yeni şehirler, yüksek binalar, güzel yerleşim merkezleri kurar; büyük yol ağızlarına ribatlar (kervansaraylar), ilim öğrenecekler için medreseler yapılmasını emreder."[13] Nizâmülmülk'ün, Selçuklu devlet geleneğinin inşâsı ve ikâmesi için ifade ettiği bu sözler medeniyet zemininde atılması gereken en

13 Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk* veya *Siyâset-Nâme*, Neşr. M. Altay Köymen, Ankara, 1976, s. 9.

mühim adımlardır. Nitekim sultanların ve kendisinin şehirleşmeye dair inşâ ve imar çalışmaları şehirlerin önemini artırmıştır. Medeniyetin vücut bulduğu eğitim kurumları olan medreselerin yapımı için harekete geçen Nizâmülmülk'ün gayret ve çabaları Türk-İslâm medeniyetine bâki kalacak büyük katkı sağlamıştır. Ortaçağa ait hususları tahlilî bir nazarla sunan İbn Haldun da, bu konuyla alakalı olarak "devrin hükümdarlarının büyük binalar, büyük köşkler, kaleler, büyük şehirler ve yüksek heykeller bina etmekle meşgul olmalarını" belirtirken Nizâmülmülk'ün tespitlerini teyid mahiyetinde bilgiler vermektedir. Âdeta hükümdarların en önemli icraatları ve görevleri arasında addedilen şehir kültürüne dair bu mülahazalar dönemin anlayışını açık bir şekilde vurgulamaktadır. İbn Haldun, insanları bir arada yaşamak zorunda olan sosyal ve medenî varlıklar olarak zikreder. Onları bir arada tutan en önemli mekân da şehirdir. Ona göre şehirler, refah ve onun vasıtalarından istenilen gayenin hasıl olması durumunda, milletlerin karar kılmak için edinmiş oldukları ikamet yerleridir. Şehirlerin inşâ edilmesi için öncelikle devletin mevcudiyeti şarttır. Sonra şehir kuruluş maksadına, coğrafya ve iklim şartlarına göre inşâ edilir.[14]

Selçuklulardan kısa süre önce IX. ve X. yüzyılda yaşayan Farabî, Ortaçağ medeniyet ve kültür tarihinin sembolik eserlerinden olan *Erdemli Şehir (el-Medinetü'l-Fâzıla)* adlı eserinde insanlar arasındaki bağın ortak bir yerde oturmakla meydana geldiğini belirtirken aynı sokak veya aynı mahallede yaşayanlara daha sonra da aynı şehri ya da şehrin içinde bulunduğu bölgeyi paylaşanlara dikkat çeker.[15] Farabî, insanın en yakın bağları arasında ırk, millet ve dil bağlarının olmasının ötesinde en sıkı olanının şehir bağı olduğunu vurgular. Ona göre ideal şehir, insanların mutluluğa ulaşmak için birlikte çabaladıkları yerdir. Selçuklu şehirlerinde bu bağın çok gelişmiş olduğunu görmek mümkündür. Nitekim Kösedağ Savaşı'ndan sonra Moğol saldırılarına karşı Malatya'yı korumak için Müslüman ve Hıristiyan

14 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, Çev. S. Uludağ, İstanbul, 2004, s. 629-630, 635.

15 Fârâbî, *İdeal Devlet "El Medinetü'l-Fâzıla"*, Çev. A. Arslan, 2013, s. 125.

halk arasında anlaşma sağlanarak tedbir alındığı vakidir.[16] Selçuklu sultanları ve Türkmen beylerinin Anadolu'da karşılaştıkları Hıristiyan din ve mezheplerine karşı millî ve İslâmî ananeye dayanan bir siyaset takip etmeleri bu dayanışmayı geliştirmiştir.

Şehri insan organına benzeten Farabî'ye göre kalp nasıl vücudun en merkezî noktası ise, şehir için de bu nokta reistir. Şehrin reisi refah, huzur ve düzeni sağlayan, eğitimli ve yetenekli bir kişi olmalıdır. Bu bağlamda Selçuklular yeni ele geçirdikleri bir şehirde şehrin yerli yöneticisini bir müddet şehirde bırakarak halk ile yönetici arasındaki mevcut bağı bir anda yok etmek istememişler ve bir müddet bu şekilde istikrarı koruyup gözetmeye dikkat etmişlerdir.

Şehir hayatı genel anlamda toplumsal koşullar açısından müşterek bir birimin sonucu olsa da özel manada özgünlüğü ve farklılığı sembolize eder. Şehirleşmede göçebe toplumların meydana getirdiği kendi kendine yeterli ve şahsî gayrete dayanan iradeden, inanç ve itaate dayanan düşünceyi oluşturan yerleşik toplum iradesine geçiş söz konusudur.[17] Ortaçağ toplumundaki siyasî ve sosyal olaylara ve değişimlere bizzat tanıklık eden İbn Haldun dönemin geleneğinden sıyrılarak şehirleşme olgusunu kendi nazariyesi çerçevesinde mevzu bahis etmiştir. Halkın geleneklere bağlı bir şekilde sürdüregeldiği yaşayış şeklinin, ananevî hayatın, şehir hayatına engel olduğunu tespit etmiştir. Sanat ve medeniyetten uzak olan halkın yerleşik bir kültür oluşturamayacağını belirtmiştir. Müellif, bu tezini kuvvetlendirmek için Ortaçağ'da Mağrib'de yaşayan Berberîlere örnek vererek konuyu izah etmeye çalışmıştır. Onların bedevî yaşantıları sebebiyle bölgede şehirleşme faaliyetlerinin geri kaldığını ifade ederek bu durumu eleştirmiştir.

Selçuklu şehirleri İslâm şehir modeli temeli üzerine tesis edilmiş olduklarından öncelikle İslâm şehrinin genel özelliklerini zikretmek gerekir. Bu bağlamda ibtidaî İslâm şehri hakkında bilinenden farklı bir değerlendirmede bulunan İbn Haldun'un görüşünden istifade

16 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Riza Doğrul, TTK, Ankara, 1999, s. 543.

17 Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara, 2000, s. 47.

etmek hem yerinde hem de gereklidir. İbn Haldun'un belirttiği üzere İslâm döneminde Araplar tarafından ilk kurulan şehirlerde (Kûfe, Basra, Kayravan gibi) mekân, hava güzelliği, su, mezra, mera itibariyle iyi bir seçim yapılmamıştır. Araplar şehir kurarken öncelikli olarak develeri için mera bulunan yerleri tercih etmişlerdir. Bu nedenle buralar, şehirlerin tabiî konumundan uzakta, ihtiyaçların karşılanması için gereken her türlü imkândan mahrum kalmıştır. Oysaki medeniyetin (umranın) muhafaza edilmesi için şehirlerin yeri tespit edilirken sözü edilen hususlara ihtiyaç vardır.[18] Gerçekten de coğrafî imkânlarla belirlenmiş mekân, medeniyetin en önemli unsurlarındandır. Nitekim Selçuklu şehirleri tarıma elverişli su kenarlarında, vahalarda ya da ticaretin geliştiği merkezlerde kurulmuştur. Başlangıçta tarımsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik merkezler olarak gelişen Selçuklu şehirleri, milletlerarası iktisadî faaliyetlere bağlı olarak XII. yüzyıldan itibaren ekonomik temele dayalı olarak yapılanmıştır. Böylece medenî gelişmelere sahne olan refah seviyesi yüksek, ileri ve geniş şehirler ortaya çıkmıştır.

Teknik ve imarî gelişmişlik medeniyetin en belirgin özelliği olarak temayüz etmektedir. İnsanî ve ahlâkî olan tüm değerler ise medeniyet dairesi içinde yer alan en önemli unsurlardır. Selçuklu şehirleri medeniyetin temelini oluşturan refah, adalet, ahlâk, saygı ve tahammül odaklı oluşturulmuştur. Şehirler kurulurken estetik ve işlevsel amaç üzerinde durulmuştur. Şehirlerin yaygınlaşması etkileşime ve sürekliliğe bağlı olarak gelişmiştir. Şehirli nüfusun devamlılığını sağlamak için iktisadî imkânlar geliştirilmiştir. Bu bakımdan "Selçuklu Devleti" Türk Ortaçağında ve sonrasında tarihe damgasını vurarak mümtaz yerini almıştır.

18 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 650-651.

1

SELÇUKLU DÖNEMİ ŞEHİRLERİNE DAİR KAYNAKLAR HAKKINDA

Tarihçilerin, yazmak için dayandığı temel unsur kaynaklardır. Kaynak olmadan tarih yazmak, bilgi ileri sürmek tarih biliminde mümkün değildir. Dünün bugüne naklini gerçekleştiren tarihçilikte esas olan kaynakları tahlil ve mukayese yoluyla, olanı tarafsız ve maksatsız bir surette aktarmaktır.

Tarihî olaylar, tarihçinin kaynaklar ışığında kendi zaviyesinden kendi tasavvuru noktasında anlaşılır kılınabilir. Kaynaklara bağlılık bir dereceye kadar belirli ve somut bilgiye ulaşmayı sağlar. Elde edilen bilgiler ise tarihçinin reel tasavvuruyla yoğrulduğu müddetçe hakikate ulaşmayı mümkün kılar. Bu çerçevede tarihçi, şehir tarihi araştırmalarında; tarihî zindeliğini muhafaza eden şehre dair her bir eserde âdeta dönemin kalp atışını aramak ve duymak zorundadır.

Ortaçağ İslâm dünyasında birçok müverrih ve coğrafyacının şehir ve bölge tarihi ile ilgili çalışmaları mevcuttur. İslâm dünyasının kültürel, siyasal, sosyal ve ekonomik bakımdan önde gelen birçok merkezi hakkında yazılmış eserler mevcuttur. Bunlardan Bağdat, Kahire, Şam (Dimaşk), Halep, Buhara, İsfahan, Tebriz, Nîşâbur, Yezd, Kirman, Kâşân, Sistan, Taberistan ve daha çok sayıda yer ile ilgili yazılmış bazı mahallî tarihlerin bu sahada önemli bir yeri vardır. Nişâbûrî'nin, *Târih-i Nîşâbur*, İbnû'l-Adim'in *Bugyetü't-Taleb fî Tarihî Haleb*, İbnû'l-Kalânisî'nin *Zeylü Tarihi Dimaşk*, İbn Şıhne'nin *ed-Dûrru'l-Muntehab fî Tarihî Memleketi Haleb*, Narşahî'nin *Tarihi Buhara*, Ebu Nuaym'ın *Zikru Ahbari İsfahan* isimli eserlerini saymak mümkündür. Ancak bu dönemde Türkiye şehirleri hakkında

malumat veren kaynak eserlerin kaleme alınmadığı görülmektedir. Selçuklu ve Beylikler devri Anadolu yerleşim birimleri hakkında yapılacak bir araştırmada büyük bir kaynak eksikliği ile karşı karşıya kalmak kaçınılmazdır. İbnü'l-Ezrâk tarafından telif edilen Meyyafarikîn ve daha çok orada cereyan eden siyasî hâdiseleri konu edinen *Tarihi Meyyafarikîn ve Âmid* adlı eser istisna edilirse Türkiye şehirlerine tahsis edilmiş bir eserin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Osmanlı dönemi şehir tarihi çalışmalarında kullanılan kaynakların başında arşiv belgeleri gelmektedir. Selçuklu şehirleri için ise arşiv vesikalarının mevcut olmaması sebebiyle kronikler, kitâbeler, sikkeler, coğrafya eserleri ve seyahatnâmeler müracaat edilen başlıca kaynakları oluşturur. Mevcut kroniklerden, daha ziyade şehirde meydana gelen siyasî, sosyal ve ekonomik hâdiseler çerçevesinde verilen bilgiler ışığında şehrin tarihi dokusunu bir nebze anlayabilmek mümkündür. Ancak Selçuklu devrine ait kroniklerin sayısının oldukça az olması ve verilen bilgilerin her şehir için aynı nisbette olmaması bu alanda yapılan çalışmalar için kroniklerin eksik kaldığını gösterir. Osman Turan, bu konuyla alakalı olarak "Selçuk Devletine tahsis edilmiş kroniklerin yekûnu bir kaç sayıyı geçmemektedir. Bu hal Selçuklu Devleti gibi Türkiye şehirleri tarihini yazabilmek için de ne kadar zor bir durumda bulunduğumuzu gösterir" şeklindeki ifadesiyle durumu izah etmektedir.[1]

Şehir tarihi araştırmalarında müracaat edilmesi gereken kaynaklardan incelenen bölgede yer alan mevcut kitâbelerin önemi ve değeri büyüktür. Kitâbeler, mimarî eserlerin ne zaman inşâ edildiği, bânisi ve mimarı hakkında bilgiler içeren önemli yapıtlardır. Şehrin tarihî zenginliği ve yapısal-sosyal kimliği ile ilgili ortaya konabilecek veriler için en önemli dokümanlardır.

Ortaçağda kaleme alınmış coğrafya eserlerinde verilen yörenin coğrafî özelliği, mekânsal tarihi çizebilmek için oldukça faydalıdır. Coğrafya bu noktada tarih ile iç içe geçmiş, tarihin ayrılmaz bir parçasıdır. Anlaşıldığı gibi her yönüyle bir şehri konu almamış olsa da bugün yapılan çalışmalar için coğrafya eserlerinin oldukça kıymetli bilgiler barındırdıkları kuşkusuzdur.

1 Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCF Dergisi*, 4/9 (1951), s. 447.

2

ANADOLU'DA TÜRKLER VE TÜRK ŞEHİR YAPILANMASI

Türk İskânı

İlkçağlardan itibaren asırlar boyunca Anadolu, birçok milletin tehcir faaliyetine maruz kalarak çeşitli milletlerin iskânına sahne oldu. Bu göç ve akabinde meydana gelen iskân faaliyetleri arasında en önemlisi ve yüzyıllara damgasını vuran, XI. yüzyılın ilk yarısında Oğuz Türkleri tarafından başlatılan akınların sonucu olarak ortaya çıkandır. Anadolu'nun doğusundan gerçekleştirilen bu akınlar ile uzun süre devam edecek göçün kapıları açıldı. 1017-1018 yıllarında Çağrı Bey liderliğinde başlayan ve Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde devlet kontrolünde gerçekleşen Türk akınları, Doğu Anadolu'da etkili olmaya başladı.[1] Tuğrul Bey, batıya yönelik fetih hareketlerinde Selçuklu melikleri Kutalmış, Hasan, İbrahim Yinal, Alp Sungur ve Yakuti'yi görevlendirdi. Bu akınlar ileride yapılacak olan ciddi seferler için Türklerin bu toprakları daha iyi tanımalarını sağladı.[2] Böylece daha sistemli ve şuurlu bir şekilde fetih siyaseti

1 Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği akın hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 259-274; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994, s. 82-83; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, İstanbul, 1944, s. 35-36; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara, 2000, s. 39-42; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı, İstanbul, 1998, s. 14.

2 Selçuklu şehzâdelerinden İbrahim Yınal, Kutalmış ve Musa Yabgu'nun oğlu Hasan farklı yerlerden Anadolu'ya akınlarda bulunmuşlardır. Vaspurakan bölgesine akınlarda bulunan Hasan'ın 1048 yılında şehit olmasından sonra,

takip edildiği görülmektedir. İzlenen söz konusu siyasetteki amaç, Anadolu topraklarına sahip olma ve burayı vatan edinme arzusuydu.

Özellikle Bizans karşısında elde edilen Malazgirt Zaferinden itibaren Türk göçü ve devamında gerçekleştirilen akın ve fetih süreci ile Türk yerleşimi yeni bir boyut kazanmıştır. 26 Ağustos 1071'de vuku bulan Malazgirt Savaşı, Akdeniz havzasının içtimaî, dinî ve fikrî yapısını kati bir şekilde değiştirmiştir. Hristiyanlık belirgin bir şekilde gerilemiş, İslâm hâkim güç olmaya başlamıştır. İşte bu sebeple Malazgirt Zaferi, Türk ve dünya tarihinde yeni bir devrin başlangıcı ve dönüm noktası olarak vasıflandırılır. Sultan Alp Arslan'ın askerî galibiyeti ve siyasî başarısı olan bu zafer ile Bizans'a büyük bir darbe vurulmuş ve Anadolu kapıları ardına kadar Türklere açılmıştır. Anadolu'nun kimliğini değiştiren Malazgirt, mekânı vatanlaştıran zafer olarak Türk tarihinde yerini alan en önemli hadise olmuştur. Savaşı takip eden yıllarda Türkmenler, Alp Arslan tarafından kendilerine yurt olarak hediye edilen Anadolu'ya baştan başta yerleşmişlerdir. Türk tarihinde köklü değişikliklere yol açan zafer, Anadolu'nun Türkiyeleşme sürecini başlatmış, Doğu Roma İmparatorluğunun sonunu getiren İstanbul'un fethini hazırlamıştır.

Müslüman Türklerin bilhassa Malazgirt'ten sonra güney yolu ile Anadolu ve Yakınşark'a yaptıkları göçler, sonuçları itibariyle Türk tarihi bakımından önemli bir sürecin başlangıcı olmuştur. İslâm dini ve medeniyeti sayesinde gaza ve fetih ruhunun pekişmesiyle irtifa ve inkişaf kaydeden Türkler, Anadolu'ya geldikten sonra büyük devletler kurup yüksek bir medeniyetin temsilcisi olmuşlardır. İslâmiyet cihan hâkimiyeti davası güden Türklerin eliyle Anadolu'ya yerleşmiş, muhteşem zaferlerle Avrupa içlerine ve Akdeniz havzasına kadar ulaşarak, ilelebet fetih ruhunun canlı kalması sağlanmıştır.[3]

İbrahim Yınal ile Kutalmış birleşerek Pasin ovasında Bizans ordusunu mağlup etmişlerdir (1049). Bkz. Aristakes Lastivertc, *History*, İng. çev. R. Bedrosian, New York, 1985, s. 86-89; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant Andreasyan, 3. Baskı, TTK, Ankara, 2000, s. 85-90; M. Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, II, 1961, s. 94-95.

3 Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul, 1996, s. 5.

Nitekim Selçuklular, fetihlerle elde ettikleri Anadolu topraklarında kalıcı hâkimiyet sağlamak, burayı Türk yurdu haline getirmek amacıyla planlı ve düzenli olarak iskân ve imar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Türklerin Anadolu'da hâkimiyet kurup idarelerini oluşturmaları ile birlikte siyasî istikrarın sağlanması sonucunda Anadolu'da kalıcı Türk iskânı başlamıştır.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da önemli ölçüde Türkleşen ve İslâmlaşan bir çehre hâkim olmaya başladı. Bu bağlamda bir taraftan Selçukluların sürdürdükleri göç ve iskân hareketlerine karşı diğer taraftan da Anadolu topraklarındaki hâkimiyetini devam ettirme çabası içerisinde olan Bizans'ın mücadelesi göz ardı edilemez. Ancak Bizans'ın içinde bulunduğu iç karışıklık ve meydana gelen ekonomik çöküntüden dolayı başvurduğu düzenlemeler sonuçsuz kalmıştı. Nitekim Türklerin düzenli bir şekilde uyguladıkları fetih hareketleri Anadolu'da oldukça etkili oldu.

Machiavelli'nin *Hükümdar/Prens* adlı eserinde belirttiği üzere bir hükümdarın ordusu ne kadar güçlü olursa olsun rakibine karşı başarılı olabilmek için karşı tarafın vatandaşlarının desteğine muhtaçtır. Aynı şekilde ülkedeki memnuniyetsiz halk aşırı hırs veya korku nedeniyle dışarıdan gelecek güçlü bir hükümdara ihtiyaç duyabilirdi. Machiavelli'nin ifadesiyle "O zamana kadar üzerlerinde egemenlik kurmuş olan güce karşı hınç besleyen, kin duyan zayıf topluluklar, yabancı gücü desteklerler."[4] Bunun en güzel örneği Türkler Anadolu'ya geldiğinde görülmektedir. Anadolu'da yıllardır Bizans'ın baskıcı dinî ve iktisadî idaresinden bunalan birçok şehir ve kasaba halkı da devletlerine destek vermek şöyle dursun Türklere karşı direniş göstermeyerek onlara kapılarını açtılar. Bu durumda Bizans, Türklerin hızlı bir şekilde ilerleyişi ve hâkimiyet kurmalarını engelleyememiştir.[5]

4 Machiavelli, *Hükümdar*, Çev. M. Özay, İstanbul, 2013, s. 34.

5 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirtten Miryokefalon'a (1071-1176)*, Çorum, 2003, s. 29, 41; Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbram Onsunoğlu, İstanbul, 2005, s. 34.

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'ya yapılan Türk akınları kıymetli ve yetenekli beylerin liderliğinde yapılıyordu. Çoğunluğu Oğuz boyuna mensup Türkmenler, beylerine bağlı olarak onunla birlikte hareket etmekteydiler. Zaferin akabinde Anadolu'nun fethi ile görevlendirilen bu beyler Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bağımsız beyliklerini kurmuşlardır.

Malazgirt Savaşı'nda Bizans'ın son mukavemet gücünü kıran Türklerin Anadolu içlerine doğru ilerlemelerini ve Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmelerini önleyecek hiçbir engel kalmamıştır. Büyük Selçuklu Devletinden tevarüs eden köklü geleneği Anadolu'da devam ettiren Türkiye Selçuklularının hâkimiyet sürdüğü dönemde oldukça azametli gelişmeler yaşanmıştır. Selçuklu çağı askerî alanda, mimarîde, hukukta muhteşem bir dönem olarak Türk tarihine damgasını vurmuştur.

Sonuçları itibariyle Bizans için yıkıcı bir askerî yenilgi olmaktan ziyade siyasî bir bozulma olan Malazgirt Savaşı'nın bir dizi kalıcı sonucu olmuştur. En önemli kalıcı mirası; Bizanslı yazarların "değer biçilemez inci" dedikleri Anadolu'nun Türkiyeleşmesi ile Türk-İslâm dünyasının kalp bölgesi haline dönüşümüdür. Edward Gibbon'un belirttiği gibi; "Bu ölümcül günde Roma'nın Asya şehirleri (Anadolu) geri alınamayacak şekilde kurban edilmiştir."[6]

Bayrağı Büyük Selçuklulardan devralan, Anadolu'da yükselen güç Türkiye Selçukluları Türk devlet geleneğine uygun bir şekilde hareket etmişlerdir. Selçuk Bey'in torunu Kutalmış'ın oğulları Süleymanşah ve Mansur kardeşlerin beraberlerindeki Türkmenler ile İznik'e kadar gelerek buraya yerleşmeleri, bağımsız devletin temelini atmaları ve hatta Bizans ile anlaşma yaparak Dragon (Kırkgeçit) Çayını iki devlet arasında sınır kabul etmeleri Bizans'ın Anadolu'daki varlığını bitiren ve Anadolu'nun Türkiyeleşme sürecindeki en önemli gelişmedir.

Bizans egemenliğindeyken ekonomik sebeplerden ve ülkenin içinde bulunduğu iç karışıklıklardan dolayı Anadolu'daki yerleşim

6 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of The Roman Empire*, Vol 6, 1952, s. 243.

birimleri olumsuz etkilenmiştir. Bununla birlikte XI. yüzyıldan önce Bizans ile İslâm kuvvetleri arasında meydana gelen mücadeleler ve yüzyılın sonunda vuku bulan Haçlı Seferleri Anadolu'daki şehirlerin, kasabaların ve köylerin harap olmasına sebep olmuştur. Bütün bunlara bağlı olarak aynı zamanda meydana gelen göçler ve ölümler ile nüfusun azaldığı ileri sürülmektedir.[7] Bununla beraber Bizans'ın önemli bir nüfus politikası olan diğer coğrafyalardan Anadolu coğrafyasına getirip yerleştirdiği nüfus ile Anadolu nüfusunun değerini koruduğu bilinmektedir. Bizans'ın demografik ve askerî dengeleri göz önünde bulundurarak uyguladığı bu iskân hareketi ile bir taraftan nüfusta canlanma yaşanmış olsa da siyasî dengelerin bozulması kaçınılmaz olmuştur. Nihayet Türkler, Anadolu'ya geldiklerinde karşılarında ekonomik bakımdan gerilemiş, ciddi siyasî karışıklığın söz konusu olduğu bir ülke buldular. Böyle müsait bir ortam ile karşılaşmak Türk iskânı için son derece elverişli koşulların ortaya çıkması anlamına geliyordu. Bir devlet nizamı ile güdülen millî menfaatin ön planda tutularak bilinçli iskân siyaseti takip etmek bu durumda önemli bir hususdu.

Anadolu'da Türk iskânında Orta Asya Türk iskân geleneğindeki sosyal ve dinî koşullara bağlı olarak yaşanan değişim ve gelişim sürecinin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nden ve Danişmendlilerden intikal eden kültürel akım Türk yerleşim birimlerinin yapılanmasında hissedilen en önemli tesirdir. Selçuklu ve Türkmen beyleri, Türk hâkimiyetinin kalıcı ve kuvvetli olması için Bizans döneminde silik olan ancak ulaşım imkânlarının ve rahat yaşama şartlarının elverişli olduğu iskân yerlerini canlandırdı.[8] Hayatın devam ettiği mevcut Bizans şehirlerinin isimleri Türkçeleştirildi. Aynı zamanda yeni oluşturulan iskân yerlerine ise yeni Türkçe isimler verildi.

7 Osman Çetin, "İskânlarla Anadolu'nun Türk Vatanı Hâline Gelmesi", *Türkler*, Cilt 6, 2002, s. 263.

8 T. Baykara, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", *I. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I. Cilt, Konya, 2001, s. 150.

Machiavelli'nin eserinde hükümdarın ele geçirdiği toprakları kontrol altında tutmak için göz önünde bulundurmaları gereken öneri mahiyetinde belirttiği "hükümdarın dili, gelenekleri ve kurumları farklı olan coğrafyalarda yer alan devletleri ele geçirdiğinde muhtelif güçlüklerin ortaya çıkabileceğini hesap etmeli ve bu devletleri hâkimiyet altında tutmak için otoriter ve uyanık olmalıdır" ifadesi Türk idareciler tarafından dikkatle uygulanmıştır.[9] Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte Anadolu'nun Türkleşme sürecinde önemli adımlar atılmış ve Anadolu daha emniyetli ve daha kalıcı hale getirilmiştir. Anadolu'da bir müddet hâkim gibi görünen kargaşa durumu bilhassa yöneticiler tarafından izlenen sistemli iskân siyaseti, sağlanan sosyal adalet ve dinî hürriyet neticesinde yerini huzur ve güvene bırakmıştır. Böylece halkın memnuniyetini kazanmayı başarabilmişlerdir.

Malazgirt Zaferi'nden sonra birer birer Türklerin eline geçen Anadolu iskân birimlerinde XII. yüzyılın başlarından itibaren nüfus yoğunluğu Türkler lehine gelişmeye başlamıştır. Selçuklu Sultanı I. Mesud zamanından (1116-1155) itibaren nüfus ve askerî üstünlüğün Türklere geçtiği bilinmektedir. Onun döneminde gerçekleşen II. Haçlı Seferi'nde Anadolu üzerinden geçen haçlı ordularına karşı önemli galibiyetler elde edilmiştir. Burada cereyan eden hadiseleri nakleden haçlı kaynakları I. Mesud'un saltanatı esnasında Anadolu'dan Türk memleketi anlamında olmak üzere Turciam/Turkia/Turchia olarak söz etmişlerdir.[10] Bu zamana kadar Anadolu, Romalılar ülkesi manasında Romania adıyla geçmekteydi. Türklerin Anadolu'daki varlığının sağlamlaştığı XII. yüzyıldan itibaren, gerek haçlı kronikleri gerekse seyahatnâmeler ve diğer kaynaklarda Anadolu yerine Türkiye ifadesinin kullanılması Anadolu'nun Türk ülkesi olduğunu göstermektedir.

Türklerde, Oğuznâmelerde görüldüğü gibi, mekânda daha çok yer tutmak, mekânı açık yapmak, kendilerine tâbi etmekle düşmanı/kâfirleri alt etme düşüncesi hâkimdi. Oysa kâfirler kapalı mekân şuuruna göre rakibi yalnız mahvetmekle zafer kazanmanın mümkün olacağını

9 Machiavelli, *Hükümdar*, s. 32.

10 Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, Ed. V. G. Berry, Columbia University Press, New York, 1948, s. 85.

düşünüyorlardı. Türkler aynı düşünceyi Anadolu'da uygulamışlardır. Yerli halkı kendilerine tâbi kılmışlar, hatta bazı şehirlerde yerli halktan yönetici tayin etmişlerdir. Fetihten sonra yerleşim biriminin elde tutulmasını sağlamak amacıyla muhafız askerler yerleştirilmiştir. Bu muhafız askerler, şehrin ilk Türk nüfusunu oluşturmaktaydılar. Bunların evladı da şehrin en eski ve yerli sakinleri olmuşlardır. Böylece fetihten ve iskândan itibaren Türk nüfusu giderek artmıştır.[11]

Karşılarına çıkan yeni toprakları benimseme, kendileştirme, iklim ve coğrafyaya uyum sağlama, eski halkla ilişkiler, sürecin belli başlı müşkilatı gibi görünmektedir. Ayrıca, Haçlı Seferleri gibi bizzat Anadolu üzerinde derin etkiler bırakan dış saldırılar da göz ardı edilemez meselelerdendir. Elbette bütün bu yaşananların beraberinde getirdiği sıkıntıların oluşturduğu karışıklıklar Türklerin Anadolu'da kalıcı olmalarına mani olmamıştır. Mevcut ve yeni oluşturulacak yerleşim birimlerinde bilinçli bir şekilde başlatılan ve sürdürülen iskân ile Türk yerleşimi daimi olmuştur.

Selçuklu Şehirlerinin Oluşumu

İbn Haldun'a göre şehirler planlanırken riayet edilmesi ve dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Bu bağlamda onun şehirlerin inşâsı ve korunması ile ilgili verdiği bilgiler Selçuklu şehir yapısını anlama bakımından önemli ve kıymetlidir; "Şehirleri inşa etmekten maksat, orada karar kılma ve barınma olunca, onlara yönelecek baskınların meydana getireceği zararı defetmek suretiyle orasını korumak, menfaat celbetmek ve onlar için faydalı olan her şeyin teminini kolaylaştırmak hususuna orada riayet etmek zaruri olmuştur. Önce şehirleri zarardan korumayı ele alalım: Şehirdeki bütün ev ve meskenlerin etrafını surlarla kuşatmak, gözönünde bulundurulur. Sonra şehrin ulaşılması zor bir yerde kurulması şartına riayet edilir. Böyle bir yer de ya dağ başındaki yüksek ve sarp bir tepe olur veya ağaç ya da taş bir köprüden geçilmedikçe ulaşılamayacak bir tarzda çevresi bir deniz veya bir nehir tarafından kuşatılan bir yer olur. Bu

11 Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, İstanbul, 2013, s. 103.

suretle böyle bir yeri düşmanın zabt etmesi zorlaşır, buranın koruma ve savunma kudreti kat kat artar."[12]

Selçuklular öncelikle, kendilerine bağlı Türkmen gruplarını genellikle sınır kabul edilen uç bölgelere yerleştirmişlerdir. Başlangıçta Türkler, çoğunlukla kırsal alanlara ve Bizans döneminin kalelerine yerleşmişlerdir. Orta ve Doğu Anadolu'da Bizans şehirleri, şehir niteliğinden uzaklaşarak küçülmüş, gerilemiş, fakirleşmiş ve âdeta köyleşmeye yüz tutmuştu. Bizans kalelerinin çoğu sarp ve alanları küçük ve kasaba görünümündeydiler.[13] Malazgirt Zaferi'nden sonra nizama bağlanan yerleşim neticesinde şehirler, Türk toplum yapısı ile yeniden oluşturulmuşlardır. Bazı şehirler eski yerleşim yerlerine bazıları ise oraya yakın başka bir mekânda kurulmuşlardır. Böylece Roma veya Bizans izlerinin neredeyse tamamen ortadan kalktığı Türk şehirleri ortaya çıkmıştır.[14]

Türkler, Anadolu'da hâkimiyet kurup idarelerini oluşturmalarından sonra eserleri ve izleri bugüne gelebilen iskân ve şehirleşme sürecinde İznik, Konya, İzmir, Çankırı, Sivas, Kayseri, Niksar, Tokat, Divriği Erzincan, Şebinkarahisar, Bayburt, Malatya, Erzurum, Ahlat, Harput, Bitlis, Mardin, Hasankeyf, Diyarbakır, Silvan gibi çok sayıda Anadolu şehrinde ilk beylik ve devletlerini kurarak sistemli bir şekilde yerleşmişlerdir. Anadolu şehirlerinde camilerin, mescidlerin, medreselerin ve zâviyelerin etrafında zamanla Türklerin yaşadıkları mahalleler oluşmuştur. Türk iskân politikasının doğal sonucu olarak ortaya çıkan bu mahalleler gittikçe büyüyerek şehrin hemen hemen bütününe yayılmışlardır.

Çok sayıda Anadolu şehrinde ilk beylik ve devletlerini kuran Türkler, buralarda teşkilâtlanmaya başladılar.[15] Anadolu'da ilk

12 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 635.

13 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), İstanbul, s. 56-57; Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, s. 48.

14 Kuban, a.g.m., s. 54.

15 Salim Koca, ""Diyâr-Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2007, s. 23.

yerleşme düzeninin kolaylıkla sağlanabilmesi için Türkler, az da olsa Bizans dönemi şehirlerine katıldılar. Zaman içinde Türklerin yerleşmesi ile kalelerde ve çevrelerinde önemli düzenlemeler yapıldı.[16] Yerleşim esnasında şehirler yeniden imar edilirken güvenliği sağlamak amacıyla öncelikle yıkılan ve yıpranan surlar tamir edildi. Harap olan şehirler kısa sürede imar ve iskâna tâbi tutularak yeniden canlandırıldı.[17]

Bizans devri şehirleri olan İznik, Konya, İzmir, Çankırı, Sivas, Kayseri, Niksar, Tokat, Zile, Divriği, Erzincan, Erzurum, Şebinkarahisar, Bayburt, Ahlat, Harput, Bitlis, Mardin, Malatya, Maraş, Elbistan, Hısnı Keyfa, Diyarbakır, Silvan, Honaz, Uluborlu, Amasya, Kastamonu, Turhal, İskilip, Kemah, Afyonkarahisar, Yavaşkarahisar, Demirlikarahisar, Zile, Niğde, Karaman (Lârende), Ereğli, Akşehir, Kütahya, Antalya, Alâiye, Samsun ve Sinop Anadolu'da Türklerin hâkim olduğu ve yerleştiği şehirlerdir. Türkler tarafından bu şehirlerden bir kısmında az, bir kısmında ise önemli ölçüde yeni değişiklikler ve düzenlemeler yapıldı.[18]

Türk yerleşimi ile pek çok şehirde hem sur içinde hem de surlar dışında düzenlemeler yapıldı; yeni iskân bölmeleri oluşturuldu. Surlar içine yerleşen Müslüman nüfus ile gayrimüslim nüfusun yaşadığı yerler arasına daha ziyade huzuru ve güvenliği sağlamak amacıyla yeni bir sur yapıldı. Böylece bazı şehirlerde iki unsur farklı

16 XIV. yüzyıl şairlerinden Erzurumlu Mustafa Darir, Türklerin Anadolu'daki kale-kentlerini geliştirip şehre dönüştürmelerini yaptığı bir benzetmede şöyle belirtmiştir; "Söylemişdür Darir Türki dilin –Sec'ini (kafiye) Şi'rine şi'ar (alâmet, işaret) itmiş.-Tercüme kıldı ne ziyan itti.-Bir hısn kal'a-y-ıdı şar (şehir) itmiş." Nakleden, Koca, ""Diyâr-Rûm"un, s. 22.

17 Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, İstanbul, 2011, s. 18.

18 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 277; Antalya ve Sinop'un fethinden sonra kalenin ve surların imar, tamir ve berkitme çalışmaları hakkında bkz. İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, Tıpkı Basım, Önsöz ve Fihristi Haz. Adnan Sadık Erzi, TTK, Ankara, 1956, s. 146, 154; Yazıcızâde Âli, *Tevârih-i Âli Selçuk*, Nşr. M. Th. Houtsma, Leyden, 1902, s. 128, 138.

mahallerde iskân ettirildi. Bununla birlikte iskânın şehir surlarının dışına taşmasıyla ilk suru çevreleyen ikinci bir sur daha inşâ edildiği görülmektedir.[19]

Bilhassa Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde Selçuklu şehir hayatında önemli gelişmeler oldu. Bu dönemde yaklaşan Moğol tehdidi ve tehlikesine karşı Konya, Kayseri, Sivas, Erzincan, Amasya ve Malatya surları tamir ve tahkim edildi.[20] Selçukluların son dönemlerinde ise siyasî gücün zayıflaması ve beraberinde merkezî idare mekanizmasının ortadan kalkması ile ortaya çıkan siyasî belirsizlik sonucu yerleşmelerin güvenlik sebebiyle olsa gerek yeniden kalelere çekildiği görülmektedir.[21]

Bizans kalelerinde yapılan düzenlemelere ilâveten ulaşım imkânlarının ve rahat yaşama şartlarının elverişli olduğu, Bizans döneminde silik olan iskân yerleri de canlandırıldı. Artan Türk nüfusu ile kalabalıklaşan bu iskân yerlerinde canlanan hayatla birlikte yeniden düzenlemeler yapılması ihtiyacı doğdu. Şehirlerin imar ve iskânını şekillendiren başlıca unsurlar, Türklere mahsus usuller ve ortaya çıkan şartlar oldu.[22] Buna bağlı olarak sosyal, ekonomik, siyasî, dinî ve kültürel koşullar altında oluşturulan şehirlerin genel çehresi değişti. Her ne kadar İslâmî karakterler baskın görünse de göçlerle Maveraünnehir ve Harezm bölgesinden Anadolu'ya gelip yerleşen şehirli Türkler yaşadıkları coğrafyanın geleneklerini taşıyarak Anadolu'da yeni bir tarz meydana getirdiler. Özellikle Buhara, Semerkant, Belh ve Urgenc gibi şehirlerin izlerinin yeni iskân sahalarına yansıdığı görülmektedir.[23]

Bizans döneminde olumsuz şartlar nedeniyle bazı şehirlerde hayatın durduğu ve gittikçe kaybolmaya yüz tutan bazı şehirlerin

19 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 277.

20 Koray Özcan, "Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", *Bilig*, S. 38, 2006, s. 164.

21 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 333.

22 Baykara, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", s. 150; "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 278.

23 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 20.

olduğu bilinmektedir. Yerleşimin mümkün olmadığı bu yerlerin yerine yakın civarda iskâna elverişli yeni bir mekânda şehir kuruldu. Eskişehir, Samsun, Denizli gibi şehirler Türkler tarafından bu şekilde meydana getirilen iskân sahaları olarak ortaya çıktılar.[24]

Anadolu'da Türklerin Bizans'tan devralıp bir takım değişiklik ve gelişim ile yeni bir görünüm kazandırdıkları şehirlerin yanı sıra bizzat tesis etmiş oldukları şehirlere tanıklık ediyoruz. Eski mirası olmayan ve Türklere has bir plan üzerine yapılandırılmış olan bu yerlerde tamamen Türk özelliğinin hâkim olduğu görülüyor. Çorum, Kırşehir, Aksaray, Beyşehir, Seydişehir ve Ereğli bu kategoride sayılabilecek şehirlerdendir.[25]

Selçuklu şehirleri genel çizgileri itibarı ile Bizans şehirlerinden farklılaşmıştı. Selçuklu şehirlerinde gerek fizikî gerekse sosyal yapı, Ortaçağ Avrupa şehirlerini andıran Bizans şehirleri ile şeklen benzerlik gösterse de niteliksel bakımdan spesifik farklılıkların önemli ölçüde belirginleştiği muhakkaktır.[26] Batılıların etrafında sur, en yüksek tepesinde kale, ortasında büyük ibadet yeri ve bunun çevresinde çarşısı, pazarı ve meydanı bulunan kasaba şeklinde tarif ettikleri şehir genel yapı itibariyle Türk şehri ile uyumludur. Selçuklu şehirleri de ibadet merkezi, çarşısı, pazarı ile bir bütünlük sergilemektedir. Bununla birlikte Selçuklu şehrini oluşturan müesseseler Ortaçağ Avrupa şehirlerinden yapı ve işlev itibariyle farklılık arz eder. Yerleşik hayatın bir merhalesi olan ibadet mekânı etrafında iskânı Müslüman Türk şehirleri için genellemek doğru değildir. Şehirlerin çekirdeğini oluşturan camiler etrafında şekillenmesi bir bakıma ibadet yerleri çevresi iskân fikrini doğrular niteliktedir. Fakat yalnızca ibtidaî şehir yapılanmasında bunu söylemek mümkündür. Zamanla Selçuklu şehirlerinde dinî mekânların sur dışına taşmasıyla bunların etrafında yeni mahallelerin ortaya çıkması kaçınılmaz

24 Koca, "Diyâr-Rûm"un, s. 28.

25 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 278.

26 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 18.

olmuştur. Ancak bu durum yeni bir şehir oluşum faaliyetinin başladığını göstermez.[27]

Kaynaklarda şehirler için zikredilen korunmuş ve güvenlikli anlamına gelen "mahrusa" lakabı, şehirlerin bu dönemde sağlam surlara sahip olduğunu teyid etmesi bakımından son derece önemlidir.[28] Selçuklu dönemi şehirleri fiziksel olarak değerlendirildiğinde surlarla çevrili olmaları hasebiyle çağdaşı Ortaçağ Avrupa şehirlerinde görülen kapalı kent modeline benzerlik gösterir.[29] Ancak bütün şehirleri bu şekilde sınıflandırmak doğru değildir. Yarı yerleşik yaşayan Türklerden bir kısmı, Anadolu'ya geldiklerinde belirli bir süre şehir surlarının dışında yaşadılar daha sonra şehir hayatına dâhil oldular. Nitekim sayıları çoğunluğu oluşturmasa da geleneksel Türk hayat tarzını koruyan Türkmenler, Orta Anadolu veya Akdeniz bölgesinde şehir yaşamına katılmaktan ziyade şehrin dışında yerleşmeyi tercih etmişlerdi.[30]

Anadolu'da Türk iskânı ile başlayan değişimin bir diğer tezahürü şehir isimlerine yansıyan değişimdir. Türkler, mevcut Bizans şehirlerinin isimlerini Türkçeleştirmek suretiyle kullanmaya devam etmişlerdir. Mesela Bursa (Prusa), İznik (Nicaea), Konya (İconium-Tokonion-Konia), Sivas (Sebasteia), Kayseri (Ceasarea), Erzurum (Erzen veya Arzen), Bergama (Pergamon), Malatya (Melitene), Kütahya (Kotiaeion), Manisa (Magnesia), İzmir (Smyrna) gibi şehirlerin adları Türk hâkimiyeti ile Türkçeleşmiş halleridir. Ancak Türkler, Bizans döneminde şehir hayatının söz konusu olmadığı yeni iskân alanlarına ise yeni isimler verdiler. Bunlardan eski adı Tralles olan bugünkü Aydın civarında şehrin eski adını yaşatacak kimse bulunmadığından olsa gerek şehre Güzelhisar adı verildiği görülüyor.

27 N. Elisseeff, "Fiziki Plan", *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İstanbul, 1992, s. 137.

28 İbn Bîbî, s. 275, 478 vd; T. Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul, 2004, s. 121; "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 277.

29 Fernand Braudel, *The Structures of Everday Life*, London, 1981, s. 491-497.

30 Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, XXIV/96 (1960), s. 567-594.

Yine Akşehir, Aksaray, Karahisar[31], Sivrihisar ve Eskişehir adları değiştirilen yerleşim yerleridir.[32]

Türkiye Selçuklularının egemen olduğu Anadolu şehirlerinde tam anlamıyla Türk çehresinin hâkim olduğu söylenebilir. Zamanla gelişen bu şehirlerde nitelik bakımından olduğu gibi nicelik itibariyle de hızlı bir büyüme kaydedildiği görülür. XIII. yüzyılın ortalarında Türkiye Selçuklularının kale, köy ve çiftlik mülkleri dışında 100 şehri olduğunu belirten St. Quentinli Simon, yine 25 beylik (regalis) merkezinden söz eder.[33] İbn Bîbî'yi incelediğimizde 30 civarında şehirden söz etmemiz mümkündür. Araştırmacıların genel olarak bu sayıda hemfikir oldukları anlaşılmaktadır.[34]

Malumdur ki şehirler ilk defa kurulurken taş, harç gibi inşaat malzemeleri ile mermer, çini, cam, mozaik gibi tezyin maddelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Henüz kuruluş sürecini tamamlamamış bir devlet için bu malzemelerin tedariki zordur. Bu nedenle Türk akınları ve fetihlerinin beraberinde Anadolu'ya yapılan göçler ile meydana gelen iskân faaliyetlerine bakıldığında Türklerin öncelikle mevcut Bizans şehirlerine dâhil oldukları anlaşılıyor. Zaman içinde Türklerin yerleşmesi ile Türk devrinin başladığı, büyük ölçüde harap olmuş veya terk edilmiş vaziyette bulunan Bizans dönemine ait kalelerde ve çevrelerinde önemli düzenlemeler yapılmıştır. Daha

31 Selçuklular döneminde Karahisar adlı yerleşim birimleri hakkında bkz. Besim Darkot, "Karahisar", İslâm Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul, 1955, s. 276-284; Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar", *Millî Folklor*, S. 77 (2008), s. 89-101.

32 Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, s. 156.

33 Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya, 2006, s. 49.

34 İ. H. Uzunçarşılı XIII. yüzyıl ortalarında Selçuklu vilayetlerinin sayısının otuzdan fazla olduğunu belirtir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 4. Baskı, TTK, Ankara, 1988, s. 119; T. Baykara da Selçuklu şehirlerinin adlarını liste şeklinde kaydederek takriben otuz kadar şehrin bulunduğundan söz etmektedir. Bkz. Baykara, "Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler", *Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), s. 56-60; *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 133-136.

sonra Türk hâkimiyetinin kalıcı ve kuvvetli olması için sistemli imar ve iskân politikasıyla işe başlanmış, şehirlerin mamur hale getirilmesine önem verilmiştir. Şehrin gelişimi nihaî gayesine erişene kadar imarî, ilmî, kültürel çalışmalar ve yerleşim devam etmiştir. Selçukluların planlı ve hoşgörüye dayanan imar ve iskâna dair girişimleri neticesinde, şehirler kısa zamanda öncekinden daha parlak ve müreffeh bir seviyeye erişmiştir.[35]

İslâm şehirlerinde esas unsur, etrafında sakinlerin iskân ettiği ibadet merkezi olarak gösterilir. İslâm nüfuzu altına giren şehirlerde öncelikle ibadet mekânı olarak bir caminin inşâsı bu hususu destekler mahiyettedir. Şehir, Cuma Camii, hükümet konağı, medrese, han, hamam, merkezî çarşı, mahalle gibi daha çok İslâmî koşullarda oluşmuş fiziksel yapıların organizasyonundan müteşekkildi. Yolların tamamı şehir merkezine açılıyordu.[36] İslâmın etkisiyle şehirlerde kendine mahsus yeni bir karakteristik fiziksel yapılanmaya gidildiği açıktır. Selçuklular zamanında da şehrin en belirgin özelliği camilerdir. Tipik bir İslâm şehri olarak tasarlanmış olmasına rağmen Selçuklu şehirleri kendine özgü farklılıklara sahiptir. Bu bağlamda İran ve Horasan coğrafyasında yer alan Selçuklu şehirlerinin unsurları ile Anadolu coğrafyasında yine Selçuklular tarafından yapılandırılan şehirler arasında uyum ve ahenk söz konusudur.[37]

Anadolu'da Türk kültürüne has şehir kurma faaliyetlerine dair çalışmaların Sultan I. Mesud zamanında (1116-1155) başladığını söyleyebiliriz. I. Mesud Amasya civarında Simre (Simere) adıyla bir şehir kurulmasını emretmiş ve bu şehirde cami, medrese, han, fakirler ve ihtiyaç sahipleri için evler yaptırıp sular getirtmiştir. Sultan Mesud'un Amasya kalesinin duvarları dışında kalan kısımda inşâ

35 Tülay Metin, "Selçuklular Çağında Şehir Hayatı", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Ankara, 2012, s. 512.

36 Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19, No. 2 (May. 1987), s. 156.

37 T. Metin, "The Impact Of City Formation In Great Seljuks On The City Culture Of Anatolian Seljuks", *JASS*, 26/II (2014), s. 359.

ve ihya ettiği Simre şehri Haçlı seferleri esnasında tahrip olmuştur.[38] Simre şehrine dair Osmanlılar dönemine ait kaynaklarda yer alan kaydın rivayet olduğu düşünülmektedir.[39] Ancak 1215 tarihli Sinop kitâbelerinde Simre (Yunanca kısmında Simaris veya Sisimaris) şehrine dair "Simre valisi/sahibi" şeklinde kayıt mevcuttur.[40] Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere köklü imâr faaliyetleri ile Anadolu'nun çehresinin değiştiği dönem Sultan I. Mesud zamanıdır. Sultan II. Kılıç Arslan dönemi ise Türk-İslâm medeniyetinin Anadolu'da ivme kazandığı dönemdir. Bu cümleden II. Kılıç Arslan'ın saltanatının ilk yıllarında kurduğu Aksaray şehri çok önemlidir. I. Mesud zamanında Aksaray'da yapılan cami, II. Kılıç Arslan tarafından büyütülmüştür. Şehirde pazar kurulmuş, kervansaray ve imaret inşâ edilmiştir. Yeni bir şehir olarak binâ edilen Aksaray'a ismi de II. Kılıç Arslan tarafından verilmiştir.[41]

Medenîleşme ve kültür hayatında ilerlemenin ifade bulduğu şehir ve şehirleşmeye dair gelişmelere bilhassa Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde (1220-1237) müşahede etmekteyiz. Bu dönemde Selçuklu şehirleri siyasî, askerî, ticarî ve demografik koşullara bağlı olarak büyüyerek sur dışına yayılmıştır. Kale yerleşmelerinden yayılan nüfus dışa, ovalara doğru yerleşmeye başlamıştır.[42]

Medeniyet denince ilk akla gelenlerden biri de şehrin güzelliğine nizam veren sanattır. İbn Haldun'un vurgulamak istediği gibi medeniyet insanı sanat üretmeye davet eder. İbn Haldun'un tefekküründe şehirleşmenin en önemli vasıtası olan sanat, medeniyete tâbi ve onun gereği olan hususların neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

38 Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, I. Cilt, Yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara, 1987, s. 29; Abdi-Zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I. Cilt, (yay. M. Aydın- G. Aydın) Amasya, 2007, s. 411-3.

39 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 195.

40 Scott Redford, *İktidar İmgeleri: Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, Çev. B. Cezar, İstanbul, 2014, s. 257-263.

41 *Anonim Selçuknâme*, (*Tarih-i Âl-i Selçuk Der Anatoli, Anadolu Selçukluları Tarihi III)*, Yay. ve Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952, s. 25.

42 Özcan, "Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", s. 164.

Medeniyetten uzak olan halk, ibtidaî bir hayat sürme alışkanlığına sahip, sanatı meslek edinmekten yoksun bir vaziyetteydi. Sanat olmadan bina, bina olmadan yerleşik kültürden söz edilemez. Bu durumda şehir ve şehirleşmeye dair uygulamalar halkın yaşayış şekline, süre gelen âdeti ve ahvaline bağlıdır. Ortaçağ'da Mağrib'de şehir ve kasaba sayısının oldukça az olduğunu belirten İbn Haldun, bunun sebebini burada yaşayan Berberîlerin bedevî nitelikte olmalarını ve bundan dolayı hiçbir zaman şehir kurmaya yönelmediklerini vurgulayarak bu konuya eleştirel bir yaklaşım sunmaktadır.[43] Bu bağlamda Selçuklu şehirlerinde inşâ edilen cami, medrese, han, hamam gibi yapılardaki işçilik Selçuklular zamanında Türk sanatının erişilmez derecede yüksek örnekleri olarak günümüze gelmiştir. Selçuklu sanatının gelişiminde ahî teşkilâtının önemi büyüktür. Ticaretin gelişmesine bağlı olarak endüstri ve bunu besleyen imalat sanayi önem kazanmıştır. Sanat, ticaret, iktisat gibi çeşitli meslek alanlarında faaliyet gösteren aynı zamanda bir esnaf teşkilâtı olan *ahîlik* şehir hayatında önemi büyük bir yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Haldun'un Mağrib tezinin aksine, bu kurum sayesinde olmak üzere, Selçuklulardan Osmanlılara ve günümüze intikal eden şehirleşmeye dair faaliyetler hızla devam etmiştir.

Selçuklu Şehrinin Fiziksel Yapısı

Selçuklu şehirleri İslâm şehir modeli temeli üzerine tesis edilmiş olduklarından öncelikle İslâm şehrinin genel özelliklerinden zikretmek gerekir. Güvenlik amacıyla etrafı bir sur ile çevrelenen İslâm şehri, siyasi hayatın, sosyal ve ekonomik faaliyetlerin yaşandığı en önemli iskân merkeziydi. İslâm şehri; Cuma Camii, medrese, han, hamam, merkezî çarşı, mahalle gibi İslâmî koşullarda oluşmuş fiziksel yapılardan oluşmaktaydı. Bir ibadet mekânı, hamam ve pazar gibi unsurları bünyesinde barındıran İslâm şehirleri bu karakteristik özellikleri ile Avrupa şehirlerine benzetilmektedir. Bu bağlamda Avrupa şehrini

43 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 648-649.

izah etmek yerinde olacaktır. Batılıların ifadesiyle etrafında sur, en yüksek tepesinde kale, ortasında büyük ibadet yeri ve bunun çevresinde çarşısı, pazarı ve meydanı bulunan yerleşim birimi şehri oluşturmaktaydı. Oryantalistler toplu ibadet amaçlı kullanılmasından dolayı cami ve katedral arasında bir bağ kurmaya çalışmışlardır.[44] Ancak İslâm şehirlerindeki cami olgusu, Batı'nın Ortaçağ katedrali ve kilise gibi yapılarına tekabül etse de kendine has özellikleri nisbetinde farklılık arz eder. Yine şehrin esaslarından olan pazar ya da çarşı ve hamam fonksiyonu, sistematik açıdan değerlendirildiğinde yapısal ve işleyiş hükmünde Batı'daki ile aynı değildir.[45]

İslâm döneminde İran şehirlerine baktığımızda; şehir, Sasanîlerde görülen üç temel unsur üzerine inşâ edilmiştir. Bu üç unsur *kuhendiz* (kuhendij-dij), *iç şehir* (şehri derun) ve *dış şehir* (şehri birun) dir. Şehrin en önemli unsuru olarak addedilen kuhendizde hapishane, silah ambarı, devletin malî zahireleri ve bunlara nezaret eden görevliler bulunurdu. Şehrin merkezinde Sasanî döneminin varlıklı ailelerinin yaşadığı mahalle yer alırdı. Dinî şartlar sebebiyle gelişme gösteren İslâm şehri, bu temel yapılanmayla bütünleşmiştir. Şehrin esas kısımlarından olan *rabaz*; daru'l-hûkûme, cuma mescidi, pazar ve mahalleler gibi şehir hayatının temel yapılarının tamamını içinde barındırırdı.[46]

44 Andrea Raymond, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Wiews", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 21, No. 1 (1994), s. 7.

45 Altan Çetin, "Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü: Çarşılar", *Gazi Ü. Eğitim Fak. Dergisi*, S. 4, 2009, s. 372.

46 Sh. Yousefifar, *Costarhaye dar Monasebat-e Shahr ve Shahrneshini dar Dovre-e Selcuqiyan*, Tahran, 1390/2011, s.120.

3

ŞEHRİN TEMEL UNSURLARI

Dış Düzen: Savunma Yapıları

Selçuklu Şehirlerinin Muhafazası: Surlar

Ortaçağ Avrupa ve İslâm dünyasında şehirlerde göze çarpan en önemli fizikî unsur surlardır. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bazen bütün bir eyaleti korumak üzere bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarına sur denir. Genellikle korunma amacıyla yapılan sur, şehrin fizikî alanını belirlemektedir. Surlar, mekânsal açıdan iki kısımdan oluşmaktaydı. Surların çevrelediği iç kısma *batın*, *dâhil, içeri şehir, şehristan* veya *enderun* denirdi. Surların dışında kalan kısım ise *zahir* veya *rabaz/rabad* olarak anılırdı. Surların dışında kalan bu kısma *dış* ve Selçuklular devrindeki şekliyle, taşrayı anımsatan *taş-şehir* de dendiği bilinmektedir.[1]

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde önce Bizans döneminin kalelerine yerleşmişlerdir. Bizans devri Anadolu şehirleri tıpkı Ortaçağ Avrupası'nın şehirleri gibi güvenlik amacıyla etrafı surlarla çevrilmiş, hendeklerle korunan kapalı alanlar olup kasaba görünümündeydiler.[2]

1 Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", s. 55; Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 275-6.

2 1061 yılında Bizans İmparatoru Dukas, Abbasîlerle mücadelede Rumlar tarafından tahrip olan Malatya'nın surlarını ve hendeğini yeniden inşâ ettirmiştir. Bkz. Süryanî Mihail, *Vekainâme*, Çev. Hrant D. Andreasyan, II. Kısım, TTK'da Basılmamış Nüsha, 1944, s. 23; E. Honigmann, "Malatya", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, Eskişehir, 1997, s. 235; Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, s. 48.

Türkler, önce şehirleri yeniden imar ettirerek yıkılan ve yıpranan surları tamir ettirdiler.[3] Ayrıca kendileri de yeni surlar inşâ ettikleri gibi var olan surlar içinde yeni düzenlemeler yaptılar. Bu düzenlemeler yapılırken Bizans şehirlerinden farklı olarak bazı şehirler iki veya daha çok bölmeli olarak düzenlendi.[4] Şehrin fizikî olarak surlarla çevrilmesi hâdisesi Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra uyguladıkları veya Bizans'tan öğrendikleri bir husus olmayıp Orta Asya, Horasan ve İran şehir hayatında görülen bir yapılanmaydı.[5] Zira Göktürklerde tarım yapmak amacıyla kurulan köyler zamanla şehir düzeyine yükselmiştir. Şöyle ki ziraat alanı olarak kullanılan bu yerleşmeler etrafı surlarla çevrilerek şehir niteliği kazanmışlardır. VIII. yüzyılda müşahede edilen, tarıma bağlı olarak oluşturulan bu şehirlerde aynı yüzyıldan itibaren ticaret de görülmeye başlamıştır. Bu konuda bilgi veren seyyah Temim b. Bahr, VIII. yüzyıl sonunda gittiği Uygur şehri Beşbalık'ta ticaret ve ziraatla uğraşıldığını ve şehrin etrafının surlarla çevrili olduğunu bildirmektedir.[6] Ayrıca İsfahan, Nîşâbur, Rey, Merv[7], Hemedan, Herat, Kaşan ve hemen hemen diğer bütün Büyük Selçuklu şehirlerinde sur unsuru müşahede edilmiştir.[8]

---

3 Antalya ve Sinop'un fethinden sonra kalenin ve surların imar, tamir ve berkitme çalışmaları hakkında bkz. İbn Bîbî, s.146, 154; Yazıcızâde Âli, *Tevârîh-i Âli Selçuk*, s. 128, 138.

4 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 277.

5 Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977, s. 72 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1987, s. 110-113; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı*, C. I, Ankara, 1978, s. 175 vd.; Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", İ. Ü. Edebiyat Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, VI, 1975, s. 75; Yılmaz Can, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, C. III, Ankara, 2002, s. 151 vd.

6 Vladimir Minorsky, "Tamim b. Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, 12/2, 1948, s. 295.

7 Merv şehrinin surları Sultan Melikşah'ın emri ile inşâ edilmiştir. A. Yakubosvskiy, "Merv", *İA*, C. VII, s. 775.

8 Muhammed b. Ali Ravendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayetu's-Sûrur*, Nşr. Muhammed İkbal, Tahran, 1364hş./1985, s. 132, 180-182, 393; Reşideddin Fazlullah, *Camiu't-Tevârih*, C. II, Haz. Ahmet Ateş, Tahran, 1362 hş., s. 345; Mirza

Selçuklu şehirlerinde rastlanılan bir diğer husus ise şehir surlarının etrafının bir başka sur ile kuşatılarak güvenliğin sağlanmasıdır. Bunlardan biri olan Herat şehri, birbirine yakın iki sur ile çevrelenmişti ve bu surlar arasındaki mesafe otuz adımdan fazlaydı.[9] Anadolu şehirlerine bakıldığında Malatya şehri de aynı şekilde birincisi diğerinden daha alçak olmak üzere 15 metre aralıkla inşâ edilmiş iki sura sahipti. Dış suru içi su dolu geniş bir hendek çevirmekteydi.[10]

Türk hâkimiyeti ile birlikte Anadolu şehir surları dışında da bir takım değişiklikler yaşandı. Yerleşme yoğun olarak sur içinde yaşanmasına rağmen bazı yerlerde sur dışında da devam etti. Bu sistemin örneklerine Bizans'ın son dönemlerinde de rastlanmaktadır. Türklerden önce bazı kalelerin dışında yeni iskân sahaları oluşturulmuştu. Ancak Türk iskânı ile bu sistem daha çok genişleyerek yayıldı. XIII. yüzyıl başlarından itibaren siyasî, askerî, ticarî ve demografik koşullara bağlı olarak ilk sur dışı yapılanma cami, külliye ve darüşşifa gibi dinî veya kamusal yapı faaliyetlerinin sur dışına taşmasıyla görülür. Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde büyüyen Konya ve Sivas gibi şehirlerde sur dışında yeni yerleşim alanları ortaya çıktı. Sultan, Konya ve Sivas'ın sur dışındaki yerleşimle artan nüfusunu ve zenginliğini bizzat görerek bunların etrafına yeni sur inşâ edilmesini emretti. Böylece genişleyen şehrin etrafına bir sur daha yapılarak şehrin güvenliği sağlamlaştırıldı.[11] Bu dönemdeki imar faaliyetlerinde yaklaşan Moğol tehdidinin ortaya çıkardığı siyasî ve askerî koşulları da ifade etmek gerekir.[12] .

Bala, "İsfahan", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V.II, İstanbul, 1987, s. 1069; Z. V. Togan, "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V.I, İstanbul, 1987, s. 429.

9 Togan "Herat", *İA*, s. 429.

10 A. Gabriel, *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, I, Paris, 1940, s. 268; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, I. Cilt, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1959, s. 245; Evliya Çelebi surların yüksekliğinin 26 arşın olduğunu söyler; bu da yaklaşık 20 metreye tekabül etmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. IV, Nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1314, s. 10.

11 İbn Bîbî, s. 253-256.

12 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 333.

Sur duvarları, savunmaya elverişli olmak üzere emniyeti sağlamak kaydıyla genellikle 15-20 m. yüksekliğinde olurdu. Surlar, sağlam taşlardan ve düz vaziyette inşâ edilen burçlar ile tahkim edilirdi. Surların genişliğine göre sayıları değişen burçların arasındaki mesafe bir ok atımını geçmezdi. Başkent Konya surlarında 140 burç varken Malatya surlarında ise 70-75 burç bulunmaktaydı.[13]

Selçuklu şehirlerinde genel özellik itibariyle şehrin çevre ile bağlantısını sağlayan surlardan dışarıya açılan kapılar mevcuttu. Büyük Selçuklu şehirlerini kuşatan surlarda dört esas kapı bulunuyordu.[14] Anadolu Türk şehirleri de genellikle kuzeye, güneye, doğuya ve batıya olmak üzere dört yöne açılan esas kapılara sahipti. Şehrin büyüklüğüne göre bu kapıların sayısının arttığı ve uygun yerlerde başka kapıların da bulunduğu görülmektedir.[15]

Kale

Bir dağ veya ufak bir tepe üzerine inşâ edilmiş müstahkem bina şeklinde tarif edilen[16] *kale* kelimesinin menşei Arapça "kökünden koparmak, kazımak" anlamındaki *kal* köküne dayanmaktadır. Bu kökten türeyen *kalaa* "tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük

13 E. Çelebi, *Seyahatnâme*, C. IV., s. 10; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, 2. Baskı, Konya, 1998, s. 23; "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 280; Sevgen, *a.g.e.*, s. 244; Nezih Başgelen, *Bir Zamanlar Malatya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998, s. 6.

14 Isfahan için bkz. Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, C. V.II, s. 1069; etrafı surlarla çevrili Herat şehrinin dört kapısı (Saray, Ziyad, Firuzabad ve Huşk) bulunmaktaydı. Togan "Herat", *İA*, s. 429.

15 Malatya şehir surlarında doğuda, batıda, kuzeyde ve güneyde olmak üzere 8 veya daha fazla kapının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: Pazar Kapısı, Alacakapı, Büyük veya Saray Kapı, Meşak, Süsürkem, Börüdiye ve Kıble kapıları. Bkz. Abû'l-Farac, II, s. 377, 543; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, C. II, Thk. Mahmud Deyyûb, Beyrut, 1997, s. 419; Mufaddal b. Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedîd*, (Histoire Des Sultans Mamlouks), Nşr: E. Blochet, y. y., t. y., s. 246 [752]; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. IV, s. 10; Sevgen, *a.g.e.*, s. 244.

16 M. Streck, "Kale", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1977, s. 124.

kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut" manasına gelir. Muhkem yapıyı ifade eden *Kal'a (kale)* kelimesinin de *kalaa*dan geldiği kaydedilmektedir[17]. Bununla birlikte *kale* kelimesinin "bir dağ üzerinde bulunan bir kale veya köy" anlamındaki Farsça *kalat* kelimesinden geldiği ileri sürülür.[18] Türkçe'de ise *kıla*, *kütle* ve *kalav* (kârgir) kelimeleri ile de ifade edilen[19] *kale*, yığmak; kalat kaplatmak, kılıf geçirtmek, bir şeyi sargıya veya sandığa koydurmak olarak tanımlanır.[20]

Kale; iskân yeri, geçit ve boğazlar, yol kavşağı, adalar, köprübaşları gibi stratejik önem taşıyan yerlerde güvenliği sağlamak ve gerekli askeri barındırmak üzere yapılmış yapıdır. Muhkem şekilde inşâ edilen yapı, yüksek kalın duvarlar, duvarların üzerine belli aralıklarla yerleştirilen burçlardan oluşur.[21] Binada dış saldırılardan korunmak ve düşman taarruzuna karşı koymak amacıyla ok ve mermi atmaya mahsus siper ve mazgallar bulunurdu.[22] İçinde halkın ve askerin kapanıp düşmana karşı direndikleri *kale* önemli bir savunma yapısıydı.

Dönemin kaynaklarında geçen bilgilerden ve günümüze intikal etmiş yapılardan anlaşıldığı üzere Büyük Selçuklu şehirleri mekânsal açıdan *iç kale* (dij-kuhendij-kuhendiz)[23], *asıl şehir* (orta şehir-şehristan-şaristan) ve *rabaz* (dış şehir) şeklindeki üçlü yapılanma sisteminden oluşmaktaydı.[24] Halkın çoğunluğunun yaşadığı şehristanda nüfusun giderek artması nedeniyle ortaya çıkan dış mahalleler şehrin rabaz kısmını oluşturmaktaydı. Şehristanın dışında yer alması

17 Semavi Eyice, "Kale", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 234.

18 Streck, "Kale", *İA*, s. 125.

19 Celal Esad Arseven, "Kale", *Sanat Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1947, s. 908.

20 Sevgen, *a.g.e.*, s. 5.

21 Eyice, "Kale", *DİA*, s. 234.

22 Arseven, "Kale", s. 908.

23 Şehrin kalesi manasına gelen kuhendiz, Ortaçağ İran ve Horasan şehirlerinin en önemli unsurlarındandı. Kuhendiz-i Belh, kuhendiz-i Semerkant, kuhendiz-i Buhara, kuhendiz-i Nîşâbur, kuhendiz-i Merv şeklinde olmak üzere şehirlerin isimleriyle birlikte ifade edilirdi. Bkz. *Tarih-i Sistan*, s. 220, n. 4.

24 M. A. Köymen, *Kirmân Selçukluları*, Ankara, 1989, s. 220; Yousefifar, *a.g.e.*, s. 316.

nedeniyle şehrin bu kısmına dış şehir veya varoş da denilmiştir.[25] Bu yapılanma bir bütün olarak Selçuklu şehrini oluşturmaktaydı. Anadolu'da Türk varlığının ve hâkimiyetinin sembolü olması bakımından, belirli mesafelerde, tabiî şartların imkân verdiği alanlarda kalelerin mevcudiyeti önemliydi. Selçuklu dönemi Anadolu şehirleri de iç kale, surların çevrelediği iç kısmı ifade eden *batın, dâhil, içeri şehir, şehristan* veya *derun* (enderun*)* ile surların dışında kalan *zahir* veya *birun* olarak anılan bölümlerden oluşuyordu. Bazı Anadolu şehirlerinde iç kale veya dış kaleden biri mevcut olmadığı gibi sadece iç kale veya dış kalenin birinin bulunduğu görülmektedir.[26]

Şehrin aslî unsurlarından ve yönetici zümrenin ikamet ettiği idarî merkez statüsünde olan çeşitli nizamî, idarî ve siyasî müesseselerden oluşan *kuhendiz (iç kale)*, Anadolu'da Selçuklular devrinde *Ahmedek* şeklinde ifade edilmiştir. Surların uygun bir kenarında inşâ edilen, dış savunma hattından ayrı bir hatta, savunma duvarıyla çevrelenmiş, iç kalelerde şehrin yöneticileri ile onlara bağlı sivil ve askerî maiyetleri ikamet ederdi. Diğer bütün idarî yapılar onun çevresinde toplanırdı. Büyük şehirlerde barış zamanlarında muharip kadronun bulunduğu iç kale âdeta şehrin bir tür kışlasıydı.[27]

Bununla birlikte Büyük Selçuklu dönemine ait kaynaklarda iç kaleyi ifade eden "erg (ارگ)" kelimesine sıkça tesadüf edilmektedir. Erg'in muhafazasından sorumlu "kutval" adlı görevli bulunurdu. Kale Kutvali şehrin emîri tarafından tayin edilirdi.[28] Büyük Selçuklu şehirlerinde daima iki kale vardır. Yüksekteki kaleye *Zeberin*, aşağıdaki veya alçaktaki kaleye *Furudin* denilirdi. Türkiye Selçukluları devrinde de kaleler genellikle yüksek ve karşı taarruzları kolay bertaraf edebilecek, direnme imkânının olduğu yerlerde inşâ edilirdi. Bu nedenle kaleler *bala hisar* (yukarı hisar) veya Türkçe erek/erg gibi isimlerle de

25 İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 106.

26 Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, TTK, Ankara, 2001, s. 9.

27 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 280.

28 *Tarih-i Sistan*, s. 359.

telaffuz edilmişlerdir.[29] Kalede idarî kadronun konutlarından başka cephanelik, hamam, darphane, tutukevi, küçük bir pazar yeri ve cami gibi yapılar da yer almaktadır.[30] Selçuklular döneminde Konya, Kayseri, Erzurum, Diyarbakır, Harput, Sivas, Ankara, Çorum, Kırşehir, Niğde, Niksar, Divriği, Samsun, Sinop, Alâiye, Honaz kaleleri önemliydi. Bazılarının Roma, Bizans veya Beylikler döneminde inşâ edildiği bilinen kaleler Selçuklular zamanında bir takım inşâ ve onarım faaliyetleri ile varlıklarını devam ettirmişlerdir.[31]

Şehrin aslı bölümünü oluşturan şehristan iskân alanı olup, konut, ticaret, dinî ve diğer yapıları içine alır. Şehristan kısmını çevreleyen surlara dış kale denmektedir.[32] Dış kalede çevre ile bağlantıyı, şehre giriş ve çıkışları sağlayan kapılar bulunmaktadır. Türk şehir yapılanmasına göre şehrin genellikle kuzeye, güneye, doğuya ve batıya olmak üzere dört yöne açılan dört esas kapısı bulunurdu. Şehrin büyüklüğüne göre bu sayı arttığı ve kalenin uygun yerlerinde başka kapıların da varlığı bilinmektedir. Ayrıca dışarıdan sağlam görünüşlü, içeriden gerektiğinde kolaylıkla açılabilen "uğrun" adında gizli bir kapı da vardı. Kapılar adlarını, açıldıkları yere veya kapıdan çıkan yolun ulaştığı en önemli şehre göre alırdı. Şehir meydanına (gök meydana) açılan kapıya meydan kapısı denmiştir.[33] Kaynaklarda bizzat Konya, Kayseri, Amasya ve Aksaray surlarından birinin adının Meydan Kapısı olduğu geçmektedir.[34] Pazar yerine açılan kapı ise Pazar Kapısı adını taşırdı. Pek çok kale kapısı ise açıldıkları

29 Arseven, "Kale", s. 909.

30 Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy.)*, İstanbul, 1987, s. 13.

31 Boran, *a.g.e.*, s. 24, 50, 65, 72, 90, 126, 141, 169.

32 Boran, *a.g.e.*, s. 9.

33 Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 54; *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 420; "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler Kentliler", s. 280; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı, (H.I-III/M.VII-IX Yüzyıl)*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 101-102.

34 Eflakî, *Menâkib al-*Ârifin, I, Yay. Tahsin Yazıcı, TTK, Ankara, 1976, s. 380; İbn Bîbî, s. 465; Tanyeli, *a.g.e.*, s. 167; Nevzat Topal, *Anadolu Selçukluları Devrinde Aksaray Şehri*, Ankara, 2009, s. 59.

yolun ulaştığı şehre göre adlandırılmıştı. Diyarbakır kalesinde Urfa, Mardin kapıları, Konya kalesinde Lârende, Aksaray, Antalya kapıları, Sivas kalesinde Malatya, Kayseri, Erzincan, Tokat kapıları, Kayseri kalesinde Sivas Kapısı, Niğde'de Ereğli kapısı, Denizli (Toğuzlu) kalesinde Honaz kapısı adında kapılar yer almaktaydı.[35]

Hendek

Şehirlerde etkili bir biçimde savunmayı sağlayabilmek için güvenlik amacıyla surların dışına ilâve olarak savunma sistemi oluşturulurdu. İleri-önleyici savunma mekanizması *hendek*ler veya duvarlar aracılığıyla kurulan düzen ile sağlanırdı. Tıpkı Ortaçağ Avrupa şehirlerinde olduğu gibi Selçuklu şehirlerinin hemen hepsinde tahkim edilen surların etrafı hendeklerle çevriliydi. Çukurlar kazılarak oluşturulan hendeklerin içi su ile doldurulurdu. Yağmur sularının şehre girmesini engelleyen hendekler şehri sellerden de koruyordu. Hendeklerin yüksekliği sur kapılarının hizasında olup, üzerlerinde yer alan köprüler ile şehre giriş-çıkış sağlanırdı.[36] Yakın zamana kadar bazı Anadolu şehirlerinde Selçuklulardan kalan hendeklerin içlerinin doldurularak bahçe veya tarla olarak kullanıldıkları bilinmektedir. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren büyük ölçüde yıkılarak harap hale gelen Malatya surlarını çevreleyen hendeklerin bahçeye dönüştürüldükleri müşahede edilmektedir.

35 İbrahim Yılmazçelik, *XIX yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara, 1995, s. 20; Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarîsi*, TTK, Ankara, 2001, s. 13; Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 280.

36 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 279; Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, s. 48.

4

SOSYAL HAYAT VE MÜESSESELER

Mahalleler

Şehirlerin en önemli fizikî unsuru, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan kişilerin yaşadığı veya başka bir ifadeyle aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri mahallelerdir.[1] Selçuklu mahalleleri, klasik İslâm şehirlerinin yansımasıdır. Şehrin en önemli iskân bölümü olan mahalleler, etnik, dinî ve kültürel biçimlendirmeyle oluşmuş ve buna bağlı olarak gelişmişlerdir.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed b. Melikşah zamanında Isfahan'da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahallelere sahip oldukları kaynaklarda geçmektedir.[2] Yine Oğuz istilasından sonra Nîşâbur'da farklı mahalle sakinleri arasında muhalif görüşler nedeniyle meydana gelen kavgalar mahallelerin kendi içinde mezhebî birlik oluşturduklarına işaret eder.[3] Anadolu mahalle yapılanmasında tıpkı Büyük Selçuklularda olduğu gibi bilhassa dinî ayrımlara gidilmiştir. Türkiye Selçuklularında Türk ve gayrimüslim mahalleleri genellikle birbirinden ayrılmıştır.

Türk Mahalleleri: Sosyal ve fizikî birim olarak şehri meydana getiren mahalleler Selçuklu şehirlerinin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Mahalle veya semtlerin camilerin, mescidlerin, medreselerin ve zâviyelerin etrafında şekillendikleri görülmektedir. Zamanla

1 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1984, s. 69.

2 Ravendî, s. 157.

3 Ravendî, s. 182.

Selçuklu şehirlerinde dinî mekânların sur dışına taşmasıyla bunların etrafında yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Bir mahallede mahalle sakinlerinin vakit namazı kıldıkları bir mescid mutlaka bulunurdu. Bazı mahalleler adlarını bu mescidlerden almışlardır. Mescidler de kurucuları olan şahısların ismi ile anılırdı. Mahallelerin de bu kişilerin isimleriyle adlandırıldıkları görülüyor.[4] Ulu Caminin yer aldığı mahalleler Cami-i Kebir adıyla, şehir kapılarına yakın mahalleler ise kapı adlarıyla isimlendiriliyordu.

Selçuklu mahalleleri Türk geleneğine ve İslâm şehir yapılanmasına uygun olarak kurulmuştur.[5] Mahallelerin ana unsuru sokaklardı. Sokak, kenarları ev veya duvarla belirlenmiş yoldu. Sokağın kenarında oluşan ikametgâhlar mahalleyi oluştururdu. Genel olarak çarşıya bağlantının sağlanabilmesi için yakın mahallelerin dışında, evlere ulaşan sokaklar, dar ve çıkmaz sokak olarak tarif edilmektedir. Bu durumda çıkmaz sokaklar ve kapılar ile mahalleler güvenlik içine alınırdı.[6]

Başlangıçta mahallelerde daha çok aynı aileden veya boydan kişilerin oturduğu muhakkaktır. Bu da mahallelerin yalnızca fizikî bir birim olmaktan öte Türk toplumunda cemaat kültürünün temelini oluşturması bakımından önemlidir.[7]

Gayrimüslim Mahalleleri: Tarihî kayıtlardan anlaşıldığına göre gayrimüslim nüfus Müslümanlardan ayrı mahallelerde otururdu.

4 Malatya'da tespit edilen Atabey adında bir mescid ve mahalle bulunmaktadır. Selçuklu atabeylerinden birinin adından esinlenerek buraya Atabey Mescidi adı verildiği anlaşılmaktadır. Bu mescidin adını 1249'da üç Selçuklu sultanına atabey tayin edilen Celâleddin Karatay'tan almış olabileceği ifade edilmektedir. Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), TD 323, s. 6; Nejat Göyünç, "Kanûnî Devrinde Malatya Şehri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, C. II (25-29 Eylül 1970), TTK, Ankara, 1973, s. 659; aynı şekilde Seyfeddin Sungur, Malatya'da mahalle ve mescid adı olarak geçmektedir. Bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1988, s. 50, Farsça metin, s. 65, 66.

5 Elisseeff, a.g.m., s. 137.

6 Ruşen Keleş, *Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi*, Ankara, 1971, s. 139; Can, *a.g.e.*, s. 113; Tanyeli, *a.g.e.*, s. 156-158; Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 281.

7 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 22.

Tıpkı Müslüman mahallelerinde olduğu gibi gayrimüslim mahalleleri de kilise veya havra gibi dinî merkezler etrafında oluşmuştu. Müslüman ve gayrimüslim zümrenin yaşadıkları mahalleleri ayırmak için birçok şehirde mahaller arasına bir sur yapılmıştır. Gündüz bu duvarların kapıları açılıyor gece ise kapatılıyordu. Konya, Antalya, Alanya, Ankara, Malatya, Sinop ve Kayseri'de ayrılmış mahalleleri açıkça görmek mümkündür.[8] Antalya için geniş açıklamalar yapan İbn Battûta, Antalya'da Rumlar, Yahudiler ve Müslümanların, böyle surlarla ayrılmış mahallelerde, birbirine karışmadan oturduklarını belirtir.[9] Yine Uluborlu kalesinde Türk ve gayrimüslim halkı birbirinden ayıran surlar bugün hâlâ müşahede edilebilmektedir.

Anadolu'yu yurt edinen Türklerin yerli halk ile münasebetleri devam etmiş, ancak Türkler fatih ve Müslüman olmaları dolayısıyla daha mümtaz bir sınıf haline gelmişler ve zamanla Hıristiyan halk, kale içinde yerleşim alanının dar olması durumunda sur dışındaki uygun yerlerde ikamet etmeye davet edilmişlerdir. Mesela gayrimüslimler Şebinkarahisar (veya Şarkî Karahisar) da kale yamacındaki mahallede oturmuşlardır.[10] Aynı şekilde Ankara'da da sur içine Türkler yerleşmişler, gayrimüslimler sur dışında kalmışlardır.[11] Ticaretin yoğun olarak yaşandığı çarşı mahallelerinde ve iş yerlerindeki mülklerde ise Türkler ve gayrimüslimler karışık şekilde yaşamaya devam etmişlerdir.

Meydanlar

Zaman içinde tarihin vaki olduğu her yer insana dair izler taşır. Bu mekânlar tarihin zemini olmak yanında bizzat şahitlikleriyle de çok şeyi hikâye ederler. Hafızamız bu yerlerde yenilenir, hatırlar ve inşâ olur. Bir şehrin hafıza mekânı ne kadar muhtelif ve derinse insana

8 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 22-23.

9 İbn *Battûta Seyahatnâmesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004, s. 403.

10 T. Baykara, "Bir Selçuklu Devri Türk Şehri Olarak Karahisar-ı Şarkî veya Şebinkarahisar", Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, İstanbul, 2000, s. 1-5.

11 Tanyeli, *a.g.e.*, s. 43.

dair o kadar anlam taşıyor demektir. Bu manada meydanlar hayatın yani tarihin pek çok vakıasının şahidi ve taşıyıcısıdırlar. Batı literatüründe şehir, etrafında sur, en yüksek tepesinde kale, ortasında büyük bir ibadet yeri ve bunun çevresinde çarşısı, pazarı ve meydanı bulunan kasaba diye tarif edilmektedir. Ortaçağ şehirlerini anlatan bu tanım daha çok Avrupa şehirleri esas alınarak yapılmış gibi görünmekle beraber, mevcut durum Ortaçağ dünyasının şehirlerinin müşterek özelliğidir. Şehir halkı, yani şehirde yaşayan bütün sakinler, bir tören veya şenlik vesilesiyle meydan veya başka kelimelerle ifade edilen geniş alanlarda bir araya gelmekteydiler. Antik Yunanda tiyatrolar, Roma döneminde kollessumlar, sirkler, stadyum halkın toplandığı mekânların başında gelmektedir.[12]

Bizans döneminde ise İstanbul'da Rum Meydanı adıyla zikredilen meydanın önemli etkinliklerin yapıldığı alan olduğu anlaşılmaktadır. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in İstanbul'da *Rum meydanı*nda bir Frank ile tutuştuğu mücadele bu konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bizans sarayında karşılaştığı yiğitliği ve cesaretiyle şöhret bulmuş bir Frank'ın İmparator III. Aleksios'a karşı küstahça davranışı, Sultanı müdahaleye zorlamıştır. Ancak Sultan, Frank'a karşı olan kinini içinden atamamış ve onunla savaşmak istemiştir. Bunun üzerine ok, yay, mızrak, kılıç, kemend ve hançer gibi savaş aletlerini yanına alan Sultan, atı ile meydana gelmiştir. Sultan, aynı şekilde hazırlığını yapan Frank ile meydanda karşılaşmıştır. Bu karşılaşmayı büyük, küçük, cahil, bilgili, okumuş, okumamış, her tabakadan insan izlemiştir. Müslümanların da katıldığı seyir alanında Bizans imparatoru da izleyenler arasında yerini almıştır. İki gruba ayrılan insanlardan bir grup Sultanın, diğer grup Frank'ın tarafını tutmuştur. Mübareze esnasında davul ve trampet sesleriyle yapılan tezahürata bir yandan da Müslümanların tevhid ve tekbir sesleri eşlik etmiştir. Frank'ın saldırıya geçtiği an ise gayrimüslimlerin coşkulu sesleri yükselmekteydi. Halkın önünde, iki kişi arasında meydana gelen şiddetli kavga, âdeta bir savaş havasında geçerken

12 T. Metin, "Türkiye Selçuklu Şehirlerinde "Meydan" Kültürü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1 (2013), s. 210.

nihayet Sultanın Frank'a indirdiği ağır darbeler sonucu galibiyete ulaşması ile söz konusu mücadele sona ermiştir.[13]

Ortaçağ Avrupa şehirlerinde daha çok pazaryeri, şenlik ve tören alanı olarak kullanılan meydanlar, kilise, katedral gibi dinî yapıların etrafında oluşmuştur.[14] Ancak Türk şehrinde, Avrupa şehirlerinden farklı olarak, büyük anıtsal yapıların çevresinde teşekkül etmemiştir. Anıtsal yapıların başında gelen cami ile medrese, han, hamam gibi diğer yapılar bir meydan unsuru düşünülerek planlanmamıştır. Bu durumda Selçuklu şehirlerinde cami-meydan bağlantısından söz edilemeyeceğini belirtmek yanlış olmaz. Ya da önemli yolların kesiştiği noktada bir meydan ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte mescid ile çeşme etrafında ve pazar yerlerinde beliren, meydan kadar büyük olmayan açıklıklar mevcuttur.[15] Daha ziyade bir pazar yeri, "pazar meydanı" tabiriyle ifade edilmiştir. Örnek olarak, at ticaretinin yapıldığı alan, zamanla "at pazarı" adıyla birlikte "at meydanı" olarak da isimlendirilmiştir.[16]

Meydan eski medeniyetlerde olduğu kadar Türk-İslâm dünyasında da kendi medeniyet zemini ve anlamlar dünyasında var olmuştur. Selçuklu şehir geleneğinin en önemli unsurlarından biri olan *meydan*, şehirdeki çeşitli sosyal faaliyetlerin yaşandığı yerlerdir. Meydanlar Orta Asya Türk şehirlerinde de mevcut olup bu yapılanma Selçuklu Türkleri ile Anadolu'ya taşınmıştır.[17]

Türkiye'de başlayan şehirleşme sürecinde de bu durum devam etmiştir. Şehrin ruhu yine meydanlarda atmaya devam etmiştir. Selçuklular ve Beylikler döneminde iskânın son aşamasını oluşturan şehir oluşumu ile Anadolu'da ilk Türk şehirleşmesinin temeli atılmıştır.[18]

13 İbn Bîbî, s. 52-56.

14 Tanyeli, *a.g.e.*, s. 65.

15 Kuban "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", s. 70.

16 Ahmet Akşit, *Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri Şehri*, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1996, s. 46.

17 Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK, Ankara, 2001, s. 219, 244, 255, 260, 265, 267.

18 Dönemin kaynaklarında Selçuklu idarî birimini ifade etmek amacıyla şehir ve vilayet terimleri bazen tek başlarına bazen de birlikte kullanılmaktadır. Bkz.

Bizans'tan Türklere intikal eden şehirler, bunların yanında yeni teşekkül eden yapılar Müslüman Türk toplumun özellikleri ile yeniden şekillenmiştir. Böylece Anadolu şehirleri, Türk-İslâm kültür öğelerini bünyesinde barındıran yeni bir görünüm kazanmıştır. Bu yapılanmanın içinde yer alan en önemli unsurlardan biri de "meydan"dır. "Meydan", Arapça kökenli bir kelime olup, geniş alan, saha, yarışma ve eğlence yeri, fırsat ve imkân manalarına gelmektedir.[19] Aynı kelime aynı telaffuz ile Farsça'da ve Türkçe'de geniş kullanım bulmuştur.

Sosyal ve kültürel buluşma noktası olarak önemli bir amaca hizmet eden meydanlar, Selçuklu şehir kültürünün tarihsel zeminini teşkil eden Asya Türk şehirlerinde de mevcuttu. Semerkant, Kend, Özkent ve Buhara'da muhtelif meydanlar bulunurdu. Harezm'in Horasan tarafındaki merkezi Cürcâniyye'de Buhara meydanına benzer bir meydan olup, burada koyun satılırdı. Ceyhun üzerindeki en büyük şehir olan Tirmiz'in geniş meydanları vardı.[20] Tarihî sürekliliğe dair verilen bu malumatla alakalı olarak İran coğrafyasında Selçuklu şehirlerine temas etmek yerinde olacaktır. Henüz Selçuklulardan önce İran şehirlerinin merkezinde, önemli sokakların birleştiği ve pazarın açıldığı yerlerde meydanlar bulunmaktaydı. Şehrin ortasında yer alan meydanda saraylar, divanlar ve mescid-i cami (Cuma mescidi) yer alırdı.[21] Nîşâbur şehrinde bunun en güzel örneğine rastlanılmaktadır. Abbasî halifesi Harun Reşid, Nîşâbur'a geldiğinde Telâcird meydanında yer alan bir köşkte ikamet etmiştir.[22] Selçuklu sultanı Tuğrul Bey de Nîşâbur'a hâkim olduğunda Gazneli sultanlarının idarî merkezi olan, kaynaklarda Şadyah (Şaziyah veya

İbn Bîbî, s. 40, 154, 212, 546; Kerîmüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmerût ül-Ahbâr*, Nşr. Osman Turan, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1999, s. 41, 97-98, 218, 243, 247-248, 256, 257, 259, 260; Eflakî, *Menâkib al-*Ârifin, II, Yay. Tahsin Yazıcı, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1980, s. 716-718, *Anonim Selçuknâme*, s. 63-70.

19 Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995, s. 856.

20 Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 219, 244, 255, 260, 265, 267.

21 Yousefifar, *a.g.e.*, s. 108.

22 Nîşâbûrî, *Târih-i Nîşâbur*, Yay. Muhammed Rıza Şefiî Kedkeni, Tahran, 1375 hş., s. 219.

Dârü'l-Emân) bağı veya Şadyah meydanı olarak zikredilen meydandaki sarayda devlet erkânı ile birlikte ikamet etmiştir.[23]

Selçuklular devrinde meydanlarda, dinî törenler dışında ok atılır, at sürülür, cirit, çevgan gibi çeşitli oyunlar oynanır ve spor yapılırdı. Büyük Selçuklular zamanında at her gün bir meydan uzunluğunda yavaş yavaş koşturulur; binici ve at burada çeşitli savaş yöntemleri ile eğitilirdi. Âdeta sivil ve askerî hayatın bir parçası haline gelen "meydan" kelimesi, bu dönemde at koşturmada bir "birim/ölçek" (vâhid-i kıyâsî) olarak kullanılıyordu.[24] Büyük Selçuklularda görülen söz konusu kültürün, geleneğin Türkler tarafından Anadolu'da yaşatıldığı bilinmektedir.

Genellikle dinî ve idarî törenlerin icra edildiği Selçuklu devri meydanları aynı zamanda birer eğlence alanıydı. Meydanlarda çevgan oyunu en çok oynanan oyundu. Sultan Melikşah, Meydan-ı Guy ve Meydan-ı Mübarek'te çevgan (guy) oynardı.[25] Büyük Selçuklu sultanları gibi Türkiye Selçuklu sultanları da meydanlarda çevgan oynayıp at sürmüşlerdir.[26] Kaynakların verdiği malumat doğrultusunda I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ve sonrasında gelen sultanların tamamının çevgan oynadığı bilinmektedir.[27] Sıklıkla oynanan bir oyun olmasından dolayı çevgan çubuğunun çeşitli motifler arasında oldukça çok tasvir edildiği görülür.[28]

Devletin merkezi olan Konya'da önemli bir seyir alanı olan meydan hem şenlik, hem toplantı, hem de spor alanıydı.[29] Sultan I. Alâeddin Keykubad, Alâiye Kalesi'nin fethinden önce Konya Sultan meydanına gelmiş, meydanlarda oynanan çevgan oyunlarında maharet sahibi olan süvarileri oraya çağırmıştır. Kısa sürede meydanın

23 Ravendî, s. 182; Reşideddin Fazlullah, s. 345.

24 M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, Ankara, 1992, s. 285.

25 Reşideddin Fazlullah, s. 370, 379.

26 İbn Bîbî, s. 43, 229, 271, 350; Aksarayî, s. 282-283; Reşideddin Fazlullah, Melikşah'ın meydan-ı guy ve meydan-ı mübarek'de çevgan (guy) oynadığını belirtir. Reşideddin Fazlullah, s. 370, 379.

27 İbn Bîbî, s. 43.

28 Mehmet Ersan, "Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/1 (2006), s. 84.

29 İbn Bîbî, s. 573.

süvarileri ve gençler, meydana gelmişler ve birlikte çevgan oynamışlardır. Oyun bittikten sonra sultan, meydanı terk ederek saraya dönmüştür. İbn Bîbî, oyun esnasında sultanın attığı topun göğe çıktığını belirtirken sultanın oyunda gösterdiği hüneri vurgulamaktadır.[30] Sultan, Konya'dan başka, Kayseri'ye geldiğinde burada ikamet ettiği vakit, Meşhed meydanında gezintiye çıkar, çevgan oynardı.[31] Yine Sultan, Yassıçimen Savaşı'ndan bir gün önce de Sivas meydanında çevgan oynamıştır. Burada Eyyûbî Meliki Eşref'i karşılayan Sultan, Melik Eşref için düzenlenen sazlı-sözlü eğlencenin dışında meydanda çevgan oynamıştır.[32] Alışılmıştan farklı olarak sultanın hangi amaçla olduğu kaynakta tavzih edilmeksizin, bir gün Konya meydanına giderken beraberinde çetr, sancak, davul ve boru götürdüğü ifade edilir.[33] Sultanın hükümdarlık sembollerini meydana giderken yanında almasının bir manası olmalıdır.

Selçuklu Devleti'nin inhitatına yakın zamanlarda sultanların meydanlarda çevgan oynamaya devam ettikleri görülmektedir. Hatta III. Alâeddin Keykubad, Ramazan ayında (Kadir Gecesi) Sivas meydanında çevgan oynayıp at sürmüştür. Kaynağın ifadesine göre sultan, o kadar yorulmuştur ki, susuz kalarak tuttuğu orucu bozmak zorunda kalmış; meydanın bir köşesinde yemek yiyip, su içmiştir.[34]

Selçuklular zamanında bilhassa gezinti ve idman sahası olarak kullanılan meydan, şehir surlarının dışında geniş bir alanı kaplayan, yemyeşil ve çimenlik bir saha olarak tasvir edilir.[35] Bu özelliğinden dolayı bazı yerlerde meydanlara, Gök-meydan (veya Kök-meydan) da denmektedir.[36] Bir meydanın çevrelediği alan hemen hemen, şehirde yaşayan tüm halkı alacak büyüklüğe sahip olmalıdır. İbn Bîbî, Yassıçimen Savaşı'nda Selçuklu ve Harezm ordularının karşılaştıkları

30 İbn Bîbî, s. 239.
31 İbn Bîbî, s. 271, 350.
32 İbn Bîbî, s. 390.
33 İbn Bîbî, s. 271.
34 Aksarayî, s. 282-283.
35 Eflakî, I, s. 258.
36 Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 53; *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 419-420.

sırada, arada kalan mesafenin iki meydan kadar olmadığını şiir dizelerinde tasvir etmiştir.[37] Ancak meydanın genişliğini belirlemek için bu bilgi yetersizdir. Bir meydanın genişliğini ise çevrelediği alanı ve şehirde yaşayan tüm insanları alacak şekilde hesaplamak gerekir. Muhtelif genişlikte olmasına rağmen normal bir meydanın eni ve boyu ortalama 1.000 arşın ölçüsünde hesaplanmıştır.[38] Bu durumda meydanın çevresi 4.000 arşın, iç sahası ise 1.000.000 arşın karedir.[39] Bu ölçünün günümüzdeki karşılığı 574.170 metre karedir.[40] Türkiye Selçuklu şehirlerindeki mevcut meydanların da takriben aynı boyda oldukları düşünülmektedir. Anlaşıldığı gibi ortak etkinlik alanı olan meydan sahası son derece genişti.

Selçuklu Türkiyesinde meydanın çeşitli fonksiyonu vardı. Spor, gösteri gibi birçok sosyal faaliyet meydanlarda icra edilirdi. Şehir halkını ilgilendiren şenlikler ve kutlamalar için en uygun mekânlar meydanlardı.[41] Toplu şekilde kılınan bayram namazları, toplumun hemen hemen çoğunluğunu ilgilendiren müşterek bir ritüel olmasından dolayı en önemli etkinliktir.[42] Meydanlarda toplanan halk, namazını kıldıktan sonra muayede (bayramlaşma) töreni ifa edilirdi.[43] Sultan I. Alâeddin Keykubad, 1237'de Diyarbakır seferine hazırlanırken ordusunu Meşhed meydanında topladığı sırada Ramazan bayramının ilk günüydü. Bu vesileyle sultan, meydanda

37 İbn Bîbî, s. 402.

38 *Mûnyetü'l-Gûzât*, s. 123.

39 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, s. 285 dn. 279.

40 1 arşın (zirai)^2 = 0,57417 m^2 = 4 ayak^2

41 M. Ersan, "Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", s. 76; "Türkiye Selçuklularında Halkın Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2 (2006), s. 79.

42 *Anonim Selçuknâme*, s. 89; Bir Kurban bayramı günü Mevlana ile oğlu Bahaeddin Veled birlikte meydana gitmişlerdir. O sırada meydanda toplanan halkın gruplar şeklinde salavat getirdikleri belirtilir. Bkz. Eflakî, I, s. 479.

43 Osmanlılar zamanında tıpkı Selçuklularda olduğu gibi bayramlaşma geleneğinin devam ettiği görülüyor. Bayramlarda Osmanlı sultanları, Alay Meydanı'na taht kurarak halk ile bayramlaşırlardı. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Genel Türk Tarihi*, 6. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, 2000, s. 150.

büyük bir resmî geçit düzenlemiştir. Bayram şenliklerinin düzenlendiği bayramyerinde toplanan bütün devlet erkânı ve askerler de, çeşitli oyun ve eğlencelerle bayramı kutlamışlardır. Askerlerden her biri, sultanın önünde hünerlerini göstermişlerdir.[44]

Müslüman Türk toplumu için bayram merasimi son derece önem arz etmektedir. Buna bağlı olarak bir süre sonra, önemli meydanlarda kalıcı ibadet mekânı sağlamak amacıyla minber ve mihraptan meydana gelen namazgâhlar inşâ edilmiştir.[45]

Bayram vesilesiyle kılınan namazlar için meydanların bir kenarında bulunan musallalar, zamanla cenaze namazlarının kılındığı mekânlar olmuştur. Bunun sonucunda cenazeler, meydanın yakınına gömülmeye başlanmış ve bir müddet sonra meydan mezarlıkları ortaya çıkmıştır. Selçuklu şehirlerinin birçoğunda meydan mezarlıkları görülmektedir.[46] Bunlardan biri olan, muhteşem bir açık hava müzesi ve sanat eseri olarak bugün hâlâ sağlam vaziyette mevcudiyetini muhafaza eden Ahlat Meydan Mezarlığı dikkate değerdir.

Tıpkı sultanlar gibi devletin ileri gelenleri de bir takım sosyal faaliyetler için meydanları kullanırlardı.[47] Selçuklu saltanat nâibi Sahib Şemseddin Muhammed, ikindi namazından sonra genellikle meydana gelir, burada ok atar, at sürer, çeşitli oyunlar oynar ve spor yapardı. Anlaşıldığı gibi meydanlar, o dönemde bir çeşit eğlence ve spor (idman) sahasıydı.[48] Birçok sporun icra alanı olan meydanların önemli ve yaygın bir Türk sporu olan güreş için de tahsis edilen mekân olduğu görülmektedir.[49]

Bununla birlikte sultanların ve devlet ileri gelenlerinin katıldığı çeşitli törenler veya devlet merasimleri, meydanlarda yerine

44 İbn Bîbî, s. 459.

45 T. Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2000, s. 213; "Ulu Cami-Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Belleten*, LX/227 (1996), s. 43; H. Akmaydalı, "Mihrablı ve Minberli Namazgâhlarımız", *Vakıflar Dergisi*, S. XXIII (1994), s. 123.

46 Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, s. 114.

47 İbn Bîbî, s. 465-466.

48 İbn Bîbî, s. 573.

49 Ersan, "Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", s. 88; "Türkiye Selçuklularında Halkın Eğlence Hayatı", s. 83.

getirilirdi. Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Kayseri'de bulunduğu zaman maiyeti ile birlikte gezintiye çıktığı esnada, Erzincan emîrleri vedalaşmak amacıyla sultanın yanına gelmişlerdir. Emîrler, burada atlarından inerek sultanın elini öpmüşler ve memleketlerine dönmüşlerdir. Emîrlerin ayrılmasının ardından sultan, beyler ile birlikte meydanda çevgan oynamıştır.[50]

Selçuklularda, "meydan", "at" ve "çevgan" o kadar iç içe girmiştir ki sultanlara yapılan dualara konu olmuşlardır. Suğdak'ın fethi sırasında şehir halkı, I. Alâeddin Keykubad için şu şekilde dua etmiştir: "Gök, padişahın at koşturduğu meydan olsun. Dolunay, onun çevganının topu olsun."[51]

Meydanlar, aynı zamanda askerî faaliyetlerin yapıldığı alanlardı. Selçuklu ordusunun doğuya düzenleyeceği seferlerde asker, bütün teçhizatıyla Kayseri'de bulunan Meşhed sahrası adıyla geçen meydanda toplanırdı. Meşhed sahrası Keykubadiye sarayı ile şehir arasında yer alıyordu.[52] Sefer öncesinde meydana çadırlarını kuran ordu, sultanın vereceği emri burada beklerdi.[53] Bu alan, bilhassa I. Alâeddin Keykubad ve oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde daha çok sefer ve savaş meydanı olarak kullanılmıştır.[54]

Düello veya mübareze olarak ifade edilen iki kişi arasında, tanıklar önünde yapılan mücadelelerin, Selçuklular zamanında meydanlarda yapıldığı görülmektedir. Kaynaklarda sıkça rastlanmamakla birlikte bu konuyla ilgili istifade edilecek kadar bilgi mevcuttur. Yukarıda bahsedildiği üzere Sultan I. Alâeddin Keykubad, 1237'de Diyarbakır seferine hazırlanırken ordusunu Meşhed meydanında topladığı sırada Ramazan bayramının ilk günü olması dolayısıyla bayramı burada kutlamıştı. Çeşitli eğlencelerin yapıldığı merasim meydanının bir müddet sonra boşalması üzerine, sultan, kıymetli mücevherlerden oluşan elbiseleri ile meydana at üstünde çıkmıştır. Meydanda Emîr Celâleddin Karatay ile zorlu bir mübarezeye tutuşan sultan, bu çarpışmada

50 İbn Bîbî, s. 182.

51 İbn Bîbî, s. 327.

52 Akşit, *a.g.t.*, s. 46.

53 İbn Bîbî, s. 300, 447, 459.

54 İbn Bîbî, s. 459.

elindeki mızrak ile Celâleddin Karatay'ı atından düşürmek için etkili hamleler yapmış, ancak emîr, kalkanıyla kendisini müdafaa etmiştir. Bu gösteriden sonra yorgun düşen sultan, dinlenmek amacıyla üç başlı özel otağına (serâ-perde) girmiş ve namaz kılmıştır.[55]

Ayrıca yine aynı konuyla alâkalı olarak Sultan I. İzzeddin Keykâvus döneminde iki emîr arasında Ankara meydanında yaşanan hâdise dikkat çekicidir. I. İzzeddin Keykâvus'un kardeşi Alâeddin Keykubad'ı bertaraf etmek amacıyla Ankara'ya düzenlediği seferde, ilk karşılaşma Emîr Mübârizeddin İsa ile Emîr Necmeddin Behramşah arasında meydana gelmiştir. Henüz çocuk iken aralarında vûkû bulan düşmanlık, bu seferde yeniden tezahür etmiş, Emîr Mübârizeddin'in Emîr Necmeddin'i çağrısı ile iki emîr kıyasıya mücadeleye başlamıştır. Emîrlerin Ankara meydanında önce mızraklar, mızrakların parçalanması üzerine gürzler, ondan da sonuç alınamayınca kılıçlarla tutuştukları çarpışma Alâeddin Keykubad'ın müdahalesiyle sona ermiştir. Emîr Mübârizeddin, şehrin içinde bulunan Alâeddin Keykubad tarafından çağrılması üzerine, meydanı ilk terk eden olmuştur. Ardından Emîr Necmeddin, Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un yanına gitmiş; meydanda gösterdiği maharetinden dolayı hil'at ile ödüllendirilmiştir.[56] Nitekim meydanda sergilenen mübarezeler, Türklerde meydan kültürünün bir diğer zenginliğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

Selçuklular, bazı cezaları meydanlarda uyguluyorlardı. Tâceddin Pervane, hakkında çıkan zina dedikoduları nedeniyle meydanda cezaya çarptırılan devlet adamlarındandır. Siyasî ihtirasları olan Sâdeddin Köpek'in, Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'den aldığı ferman ile Tâceddin Pervane, Alâiye'den Ankara'ya götürülmüştür. Zincire vurularak Ankara meydanına getirilmiş ve burada göbeğine kadar toprağa gömülmüştür. Halktan oluşan insanlar tarafından recm suretiyle meydanda öldürülmüştür.[57]

Bütün bunlardan farklı olarak meydanlar, savaşlarda ele geçirilen esirlerin toplandığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır. 1242 yılında

55 İbn Bîbî, s. 459.

56 İbn Bîbî, s. 134-135.

57 İbn Bîbî, s. 474.

Moğollar, Erzurum'u ele geçirdiklerinde şehrin idaresinde bulunan Emîr Sinaneddin Yakut ile oğlunu esir almışlardır. Esirler, elleri bağlı ve başları açık şekilde, Erzurum meydanında bir sandalyede oturmakta olan Moğol komutan Baycu'nun huzuruna getirilmişler ve orada öldürülmüşlerdir.[58] Aynı şekilde Moğollar, Kösedağ Savaşı'ndan sonra Kayseri'yi işgal ettiklerinde Emîr-i Ârız ile bütün askerleri esir almışlardır. Onları bağlı şekilde Meşhed meydanına götürerek burada öldürmüşlerdir.[59] Türk esirlerin burada şehit edilmesinden dolayı bu alana Meşhed adının verildiğini söylemek mümkündür.

Selçuklular zamanında meydandan sorumlu bir görevli olarak "meydan emîri" (emîr-i meydan) karşımıza çıkmaktadır.[60] Bu emîrin görevi kaynaklarda belirtilmemiştir. Ancak onun meydanın bakımı, meydanda icra edilen bir takım faaliyetlerin düzenlenmesi gibi işlerden sorumlu olduğu düşünülmektedir.

Selçuklularda meydanın kültür ve toplum hayatının tekâmülü üzerinde son derece etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zîra Karamanoğlu Mehmet Bey'in 13 Mayıs 1277'de Dîvan toplantısında "bundan sonra dîvanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka bir dil kullanılmayacaktır" şeklinde dile getirdiği karar bunu açıkça ortaya koymaktadır.[61] Burada Türkçe'nin kullanılmasının gerekli olduğu resmî mekânlarla birlikte meydanın da vurgulanması, tesirini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Selçuklu şehir hayatında büyük yeri olan meydanlar, zamanla şehir kapılarının isimlerinde anılmaya başlamışlardır. Açıldıkları yere göre ad alan şehir kapılarından meydana açılan kapıya "meydan kapısı" denmiştir.[62] Kaynaklarda bizzat Konya, Kayseri, Amasya ve Aksaray surlarından birinin adının "meydan kapısı" olduğu zikredilmektedir.[63]

58 İbn Bîbî, s. 516-517.

59 İbn Bîbî, s. 530.

60 İbn Bîbî, s. 496, 623.

61 İbn Bîbî, s. 696.

62 Baykara, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, s. 54; *Türkiye Selçuklularının Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, s. 420; "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent Ve Şehirliler Kentliler", s. 280.

63 Eflakî, I, s. 380; İbn Bîbî, s. 465; Tanyeli, *a.g.e.*, s. 167; Topal, *a.g.e.*, s. 59.

Henüz erken dönemlerde Selçuklu şehirlerinde "meydan" isminin mahalle adı olarak kullanıldığı görülüyor. Nîşâbur'daki Telâcird Meydanı bir müddet sonra Telâcird Mahallesi adını almıştır. Aynı şekilde Meydan-ı Ziyad, Meydan-ı Hani, Meydan-ı Hüseyin birer mahalle adıdırlar.[64] Konya'da "Meydanî" adını taşıyan mahalle de buna örnek teşkil etmektedir.[65] Selçuklulardan Osmanlılara ve sonrasında günümüze intikal eden meydan kültürünün izleri bugün de pek çok yer isminde mevcudiyetini sürdürmektedir. "Gökmeydan" ismi Bitlis'te bir mahalle ve cami adı, Eskişehir'de bir mahalle adı ve İskenderun'da bir köy adı olarak yaşamaktadır. Yine meydan ile ilgili olarak, Malatya'da bugün Battalgazi adıyla bilinen Eski Malatya'da surların dışında Meydanbaşı mahallesi, Aksaray'da Meydan mahallesi ve Sinop'ta Meydankapı mahallesi ve camisi bulunmaktadır. Ayrıca bugün Denizli'de "Bayramyeri" adlı semtin önceden bayram şenliklerinin düzenlendiği bir meydan yeri/bayram yeri (idgâh) olduğunu ve adını bugüne kadar muhafaza ettiğini söylemek mümkündür.

"Meydan" ile ilgili pek çok ifadenin ortaya çıkış tarihlerini çok eskilere götürmek yanlış olmaz. Günümüzde insanların dilediğini yapabilmeleri için her türlü koşulun müsait olduğu, engellerin ortadan kalktığı manasında kullanılan "meydan sana/ona/bana/ kaldı" ifadesi Selçuklular zamanında istifade edilmekteydi.[66] Ayrıca bunun örneklerini çoğaltmak mümkündür. "Meydan okumak", "meydana çıkmak", "meydanı boş bulmak", "meydan vermek" gibi tabirlerin ve "at ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır" gibi erklik ve ölümsüzlük manasında kullanılan atasözünün meydan kültürünün bir yansıması şeklinde yıllardır kullanılan ifadeler olduğu anlaşılmaktadır.

Meydanın tasavvuf dünyasında da önemli bir yere sahip olduğu bilinir. Tasavvufta kâinat anlamına gelen "meydan", aynı zamanda Mevlevî ayinlerinin gerçekleştiği alanın adıdır. Ayinler, XV. yüzyılda belli bir âdâb ve erkâna tâbi olarak "meydan-ı şerif" denilen alanda

64 *Târih-i Nîşâbur*, s. 201-202, 219, 290.

65 O. Turan, "Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42 (1947), s. 220, Tanyeli, *a.g.e.*, s. 167.

66 İbn Bîbî, s. 142.

yapılmaya başlamıştır. "Meydan-ı şerif" semâhânenin ortasında kâinatı temsil eden daire biçimindeki alandır. Bu alanda meydan hizmetlerine bakan görevliye meydancı veya meydancı dede denir. Ayine iştirak edecek kişiler, meydancı dedenin "buyurun yâ hû" daveti üzerine semâhâneye yönelirler.[67]

Selçuklu meydan kültürü şüphesiz öncesi ve sonrasıyla bir çevrenin ve geleneğin meydanıdır. Müşterek değerler sistemi ile yoğurulmuş bir dünyanın ortak işlev ve anlam dünyasının bir parçasıdır. Bu cümleden Mısır'da kurulan Tolunoğulları, Ihşîdîler, Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde bilhassa Kahire'de kurulan meydanlar dikkat çekmektedir. Bu meydanların pek çoğu Nil'e nâzır, oturulacak yeri olan eğlence ve dinlenme sahası şeklinde düşünülerek oluşturulmuştur.[68] Bu meydanlardan bazılarının isimleri şu şekildedir: İbn Tolun Meydanı, Ihşîd Meydanı, Kasr Meydanı, el-Melîku'l-Azîz Meydanı, es-Salihî Meydanı, Karakuş Meydanı, Nâsırî Meydanı. Selçuklularda olduğu gibi özellikle sultanların ve emîrlerin Kahire meydanlarında çevgan ve kabak oyunu oynamaları, nerede olursa olsun Türk meydan kültürünün müşterek temsilidir.

Anadolu'da, Türkiye Selçuklularından itibaren başlayan ve günümüzde şehrin temel dokusunu oluşturan meydan, kültür tarihimiz açısından son derece önemlidir. Selçuklular zamanında meydanların daha çok spor müsabakalarının yapıldığı alan veya idman sahası olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde meydanlar, yöneticilere ve halka, gündelik hayatın dışında, bireysel ya da toplumsal özgürlüklerini yaşama imkânının sunulduğu mekânlar olarak önemli bir konuma sahiptiler. Bilhassa meydanlarda oynanan çevgan oyununun asıl gayesi sultanın ve süvarilerin maharetini göstermek, kabiliyetlerini geliştirmek ve nihayet en önemlisi savaşa hazırlamaktı. Bununla birlikte meydanlar, bayram gibi çeşitli törenlerin ve sosyal etkinliklerin gerçekleştirildiği, yeri geldiğinde bazı cezaların uygulandığı yerler

67 Nuri Özcan, "Mevlevî Âyini", *DVİA*, C. 29, Ankara, s. 464.

68 Takîyüddîn el-Makrîzî, *El-Hıtat*, III. Cilt, Kahire, 1998, s. 25-34; Memlûklerde kabak oyunu hususunda bkz. Cüneyt Kanat, "Memlûk Devleti'nde Askerî Bir Oyun: Kabak Oyunu", *Ciepo XIV. Sempozyumu Bildirileri(18-22 Eylül 2000)*, TTK, Ankara, 2004, s. 371-379.

olmuşlardır. Böylece belirli zamanlarda halkın toplandığı meydanlarda, bireyler arasındaki birliktelik, toplumsal dayanışma ve bağların güçlenmesi sağlanmaktadır. Toplumdaki bireyler arasındaki farklar en aza indirilir, ilişkiler düzenlenir ve bir bütünlük oluşturulur. Meydanlarda icra edilen şenlikler, kutlamalar, gösteriler vesilesiyle sosyal ilişkiler sağlamlaştırılır. Anlaşıldığı üzere Selçuklular döneminde din, dil ve etnik farklılık gözetilmeksizin bir şehirde yaşayan halk, çeşitli sebeplerle meydanlarda bir araya gelmekteydi. Nitekim dinî veya geleneksel etkinliklerin yerine getirilebilmesi amacıyla ortaya çıkan bu kültür mekânlarında halkın bir araya gelmesi, birliktelik ve samimiyet duygusunun gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu bağlamda meydan, bir şehirde yaşayanları ortak bir paydada buluşturan, hemşehrilik olgusunun güçlendiği yer olarak önem kazanmaktadır.

Eğitim Kurumları

Türkler, İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî pek çok alanda etkin faaliyet göstermişlerdir. Türklerin İslâm dünyasında sonraki yüzyıllara damgasını vuracak etkin oldukları en önemli sahalardan biri de eğitimdir. Devlet adamları ve ileri gelenler, ilim öğrenmeye, öğretmeye ve ilim adamlarının yetişmesi için eğitime büyük önem vermişlerdir. Selçuklular zamanında eğitim, toplumun tamamını ilgilendiren temel eğitim ve meslek veya ihtisas eğitimi olmak üzere iki aşamadan oluşuyordu. Temel eğitim şehrin mahallelerinde bulunan mektepler vasıtasıyla sağlanmaktaydı. XII. yüzyıldan itibaren hemen hemen Anadolu'nun bütün şehirlerinde mekteplerin olduğu bilinmektedir. Mektep için ayrı bir bina inşâ edilip edilmediği ise bilinmemektedir. Bununla birlikte mektepler, mescidlerin yanında ayrı müstakil bir bina şeklinde yapılmış olabilir. Fakat böyle bir yapı yoksa bu eğitim evlerde veya mescidde verilebiliyordu. Türk-İslâm şehirlerinde mescidler ve camiler ibadet yeri olmalarının yanında eğitim kurumları olarak da kullanılmıştır. Kız ve erkek çocuklar beş altı yaşlarında temel eğitime başlamaktaydılar. Dokuz on yaşlarına kadar bu eğitim

devam etmekteydi. Eğitim, mektep muallimleri tarafından verilirdi. Muallimler genellikle şehrin her mahallesinin ana kurumu olan mescid imamlarından oluşmaktaydı. Mekteplerde başta Kur'an-ı Kerim öğrenimi olmak üzere temel İslâmî bilgiler öğretilirdi. Bunun yanında Türk-İslâm toplumunun esas ahlâkî kuralları da eğitim programının içinde yer alırdı. Mekteplerin pek çoğunda muallim masrafları doğrudan öğrenim görenlerce karşılanırdı. Bazı mekteplerde ise öğrenim masraflarının devlet adamları veya zenginler tarafından kurulan vakıflar ile karşılanmış olduğu düşünülmektedir.[69]

Mevlana'nın, Mesnevî adlı eserinde gündelik hayata dair aktardığı anekdotlar arasında Selçuklular zamanında çocukların eğitimi ve mektepler hakkında bilgiler de yer almaktadır. Eğitim için mektebe giden çocukların okuldan kaçmak için yaptıkları hile okuyucuya mesaj vermek amacıyla hikâyeleştirilerek sunulurken bu vesileyle dönemin eğitim hayatına ışık tutulmaktadır. Burada bahsi geçen çocukların Konya'da mektepte eğitim gördükleri anlaşılmaktadır. Mevlana'nın anlatımına göre öğretmenden ve ders çalışmaktan yorulan ve okuldan kurtulmak isteyen çocuklar, hocalarını hasta olduğu konusunda ikna etmeye çalışmak için aralarında karar alırlar. Otuz çocuk birden okulun kapısında karşılaştıkları hocalarına renginiz yerinde değil, ya havalardan ya da ateşiniz olduğu için hasta görünüyorsunuz derler. Bu durumda kuruntuya kapılan hoca hasta olduğuna inanır ve evine gider. Hocaları ile birlikte onun yanında evine giden çocuklar hocayı daha da rahatsız etmek için yüksek sesle Kuran-ı Kerim okurlar. Bunun üzerine baş ağrısı artan hoca, çocukların gitmesini söyler. Daha sonra hocanın evinden ayrılan çocuklar kendi evlerinin yolunu tutarlar. Çocukların dışarıda oyun oynadıklarını gören anneleri, mektep günü neden oyun oynadıklarını sorarlar. Çocuklar da bunun kendi suçları olmadığını ve hocalarının hasta olduğunu söylerler. Ancak buna inanmayan anneler bizzat giderek hocayı evinde ziyaret ederler. Hocanın ağır hasta gibi yattığını gördükten sonra çocukların doğru söylediğine inanırlar.[70]

69 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 285.

70 Mevlâna Celâleddin Muhammed Belhî Rumî, *Mesnevi-i Manevi*, Tashih:

Meslek sahibi olmayı sağlayan veya ileri düzey bilgilerin verildiği yüksek öğretim ya da ihtisas eğitimi olarak adlandırılan eğitim medreselerde verilirdi. Bilindiği gibi ilk sistemli medreseler vezir Nizâmülmülk'ün gayretiyle Büyük Selçuklular zamanında inşâ edilmeye başlanmıştır. Nizâmiye medreseleri ile eğitimin düzenli bir şekilde icra edilmesi sağlanmıştır. Medreseler, eğitim amaçlı, genellikle bir dershâne ve bu dershânenin etrafındaki hoca ve talebe odaları şeklinde kurulmuşlardır. Nizâmiye medreselerinde eğitim dili, dönemin din ve ilim dili olan Arapçaydı. Medreselerde tedris edilen dersler, Kur'an-ı Kerim ilmi ve tefsiri, fıkıh, usul, hadis, kelam gibi İslâmî ilimlerle birlikte edebiyat, filoloji, matematik, astronomi ve tıp gibi müsbet ilimlerden oluşuyordu. Bu eğitim sistemi Selçuklular vasıtasıyla İran'dan Anadolu coğrafyasına intikal etmiştir. Bu cümleden Selçuklular döneminde Anadolu'da kurulan medrese yapılanmasına bakıldığında Nizâmiye medreselerinin devamı olduğu aşikârdır. Büyük Selçuklu medreseleri örnek alınarak tesis edilen Türkiye Selçuklu medreselerinde eğitim ve öğretim tıpkı Nizâmiye medreselerindeki gibi yürütülüyordu. İslâm dünyasında eğitim sahasında kurulmuş olan bu medrese örgütü Selçuklular ve Beylikler döneminde Anadolu'da devam etmiş, bu doğrultuda birçok şehirde medrese inşâ edilmiştir. Hatta Bağdat, İsfahan, Hocend, Taberistan, Basra, Belh, Merv, Musul, Herat, Rey, Haleb, Dimaşk ve Harezm Nizâmiye medrese zinciri içerisinde Konya Nizâmiye Medresesi de bulunuyordu.[71]

Medreselerde ders veren en yüksek rütbeli ilim adamları bugünkü profesörlerin karşılığı olan müderrislerdi. Müderrisler genellikle belirli bir ilim dalında uzmanlaşmış, iyi yetişmiş ilim adamlarıydı. Müderrislerden birden fazla alanda ilim sahibi olanlar da vardı. Medreselerde genellikle bir müderris bulunurdu. Eğitim işlerini yürüten müderris aynı zamanda idarî işlerin takibini de yapardı. Medreselerde eğitime katkı sağlayan bir diğer vazifeli de müderrisin

---

Kıvameddin Hurremşahî, Tahran, 1389, s. 375-377; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Mesnevi III*, Terc. Hicabi Kırlangıç, Konya, 2007, s. 113-117.

71 Nurullah Kesayi, *Medaris-i Nizâmiye ve Tesirat-ı İlmî ve İctimaî-yi An*, Tahran, 1374 hş., s. 133 vd, 219-251; Yaşar Bedirhan-Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya, 2004, s. 106-107.

yardımcısı olan muîd'dir. Mezun olmuş başarılı, zeki ve kabiliyetli öğrenciler arasından seçilen muîdler derste hocaların yanında oturur, onların söylediklerini öğrencilere tekrar ederlerdi. Böylece belirli bir seviyeye gelmiş, ilim geleneği içinde, ehliyet sahibi, değerli, faziletli ilim adamları yetişmiş oluyordu. Medreselerde eğitim sınıfının içinde yer alan diğer unsur öğrencilerdi. Medrese öğrencileri başlangıç, orta ve ileri seviyede olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. Eğitim-öğretimi tamamlayan öğrencilere icazet adı altında belge verilirdi. Müderris ve muîdlerden başka medreselerde imam, müezzin, hatip, duahan gibi dinî görevliler, temizlik işlerinden sorumlu ferraşlar ve güvenliği sağlayan bekçiler (bevvâb) bulunurdu.

Selçuklu Devleti'nin ilim adamlarına vermiş olduğu itibar ve göstermiş oldukları kolaylık ilim adamları nazarında Anadolu'yu cazibe merkezi haline getirmiştir. Zamanın en meşhur ve kıymetli ilim adamları Anadolu'ya gelerek medreselerde ders vermişlerdir. Selçuklular ve Beylikler döneminde yaklaşık 140 medreseden söz etmek mümkündür. Anadolu'da Selçuklu dönemine ait en eski medresenin Konya'da II. Süleymanşah (1196-1204) zamanında yaptırılan Şemseddin Ebû Said Altun-aba Medresesi olduğu bilinmektedir. Bundan başka ilerleyen tarihlerde Konya, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Kırşehir, Malatya, Çorum, Afyon, Antalya, Niksar, Sinop gibi daha pek çok şehirde medreseler inşâ edilmiştir. Bu medreselerin bir kısmı kısmen bir kısmı da bütünüyle hâlâ ayakta durmaktadır.

Türkiye Selçuklu medreselerinde okutulan konulara göre ihtisaslaşma görüldüğü tespit edilmiştir. Günümüzdeki fakültelerin karşılığı olarak tıp medresesi, dârü'l-hadis, fıkıh medreseleri vardı. Kayseri'de Çifte Medresenin yanındaki Gevher Nesibe Dârüşşifası dünyadaki ilk tıp fakültesidir. Konya'da Sırçalı Medrese, Hanefi mezhebe göre hareket eden âlim ve öğrenciler için inşâ edilmiş bir fıkıh medresesi olup bugünkü hukuk fakültelerine benzetilebilir. Yine Konya'da İnce Minareli Medrese hadis öğrenimi için kurulan dârü'l-hadis medresesidir.

Hastaneler

Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'da görülen sağlık hizmetlerinin, muasırı olduğu diğer devletlerden üstün olduğu bilinmektedir.

Gerek sağlık kurumları gerekse tıp ilmi ile ilgili eğitim ve öğretim Selçukluların bu alanda önemli ilerleme kaydettiğini gösterir. Günümüze ulaşan tıbbi eserler ve abidevi sağlık müesseseleri Selçukluların tıp dünyasında yapmış oldukları hizmetlerin delilidir.[72]

Sağlık hizmetlerinin en başında hastaneler gelmektedir. Aynı zamanda dârü'l-âfiye, dârü's-sıhha, mâristan veya bimâristan diye anılan darüşşifalar, Selçuklu şehirlerindeki temel kurumlardır. Darüşşifalarda, menşur ile tayin edilen bir veya birden fazla tabip bulunurdu. Vakıf eser olan bu darüşşifalar şehrin surları içinde veya dışında yapılırdı. Darüşşifaların bir kısmı sadece hastane bir kısmı ise hem hastane hem de medreseydi. Bu uygulama olumlu sonuçlar alınması için son derece önemliydi. Kayseri, Divriği, Sivas, Amasya ve diğer bazı darüşşifalarda olduğu gibi şifa kapısı olan bu kurumlar çoğu şehirlerde, sağlık eğitimini veren kurumlar ile yan yana inşâ ediliyordu.[73]

Darüşşifaların öncelikle şehir içinde tahsis edilen bir bina şeklinde kuruldukları görülüyor. Daha sonra nüfusun kalabalıklaşması ile meydana gelecek ihtiyaca bağlı olarak yeni bina inşâsı şehir surlarının dışında olurdu. Darüşşifalar kolay yıkılamayacak şekilde son derece sağlam ve dayanıklı yapılardı.[74]

Türkiye Selçuklu hastanelerinde akıl ve ruh hastalıkları, cilt hastalıkları ve diğer bazı hastalıkların tedavileri ile cerrahî operasyonların yapıldığı bilinmektedir.[75]

Selçuklular döneminde Mardin, Kayseri, Konya, Sivas, Divriği, Tokat, Erzurum, Erzincan, Çankırı, Kastamonu, Amasya, Akşehir ve Harput şehirlerinde darüşşifalar inşâ edilmiştir.[76]

---

72 A. Süheyl Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s. 9; K. İsmail Gürkan, "Selçuklu Hastaneleri", *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s. 33.

73 Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi(XI-XIV. Yüzyıllar)*, s. 197-198; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 107.

74 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 284.

75 Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, C. 7, İstanbul, 1988, s. 208; Ünver, a.g.m, s. 11-15.

76 Ünver, a.g.m, s. 14-24; Gürkan, a.g.m., s. 37-47; Afet İnan, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s. 4; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 110-115.

5

ŞEHİR YÖNETİMİ: İDARÎ TEŞKİLÂT

İdare Sistemi

Dönemin kaynakları incelendiğinde Selçuklu idarî birimini oluşturan asıl birimlerin şehir ve vilayet olduğu anlaşılmaktadır.[1] Şehir, Selçuklu idarî biriminin esası olup, buraya adını veren en önemli iskân yeridir. Aslı Farsça olan şehir, idarî mıntıka manasındadır. Selçuklu idarî yapılanmasında en belirgin özelliği ile idarî merkezdir. Vilayet ise şehirden sonra gelen alt birim olup bir idarî birimde birden fazla bulunabilirdi. Vilayetin merkezi olan şehrin dışında kalan alanları ihtiva ettiği, göçerlerin, köy ve kasabaların buna dâhil olduğu belirtilir, şehir ve vilayetten ya da vilayetlerden oluşan bu idari birimi "eyalet" olarak adlandırmanın daha doğru olacağı ifade edilir.[2]

Bu bağlamda eyalet ya da vilayet yönetim biriminin merkezi olan şehirlerde gerçekleştirilen idarî örgütlenme ve bu örgütte yer alan devlet temsilcileri şehirde olduğu kadar şehri çevreleyen sahayla da ilgiliydiler. Selçuklular ve diğer Türk beyleri Anadolu'da ele geçirdikleri şehirlerde öncelikle Türk birliğini tesis etmeye çalışırken

1 İbn Bîbî, s. 40, 154, 212, 546; Aksarayî, s. 41, 97-98, 218, 243, 247-248, 256, 257, 259, 260; Eflakî, II, s. 716-718, *Anonim Selçuknâme*, s. 63-70. Kadı Burhaneddin döneminde yazılan *Bezm u Rezm*'de geçen şehir ve vilayet terimleri beyliklere intikal eden Selçuklu idarî birimi adının aynı şekilde devam ettiğini gösterir. Bkz. Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1990, s. 93, 106, 114, 131 vd.

2 Baykara, "Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler", s. 52-56.

aynı zamanda kendi idarî teşkilâtlarını kurmakla işe başladılar. Türk hâkimiyetinin kalıcılığının sağlanmasına kadar geçen sürede idarî kolaylık bakımından yerlilerin idareci olarak kalmalarının daha uygun olacağı düşünüldü. Anadolu'da fethedilen bir takım şehir ve kalelerin idareleri, o bölgenin emîrine veya sultanına tâbi olmak üzere yerli Hıristiyan reislerin elinde bırakıldı. Maraş, Urfa ve Malatya şehirleri bunların başında geliyordu. Ele geçirilen şehirlerin idarî kolaylık bakımından yerli Hıristiyanlar tarafından idare edilmesi daha faydalı görüldü.[3] Ancak bu durum fazla uzun sürmedi. Bu uygulama Türk egemenliğinin kesinlik kazanması ve güçlenmesi sonucu ortaya çıkan Türk idarî yapılanması ile sona erdirildi. Bu bağlamda şehre ilk olarak sübaşı, vali ve kadı gibi görevliler tayin edildi.[4]

Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğullarını ülkenin on bir şehrine meliklik statüsü ile atamasıyla Anadolu'da şehzâde idareleri ortaya çıktı.[5] Buna göre sultan, metbû hükümdar olarak kendi maiyeti ve ricali ile birlikte payitahtta otururken, oğulları ise onun tâbileri olup melik sıfatı ile kendi sivil maiyetleri ve askerî kuvvetlerini oluşturan muhafız kıtasıyla birlikte şahıslarına ait merkezlerde ikamet etmeye başladılar.[6] II. Kılıç Arslan'dan sonra aralıklarla iki defa sultan olan I. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında, II. Kılıç Arslan döneminde uygulanan meliklik uygulamasına devam edildi. Ancak I. Gıyâseddin Keyhüsrev bu uygulamadan farklı olarak melikleri merkeze daha bağımlı bir tayin ile vilayetlere gönderdi. Buna göre sultan, 1204'de ikinci defa tahta çıktıktan sonra büyük oğlu İzzeddin Keykâvus'u

3 Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, s. 156.

4 Koca, "'Diyâr-ı Rûm"un", s. 26.

5 Paul Wittek, "Von Der Byzantinischen Zur Türkischen Toponymie", *Byzantion*, X, Bruxeles, 1935, s. 12-16; O. Turan, "Kılıç Arslan II", İA, C. VI, s. 696; Halil Edhem, *Kayseri Şehri*, Haz. Kemal Göde, Ankara, 1982, s. 32-33; C. Cahen, *The Formation of Turkey The Seljukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Century*, İng. çev. P. M. Holt, London, 2001, s. 39; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği -Dün ve Bugün-*, Ankara, 1975, s. 33; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 201.

6 Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/II (1964), s. 121.

Malatya'ya, ortanca oğlu Alâeddin Keykubad'ı Tokat'a melik tayin etti. Bu tevcihte meliklere eskiden olduğu gibi bulundukları vilayeti kendi mülkleri olarak tasarruf etme hakkı tanınmadı, sadece sultan adına idare etme yetkisine sahip oldular. Bununla birlikte yanlarında, vilayetin işlerini yürütmede kendilerine yardımcı olacak bir idareci kadro bulunuyordu. Mesela I. İzzeddin Keykâvus'un sultanlık döneminin en önemli simalarından olan Çaşnigir Emîr Mübarizeddin Çavlı, Emîr-i Ahur Zeyneddin Başara ve Emîr-i Meclis Mübarizeddin Behramşah, sultanın Malatya'da meliklik devrinde hizmetinde bulunuyorlardı.[7] Aynı zamanda meliklere sultanın en güvenilir adamları arasından birer atabey tayin edilmekteydi. Bu memur, melikin yetişmesinden olduğu kadar, hareketlerini kontrol altında tutmakla da sorumluydu.[8]

Sultan I. İzzeddin Keykâvus dönemine dek Selçuklu meliklerinin hemen hepsi bir egemenlik işareti olarak kendi adlarına para bastırıyorlar, hutbe okutuyorlar, ikamet etmek ve devlet işlerini yürütmek için konutlar yaptırıyorlardı. Nihayet bu durum meliklerin yönetim bölgelerinde tamamen özerk statüde bir yönetim teşkilâtı kurduklarını göstermektedir. Ancak bu yönetim şeklinden doğan bir takım siyasî karışıklıkların ve belirsizliklerin meydana gelmesinden dolayı meliklik yönetiminde bazı uygulamalar değiştirildi. Yaşanan sorunların giderilmesi için meliklere bulundukları yerlerde sadece sultan adına yönetme yetkisi verilirken, kendi adlarına hutbe okutmaları, para bastırmaları veya komşu devletlerle savaş ve barış yapmaları gibi yetkileri ortadan kaldırıldı. Böylece meliklerin yetkilerinin sınırlandırılmasıyla, meliklik müessesesi merkeze bağlı bir valilik statüsü içine sokuldu.[9] Osman Turan, II. Kılıç Arslan döneminde, sultanın oğullarına verilen yetkilerin sınırlandırıldığına dair I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğullarının Malatya ve Tokat'a sadece bir vali mevkii ve salahiyeti ile tayin edildiklerini ifade etmektedir.[10]

7 İbn Bîbî, s. 115.

8 Kaymaz, a.g.m., s. 132.

9 Kaymaz, a.g.m., s. 133.

10 O. Turan, "Keykâvus I", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1977, s. 631.

Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde meliklik idaresine tamamıyla son verildi. Böylece doğrudan merkezî idareye bağlı sübaşı, şehir yönetiminin başındaki en yüksek idareci oldu.

Yönetici Zümre

Şehir yönetim organı olan "şehir divanı", aynı zamanda da "eyalet divanı" olup, "ashâb-ı dîvân-ı şehir" arasında yer alan nâib, sübaşı, vali, şahne, kadı, müşrif, nâzır, kâbız, emîr-i igdişân, ehl-i ihtisâb (muhtesib), hâcegân, ehl-i fütüvvet, ummâl ve muhterife'den oluşuyordu.[11]

Söz konusu idareci sınıfı kendi arasında iki şekilde tasnif etmek mümkündür:

1) Sultan veya idaresi tarafından şehirlere gönderilen merkezin temsilcileri olan nâib, sübaşı, vali, şahne, kadı, müşrif, nâzır, kâbız, muhtesib, ummâl gibi görevliler.

2) Bilhassa esnaf ve sanatkârları şehir divanında temsil eden, halkın kendi temsilcileri ise hâcegân, ehl-i fütüvvet, emîr-i igdişân ve muhterife'den oluşuyordu.

Selçuklu idarî biriminde *sübaşı* en yüksek görevliydi. Sübaşılar, Türkiye Selçuklu ülkesindeki şehir ve vilayetlerin idarî ve askerî işlerinden sorumluydu. Kaynaklarda genellikle sübaşının karşılığı olarak Farsça "serleşker" veya nadiren "sahib" ifadesi yer almaktadır. Bununla birlikte sübaşı terimi de geçmektedir. İbn Bîbî'de genellikle sübaşının yerine serleşker ifadesi kullanılmakla beraber bazen farklı yerlerde aynı kişi hem serleşker hem de sübaşı olarak anılmıştır. Mesela Malatya sübaşısı Emîr Zâhireddin Mansur Tercüman, önce serleşker-i Malatya, daha sonra sübaşı-yi Malatya şeklinde kaydedilmiştir.[12] 1207'de Antalya'nın fethinden sonra şehrin idaresine görevlendirilen Emîr Mübarizeddin Ertokuş da İbn Bîbî'de bir yerde sübaşı olarak başka bir yerde ise serleşker unvanıyla

11 Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 58; Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 287.

12 İbn Bîbî, s. 487, 495-496.

zikredilmiştir.[13] Ayrıca sübaşılar için nâib, bazen de hâkim dendiği de olmuştur. Sübaşılar sultanın nâibi ve hâkimiydiler. Sultanın vekili olarak, onun adına şehir veya kasabalarda hükumetin mümessili olarak bulunurlardı.

Sübaşılar bulundukları bölgenin askerî ve mülkî âmirleri olarak barış zamanlarında askerlerin tertip ve tanzimiyle, savaş veya sefer zamanlarında ise onların başında orduya katılmakla mükelleftiler.[14] Vilayetin ve şehrin güvenliğinden de sorumluydular.

Sübaşılıkta ikinci yetkili kişi sübaşılık kadılarıdır. Bunlar sübaşılığın merkezinde oturur; vilayetin kaza yetkilerini elinde bulundururlardı.[15] Arap coğrafyacısı İbn Saîd, Selçuklular döneminde Anadolu'da 24 şehrin bulunduğunu ifade ederken bu şehirlerin her birinde bir de kadı olduğunu belirtir.[16]

Önemli şehir merkezlerinde, idare ve zabıta işlerini yürüten şahne unvanlı bir merkez valisi bulunurdu. Dönemin kaynaklarında bunlarla ilgili verilere rastlamak mümkündür. Şahnelerin hizmetinde çavuşların (serhengan) olduğu anlaşılıyor.[17] Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in yakın çevresinden ve onun himayesinde bulunmuş güvenilir olması ile meşhur Celaleddin Kayser adlı birinin Kayseri şahnesi ve hâkimi olduğu bilinmektedir.[18] Moğol saldırıları sırasında Erzurum şehrinde bir şahne bulunmaktaydı.[19] Konya şehrinde de bir şahnenin görev yaptığı bilinmektedir. Şehrin genel güvenliğinden

13 İbn Bîbî, s. 244, 343.

14 Detaylı bilgi için bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara, 2010, s. 257-260; Baykara, "Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler", s. 54; Hasan b. Abdulmuin el-Hoyî, *Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib; Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il*, Yay. A. Sadık Erzi, Ankara, 1963, s. 26-27.

15 T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 31-37; *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 118.

16 İbn Saîd el-Magribî, *Bastü'l-Arz fi't-Tül ve'l-Arz*, Yay. Havan Kırnıt Hınıs, Tetvan (Fas), 1958, s. 119.

17 İbn Bîbî, s. 553.

18 İbn Bîbî, s. 115.

19 İbn Bîbî, s. 514.

sorumlu olan şahneler bu çerçevede şehirde cinayet ve hırsızlık olaylarının takibatını yaparlardı.[20]

Müşrif ve *nâzır* vergilerin halka taksimi ve bütün mahsulâtın deftere yazılması işiyle ilgili görevler ile meşgul olurdu. Yine her türde vergileri defterine kaydeden *kâbız* da hem şehir merkezi hem de vilayetle ilgili işlerden sorumluydu. *Ummâl* de tıpkı müşrif, nâzır ve kâbız gibi vergilerden sorumlu memurlardı.[21]

Selçuklularda ticaretin düzenleniş biçimi, kamu ahlâkı ve halkın denetlenmesi gibi konulardan *muhtesib (ehl-i ihtisab)* sorumluydu. Bu kişi kadının emrinde görev yapar, mesleklerle ilgili yönergeyi belirlerdi. Alım-satım ve diğer pazar işleriyle de ilgili görevleri vardı. Bu konularda kurallara uymayanları ve suçluları cezalandırma yetkisine sahipti. Aynı zamanda toplumun genel ahlâkına dikkat ederek, dinî kurallara aykırı uygulamaları menetmekle görevliydi. Bazen vakfiyelerde vakfın şartlarına riayet edilmesinin denetimi gibi işlerden de muhtesibin sorumlu olduğu görülüyor.[22]

Şehir divanında temsil edilen yerel yönetici zümreden olan *emîr-i igdişân* (emir-i egâdişe veya iğdişbaşı) şehir hayatında önemli bir mevkiye sahipti.[23] Bu dönemde iğdişlik, iktisadî alandaki gelişmelere dayalı olarak özellikle alım-salım faaliyetleri ve vergi denetimini sağlamakla görevli etkin bir kurumdu. İğdişbaşı şehir halkının da en önemli temsilcisi olup kent yönetimindeki en aktif görevliydi. Zamanın meşhurları ve ileri gelenlerinden tayin edilen iğdişbaşı, tüccarın ve eşrâfın idaresinden sorumluydu. Kurumun mensupları da iğdişlerden oluşmaktaydı. İğdişler, tacirler,

20 Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 60.

21 Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 62; "Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler", s. 52.

22 Hasan b. Abdulmuin el-Hoyi, s. 34; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 193, 195.

23 Osman Turan, iğdişlerin "Hıristiyan çocuklarından yetiştirilen bir askerî muhafız sınıfı" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Turan, "Keykâvus I", *İA*, s. 634; C. Cahen de iğdiş sözcüğünün Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerle Türk kadınlarının evliliğinden doğan çocuklar için kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 194.

sanat ve fütüvvet erbabı, temsilciler aracılığıyla şehir yönetimine katılırlardı.[24]

XIII. yüzyılın son yarısında kaybolan iğdiş kavramı yerine "hâcegân" kullanılmış olmalıdır. "Hoca" yaygın anlamıyla büyük ve itibarlı tüccar demek olup "hâcegân" yani hocalar da bunların hepsini kastetmektedir.[25]

Sanat, ticaret, iktisat gibi çeşitli meslek alanlarında faaliyet gösteren aynı zamanda bir esnaf teşkilâtı olan *ahî teşkilâtı* (ehl-i fütüvvet) şehir hayatında rol oynayan önemli bir yapılanmadır. Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220), Sinop'un fethinin müjdesini vermek amacıyla Malatya'da melikliği döneminde hocalığını yapan Şeyh Mecdüddin İshak'ı birçok hediye ile Abbasî halifesi Nâsır-lidinillah'a gönderdi. Mecdüddin İshak'a halife tarafından fütüvvet kemeri, fütüvvet şalvarı, fütüvvet hırkası ve fütüvvetnâme verildi. Konya'da icra edilen, Sultan I. İzzeddin Keykâvus ve devlet büyüklerinin katıldığı fütüvvet teşkilâtına giriş töreni ile Türkiye Selçuklu Devleti resmen fütüvvet/ahîlik teşkilâtına girmiş oldu.[26] Sultanın resmen fütüvvet teşkilâtına girmesinden sonra, bu yapılanma Anadolu'da yayılarak Türkmenlerin oluşturduğu bir teşkilâtlanma haline geldi.

Anadolu'da ahî teşkilâtı adıyla teşekkül eden fütüvvet teşkilâtlanmasından sonra meydana gelen oluşumlar içerisinde, önceleri tasavvufî yönü de olmasına rağmen, daha sonraları iktisadî yönü ağır basmaya başlayan bir gelişme görülmektedir.[27] Şehirde ticaret ve üretimle meşgul olan esnaf ve sanatkârlar fütüvvet prensipleri etrafında birleşerek teşkilâtlanmışlardır. Sosyoekonomik ihtiyaçlara bağlı olarak kurulup gelişen ahî teşkilâtı şehir ve kasabalarda sınaî, ticarî ve iktisadî bütün faaliyetleri düzenlerdi. Ayrıca İslâm ahlâkî

24 Hasan b. Abdulmuin el-Hoyî, s. 32; Faruk Sümer, "Selçuklu Tarihinde İğdişler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 35 (1985), s. 9-23; T. Baykara, "Türkiye Selçukluları Devrinde İğdişlik ve Kurumu", *Belleten*, LX/229 (1996), s. 681-693.

25 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 287.

26 İbn Bîbî, s. 155-158; Haşim Şahin, *Adalet, Dürüstlük ve Bereketin Temsilcisi Ahiler*, İstanbul, 2021, s. 16.

27 Ahmet Demir, "Fütüvvet, Teşkilatının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu", *Türkler*, 7. Cilt, s. 267.

değer ve ananeleri ile bir tarikat bir müessese haline gelmişti.[28] Her iş kolu için ayrı ayrı düzenlenirdi; faaliyet gösterdikleri iş kolları da onların inhisarındaydı. Herhangi bir iş kolunda çalışan insanlar kendi zanaatında öncü konuma sahip olan ve manevî bazı değerler de yüklenen ahî adlı kimselerin yönetiminde bir araya gelirlerdi. Dükkân ve atölye sayısı, üretim miktarı ve standardı, usta sayısı, çıraklıktan ustalığa yükselme gibi pek çok konuda teşkilât belirleyici durumdaydı. Bu yönüyle yerleşim biriminin ekonomik yaşamını yönlendirmede önemli bir rol üstlenen teşkilât lideri ahîler, aynı zamanda, söz konusu iş kolunda çalışan kalabalık insan topluluğunu yönetme ve yönlendirme etkinliğine de sahiptiler.[29]

Şehir divanında iğdişbaşı, hâcegân, ehl-i fütüvvetten sonra sanatkârları temsil eden bir grup da *ehl-i muhterife*'dir.[30]

Bunların dışında kalabalık mürit ve talebe topluluklarına sahip şeyhler ve müderrisler ve mahalle liderlerini de şehrin idarî yapısı içerisine dâhil etmek mümkündür. Nitekim Anadolu şehirlerinde çok sayıda tekke ve zâviye ile birlikte bunların yöneticisi olan şeyhlere rastlamak mümkündür. Bir tarikata mensup şeyhler ve müritleri yerleşim birimlerinde tekke ve zâviyeler halinde örgütlenmişlerdi. Şeyhler kentte kendi tekkesinde yaşayan dervişlerin dışında, çok sayıda mürit ve muhip topluluğuna sahiptiler. Bunlar toplum içerisinde normal bir yaşam sürüyorlardı, fakat şeyhin rehberliğine ve onun otoritesine bağlıydılar. Tekkede ya da tarikat içinde şeyhin otoritesi mutlaktı. Bu özellikleriyle şeyhler tarikat içinde olduğu kadar toplumda da önemli bir konuma sahiptiler.

Ayrıca din ve eğitim işleriyle meşgul olan ulema da şehir yaşamında önemli bir işleve sahipti. Müderrislik, imamlık, vaizlik, müezzinlik gibi görevleri uhdesinde bulunduran ulema, bu yönüyle bulunduğu yerde daha yaygın bir faaliyet alanına ve buna bağlı olarak da daha geniş bir etki alanına sahipti.[31]

28 Mustafa Demirci, "Selçuklu Anadolu'sunda Bir İnsaniyet Mektebi: Ahilik", *Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya, 2011, s. 122.

29 Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, İstanbul, 1996, s. 21; Resul Ay, "XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/32 (2002), s. 30-31.

30 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 287.

31 Ay, a.g.m., s. 31-32.

6

ŞEHİR HALKI

Müslümanlar

Öncelikle Selçuklular zamanında Anadolu'da Müslüman nüfusu Türklerin oluşturmalarından dolayı Müslümanlar olarak zikredilen grup ile Türklerin kastedildiğini belirtmek gerekir. Zira Anadolu'ya gelen Türklerin hepsi gelmeden önce Müslümanlığı kabul etmişlerdi.[1] Bununla birlikte Müslüman nüfusun içinde özellikle bürokrat, ilim adamı ve tacir olmak üzere Arap, Fars veya başka kökenliler de vardı.[2]

Fetihlerden sonra şehirlerin elde tutulmasını sağlamak amacıyla öncelikle buralara Türk görevliler yerleştirildi. Bu muhafız kuvvetleri şehrin ilk Türk nüfusunu oluşturmaktaydılar. Kale erlerinin sayısı hakkında net bir bilgi yoktur. Bunların evladı da o şehrin en eski ve yerli sakinleriydi. Başlangıçta genel nüfus içinde az gibi görünen Türk nüfus, XI. yüzyıl sonlarına gelindiğinde şehirlerdeki kadim Hıristiyan halk ile sayıca eşit durumda olmuştur.

Selçuklularla başlayan büyük göç neticesinde Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler gelmemiştir. Gelen topluluklar arasında daha önceden köy ve şehir hayatına geçmiş olanlar da vardı. Bu unsurlar Anadolu'ya geldikten sonra da aynı hayatlarına devam etmişlerdir. Büyük çoğunluğu genellikle köy, kasaba veya kır alanlarını yerleşim yeri olarak seçmişlerdir. Çünkü hayvancılık ve çiftçilikle geçinen millet olmaları

1 Faruk Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", *AÜDTCFD*, XX/3-4 (1962), s. 218.

2 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 21.

hasebiyle değer ölçüleri "toprak" idi. Çeşitli milletlerin hayvan, altın, mesken, giyim kuşam gibi itibar ve değer unsuru saydığı göstergelere mukabil Türk milleti toprak kavramını benimsemiştir. Anadolu'da göçebe unsurun esası ve köy nüfusunun büyük kısmı Türkmenlerden oluşuyordu. XII. yüzyıldan itibaren ekonomi politikasının gereği olarak göçebe unsur iskân edilerek köy hayatına geçirilmiştir. Köylü halk kendi kültür ve ananelerine bağlı kalmaya devam ederek Hıristiyan köy ahalisini içlerinde eritmişlerdir.[3]

Türklerin sur dışında yaşadıkları gibi sur içinde oturdukları da muhakkaktır. XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Türklerin sayıca arttığı görülmektedir. Bununla birlikte şehrin nüfusunun artmasına bağlı olarak yerleşim sur dışına taşmıştır. Selçuklular döneminde şehir nüfusunun büyük kısmını Müslümanlar oluşturmaktaydı. Özellikle XIII. yüzyılda şehirli nüfusun asıl önemli kesimi Müslüman Türklerden oluşuyordu. Türk yerleşmesinin sağlamlaşması ve Doğu'dan Anadolu'ya yapılan Türk göçleri nüfus artışında etkili olmuştur.

Selçuklu şehirlerinin nüfusunu tespit etmek hiç de kolay değildir. Nüfusu ortaya koyabilmek için müracaat edilmesi gereken temel kaynakların mevcut olmaması bu konuda detaylı bilgi sunmayı güçleştirmektedir. Selçuklular zamanında tahrir yapıldığı bilinmesine rağmen, bunlarla ilgili kayıtlar günümüze ulaşmamıştır.[4] Şehirlerin demografik yapısı, nüfusun etnik dağılımı ve halkın sayısını belirlemeye yönelik başvurulacak Türkiye Selçuklu devri ile ilgili mevcut kaynakların yetersiz malûmat vermeleri, bu konuda kesin ve net hüküm vermemizi zorlaştırmaktadır. Hangi şehirde ne kadar insan yaşadığı, Müslüman ve gayrimüslim nüfusun dağılımı, birbirine oranı hakkında istatistikî bilgiler olmamasından dolayı

3 Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 50-51; Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, AKM Yayını, Ankara, 1997, s. 13-14; Kaymaz, a.g.m., s. 97; Claude Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions", *A History of the Crusades*, II, Un. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962, s. 685-686; Togan, *a.g.e.*, s. 203-205.

4 Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943), s. 406-407.

bu konuda kesin sonuç ortaya koymak imkânsızdır. Ancak şehrin Selçuklu dönemi fizikî özelliklerini, sosyal ve ekonomik şartlarını göz önünde bulundurarak nüfusun dağılımını ve sayısal verileri elde etmek mümkündür. Ayrıca Osmanlılar dönemine ait kayıtlar bu konuda yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte elde edilen bilgilerin tümünün değerlendirilmesine rağmen sadece yaklaşık rakamlar söylenebilmektedir. Bu bağlamda tahminî rakam vermek gerekirse şehir nüfusunun 10 bin ila 30 bin arasında olduğu söylenebilir. Büyük şehirlerde bu rakamın üzerine çıktığı olasılığı vardır.[5] Ticarî yolların merkezinde olması sebebiyle, Bizans devrinde fazla gelişme gösterememiş olan Sivas ve Kayseri gibi şehirlerin nüfusunun Selçuklular zamanında 100.000'i aşmış olduğu ifade edilir.[6] Ancak bu rakamların abartılı olduğunu vurgulamak gerekir. Malatya'nın 12-15.000, Niğde gibi daha küçük şehirlerin ise 4.000-4.500 nüfusa sahip olduğu yaklaşık olarak tespit edilmiştir.[7]

Gayrimüslimler

Selçuklular hâkim oldukları topraklarda varlıklarını sürdürebilmek ve tutunabilmek için halkın yaşantısına saygıyı ve dinî hürriyeti öncelikli devlet politikası olarak benimsemişlerdir. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan ve bilhassa Melikşah'ın iktidarı siyasî güç, ekonomik refah ve kültürel başarıda zirveye ulaştıkları dönemdir. Melikşah'ın saltanatından söz eden İslâm ve gayrimüslim kaynakları onun gücü, kudreti, iyiliği, doğruluğu ile birlikte adaleti ve ihsanını vurgulamışlardır. Onun şefkat ve inayeti sadece Müslümanları değil gayrimüslimleri de kapsıyordu. Adil ve hoşgörülü tutumu gayrimüslimler üzerinde kayda değer etki bırakmış, Türk hâkimiyetinin kuvvetlenmesinde ve kalıcı olmasında önemli rol oynamıştır. Urfalı Mateos, cihangir sultan olarak bahsettiği Melikşah hakkında şöyle söylemiştir:

5 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 20.

6 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1997, s. 361.

7 Ahmet Akşit, "Niğde'nin Selçuklular Devrindeki Nüfusuna Dair", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 5.

"Melikşah babasına halef olarak tahta çıktı. O iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zattı. O bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu."[8] Aynı müellif eserinde Melikşah'ın ölümü ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir: "Aynı yılda (1092) herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük sultan Melikşah öldü. Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı matem içine düşürdü."[9]

Sultan Melikşah'ın Müslüman olmayanlara muamelesinin nasıl olduğunu, 1091'de Bağdat'ta meydana gelen bir olayla açıklık getirmek konunun daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacaktır. Sultanın ve Nizâmülmülk'ün vekili olan Ebû Sa'd b. Semhâ adında bir Yahudi, sokakta bir satıcı tarafından tartaklanmıştı. Satıcıyı buna sevk edenin Abbasî Halifesinin veziri Ebû Şucâ' olduğu ortaya çıktığında, Yahudi bu durumu Melikşah'a şikâyet etmiştir. Geniş görüşlülüğü ve dinî hürriyet siyaseti ile mümtaz bir şahsiyet olan Sultan, bu şikâyeti dikkate alarak vezirin azledilmesini istemiş ve sultanın bu isteği yerine getirilmiştir. İbnû'l-Esir'in aktardığı bu hadiseden de anlaşıldığı gibi Selçuklular zamanında Yahudiler, sultanların himayesinde saygın, güvenli ve kendilerini rahat ifade edebilir şekilde yaşamaktaydılar.[10] Aynı vaziyette Müslüman olmayan tüm halkların huzur ve emniyet içinde yaşamalarına imkân verilmiş, inanç özgürlüğü ve kendi din görevlilerini tayin etme hakkı tanınmıştı.[11]

Anadolu'da Selçuklular, baskıcı ve hoşgörü tanımaz Bizans idaresine karşın hakka hukuka riayet eden, inançlara ve kültüre saygılı bir siyaset takip ettiler. Herkes kendi dilini, dinini, kültürünü muhafaza ederek idame ettirdi. Sahip oldukları dinî müsamaha ve adalet ananeleri ile gayrimüslim tebaa ile çok yakından ilgilenerek, onların haklarını korudular. Hatta Selçukluların, halka Bizans

8 Urfalı Mateos, s. 146.

9 Urfalı Mateos, s. 178.

10 İbnû'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, Neşr. Muhammed Yusuf, Beyrut, 2003, s. 466.

11 A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, s. 274-275.

hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemde sahip olmadıkları bir hayat imkânı sunarak adilane davranış gösterdikleri bilinen bir gerçektir.[12]

Anadolu'da gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğu Rumlardan ve Ermenilerden oluşuyordu. Bunların dışında Franklar, Süryanîler ve Yahudiler de yaşamaktaydı. Başkent Konya ile Kayseri ve Sivas gibi büyük şehirlerde etnik ve din itibarıyla farklı unsurlar mevcuttu. Rum ve Ermeniler gayrimüslim nüfus olarak çoğunluktaydı. Konya'da bunlardan başka Franklar da yaşamaktaydı. VIII. yüzyıldan XI. yüzyılın sonuna kadar Bizans tarafından siyasî, askerî ve iktisadî sebeplerle çeşitli etnik gruplar özellikle Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu bölgesine iskân ettirildi. Bunların içinde çoğunluğu oluşturan Ermeniler bilhassa sınır bölgelere yerleştirildiler ve orada yaşamaya devam ettiler. Yahudiler daha çok milletlerarası ticaret yollarının kesiştiği Konya, Sivas, Antalya, Sinop gibi şehirlerde belli miktarda bulunuyorlardı. Bazı küçük şehirler ve kasabalarda sadece Türk unsur meskûndu.[13]

Selçuklu fütuhatı sırasında Anadolu'da farklı etnik kökenden gelen gayrimüslim halkın bir kısmı şehirlerde bir kısmı köylerde yaşıyordu. Savaşlar, ekonomik veya sosyal sıkıntılar sebebiyle bilhassa köylüler zor durumda kalmışlardır. Savunma ve güvenlik ihtiyacından dolayı halk şehirlere ya da şehirlere yakın yerlerde yaşamaya mecbur bırakılmışlardır. Şehirlerin surlarla muhafaza edilmesi halkın buralara sığınmasına imkân sağlamıştır. Bizans kalelerinin fazla büyük olmamasından dolayı buralarda nüfusun en fazla 1000 kişi olabileceği ileri sürülmektedir.[14] Anlaşıldığı gibi Anadolu'da asıl nüfus yoğunluğu Türk yerleşmesinden sonra görülmeye başlamıştır.

Türk akınları ve fetihleri nedeniyle Bizans'ın Doğu Anadolu'daki şehirlerinin yerli sakinlerinin bir kısmı Batı'ya çekilmişti. Göç

12 Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, s. 145 vd.

13 Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 57; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 22; M. Sait Polat, "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçuklu dan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s. 34.

14 Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 50; Baykara, "Ulucami-Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", s. 39.

etmeyen nüfus ise bulundukları yerlerde yaşamaya devam ettiler.[15] Anadolu'nun Türk vatanı olmasından sonra gayrimüslim nüfus Müslüman nüfusun %10'unu oluşturmaktaydı. Bu müşterek kabul doğrultusunda gayrimüslim nüfusun yaklaşık olarak belirlenmesi sağlanmaktadır. Ancak yine de bazı şehirler için bu bilgiyi kullanmak yanlış olur. Mesela Bayburt ve Erzincan gibi şehirlerde gayrimüslim hane sayısının Türk nüfusundan biraz daha fazla olduğu ileri sürülmektedir.[16]

Müşterek Hayat

Selçuklu sultanları ve Türkmen beyleri Anadolu'da karşılaştıkları Hıristiyan din ve mezheplerine karşı millî ve İslâmî ananeye dayanan bir siyaset takip etmişlerdir. Gordlevski'nin belirttiği gibi "Selçuklular dönemi dinsel inanışları, zamanın ve halkların alacalı karmaşasını dile getirmektedir. Selçuklular insanlara ön yargısız, dinsel kör inançların üzerinde bakmayı çok önceden öğrenmişlerdi."[17] Türklerin izlemiş oldukları bu siyaset, zamanın sosyal şartlarına ve kendi menfaatlerine uygun bulunuyordu. Ayrıca Türklerin Anadolu'da sosyal adaleti sağlaması da din hürriyeti kadar yabancı halkları cezbediyordu. Bu sebeplerle Anadolu'daki yerli halk, Bizans'ın dinî, idarî ve malî tazyiklerine karşı Türk idaresini tercih etmekteydi. XII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yaşamış Bizans karşıtı bir kilise hukukçusu olan Theodore Balsamon'un, insan ruhuna saygı duyan Türklere teslim olmayı, insan ruhunu tehdit eden Franklara teslim olmaya tercih etmesi bu durumu daha iyi izah etmektedir.[18]

Türk devlet adamlarının ve halkının yerli unsurlara karşı tutumu, Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin kuvvetlenmesinde ve kalıcı olmasında önemli rol oynamıştır. Özellikle devlet nezdinde

15 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 18.

16 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 22.

17 V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara, 1988, s. 341.

18 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 208.

Hıristiyan halka son derece saygılı ve adaletli davranılması ile ülkede huzurun sağlandığı aşikârdır. Türkler, Hıristiyan halka olduğu kadar onların din önderlerine de son derece nazik ve saygılı davranmışlardır. Tıpkı Melikşah gibi geniş görüşlülüğü ile öne çıkmış II. Kılıç Arslan da İslâmiyetin adalet ve hürriyet üzere müesses olduğunun idrakinde bir sultandı. Sultan II. Kılıç Arslan'ın Malatya'ya hâkim olduktan sonra Süryanî Patriği Mihail ile kurduğu dostane ilişkiler dikkate şayandır. S. Mihail, bu konuyla alâkalı olarak Türklerin, Rumların aksine kişilerin inançlarını sorgulamadıklarını, bu sebeple kimseyi de cezalandırmadıklarını kaydetmiştir.[19]

Türkiye Selçukluları devrinde, şehirlerdeki Müslüman ve Hıristiyan halk genellikle ayrı mahallelerde otururlardı. Türkler ile gayrimüslim halk arasında yoğun olarak kaynaşmanın veya karışmanın görülmediği anlaşılıyor. İki toplum arasındaki ticarî ilişkiler haricinde, münasebetler genellikle kadınlar vasıtasıyla komşuluk şeklinde yaygındı.[20] Müslüman Türkler dil, din ve medeniyet hususunda hiçbir zaman tesir altında kalmadılar. Aynı zamanda yerli Hıristiyanları kendi bünyelerinde eriterek onların etnik özelliklerini almadılar. Ancak şüphesiz karşılıklı etkilenmelerin olduğu bilinmektedir. Birlikte yaşamanın tabii sonucu olarak iki toplum içinde birbirlerinin dilini öğrenenler olmuştur. Ermenilerin ve Rumların arasında Türkçeyi öğrenenler olduğu gibi Türkler arasında da bu iki dili bilenler vardı. Türklerin yerli halktan kadınlarla evliliği de bu hususta etkili oluyordu.[21]

Özellikle Ermeniler ve Süryanîler mezhep farkı yüzünden Bizanslılardan eziyet çektikleri için, Türklerin himayesinden istifade etmek maksadıyla Türk camiasına sokulmayı tercih etmişlerdir. Müslüman Türkler ile Hıristiyanlar arasında kurulan dostluğun, zaman zaman müşterek hareketlere imkân verdiği bilinmektedir.[22]

19 Süryanî Mihail, s. 263-264, 267-268.

20 Togan, *a.g.e.*, s. 201.

21 Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 58.

22 Abû'l-Farac, II, s. 543; Ebül-Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul, 1941, s. 20.

Şüphesiz bu dönemde iki kesim arasında sosyal, ekonomik ve dinî bakımdan ortak bir hayatın oluştuğunu söylemek yerindedir. Kaynakların vermiş olduğu bilgilerden anlaşıldığı üzere Müslüman ve gayrimüslim halkın birbirleriyle dükkân komşusu oldukları, alışveriş yaptıkları, birbirlerinin sosyal faaliyeti olan düğün ayin gibi törenlere iştirak ettikleri görülüyor. Hatta özellikle iki kesimi temsil eden din adamları nezdinde yapılan sohbetler, tartışmalar ilişkilerin bir diğer boyutunu göstermesi açısından önemli ve dikkat çekicidir.[23]

Türkler ve Hıristiyan halk arasında olduğu gibi Türkler de kendi aralarında münasebetler kurmuşlardır. Bilhassa Danişmendli Emîr Gazi döneminde Malatya dolaylarında, Selçuklu ve Danişmendli Türkleri arasında güçlenmeye başlayan ilişkilerin geliştiği görülmektedir.[24]

23 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 29-30.

24 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 96.

7

DİNÎ HAYAT

Halkın Dinî Yaşantısı

Kaynakların naklettiği bilgiler vasıtasıyla öğrendiğimiz ve kalıntılarını müşahede ettiğimiz her şehirde çok sayıda olduğu anlaşılan cami, mescid ve namazgâhlar Türk halkının ibadet mekânlarını oluşturmaktaydı. Bunların dışında şehirlerde en az camiler kadar sosyal ve dinî hayatta mühim rol oynayan ve çeşitli işlevleri olan tekke ve zâviyelerin yaygın olduğu görülmektedir. Ayrıca türbe ve medreseler şehrin dinî, sosyal ve kültürel yapısının şekillenmesinde etkili olmuşlardır.

Selçuklular zamanında Anadolu şehirlerinde Müslüman kesimin ibadet ve dine dair tüm işlerinden sorumlu din görevlileri imam, hatip, müezzin, müftü, kadı, ulema, müderris, seyyid ve şerifler, nakipler, muhtelif tarikat ve çevrelerini temsil eden şeyhler ve dervişler ile iktisadî hüviyetleri yanında mistik bir zümre olan ahîlerden oluşmaktaydı.[1]

Anadolu'ya gelmeden birkaç yüzyıl önce İslâm'ı kabul eden Türklerin, bu dinî kesinlikle benimsemelerine rağmen, eski inançlarına dair bazı alışkanlıklarını, örf ve âdetlerini sosyal yaşantılarında devam ettirdikleri bilinmektedir. Türkler, İslâm medeniyeti dairesinde millî değerlerini korumuş ve kendi kültürlerinden bütünüyle kopmamışlardır. Türk toplum hayatında hâkim olan köklü değerler daima canlı bir şekilde yaşatılmış ve istikrar

1 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 23-24.

sağlanmıştır. Özellikle doğum, düğün ve ölüm gibi olaylarda eski Türk âdetlerinin izlerine oldukça çok rastlanmaktadır. Günümüz Türkiyesinde gerek şehir gerekse kırsal alanda rastlanılan söz konusu kültürel değerler, Selçuklu Türkiyesinde temelleri atılmış bir realitedir. Bu durumu, sonradan kabul edilen inancın toplum hayatının derinliğine tam olarak nüfuz edememesi veya eski hayat tarzını birden terk etmenin kolay olmadığı ile ilişkilendirmek mümkündür. Ancak şüphe yok ki Türklerin İslâmiyeti, öğretileri ve sunduğu yaşantı biçimi ile kabul etmeleri, samimiyetleri, sonuna kadar savunma ve sahiplenme duygusu son derece güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Anadolu'ya yapılan ilk Türk akınlarından Osmanlılara devam eden gaza anlayışı onların bu yoldaki kararlılıklarını göstermektedir.

Anadolu'da Müslüman toplumda görülen eski inancın yaşatılan bazı hurufî unsurları gayrimüslim halkın da kendi inançları çerçevesinde taşıdıkları bir gerçektir. Anadolu'da Ortodoks, Gregoryan, Süryanî, Yakubî, Nesturî, Keldanî gibi kiliselere bağlı Hıristiyan grupların eski kültlerine bağlı hurafelerin gözlendiği bir manzara söz konusuydu. Bu durum âdeta iki kesim arasında ortak bir noktadan zuhur eden hayatta birlikte yaşamayı daha kolaylaştırıyordu. Gerek ibadet gerek kutlama olsun kendi dinî ritüellerini yerine getirmekte iki tarafın birbirine hoşgörülü oldukları bilinir. Selçuklularda iki farklı inanışa sahip toplumun bu denli tahammüllü ve saygılı bir ilişki sergilemeleri hususunda devletin muasırı olduğu diğer İslâm ülkelerindekinden daha farklı oldukları söylenebilir.

Türklerin gaziler topluluğu olarak Anadolu'ya gelmeleri, iskânın bütünüyle birden bire sağlanamaması, ayrıca İslâm dini ile ilgili donanıma sahip olanların çok az olması bu dinin bir takım uygulamalarının yerine getirilmesini engelliyordu. Bununla birlikte okuma yazma sorunu da başlı başına, dini tanıma ve gereksinimlerini ifa etmede eksikliğe sebep oluyordu. XII. yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösteren mektep ve medreselerin gittikçe çoğalması dinî bilgisizliği kısmen telafi ediyordu. XIII. yüzyılda ise medreselerin nitelik ve

nicelik bakımından artış göstermesi dinî hayatta canlanma ve güçlenmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu canlılığın halk arasında etkin kılınması için özellikle imamların teşvik ediliği ve onlara bir takım ayrıcalıklar sağlandığı düşünülmektedir.

İbadet noktasında baktığımızda namaz ve oruç gibi İslâm inancının gereği olan ibadetler tabii görev olarak bilinir ve yerine getirilirdi. İbn Bîbî, Selçuklu sultanlarının farz ve nafile namazlar kıldığını, üç aylarda, pazartesi ve perşembe günlerini önemsediklerini ve bu günlerde oruç tuttuklarını ifade eder.[2] Yine Emîr Celaleddin Karatay mütedeyyin bir emîr olup gündüzleri oruç tutar geceleri namaz kılardı. Şehir halkının da bu gibi ibadetleri icra ettikleri cami, mescid, namazgâh gibi ibadet mekânlarının varlığı ile malumdur.

Selçuklular devrinde Anadolu'da Müslüman halk arasında kandil, bayram gibi dinî önem arz eden günlerin nasıl kutlandığı bu günlere ne ölçüde önem verildiği hakkında ise kaynaklarda ayrıntılı bilgiye rastlamak mümkün değil. Ancak şehirlerde yer alan halkın bir araya gelerek toplu şekilde bayram namazları kıldığını, namazdan sonra şehir meydanında şenlikler düzenlediği "meydanlar" bahsinde değinilmiştir.

Dinî hayatta belirleyici ve etkili rolü olan bir unsur da türbelerdir. Şehirlerin İslâmî kimliğini vurgulamak, o şehre has bir ayrıcalık addetmek adına her şehirde bir evliya türbesine rastlamak mümkündür. Hatta Anadolu'da bir kişinin birden fazla şehirde türbesinin olduğu görülmektedir. Pek çok şehirde ve köyde vefat eden meşhur velilerin ve Peygamber dönemi sahabelerine ait olduğu ileri sürülerek meydana çıkarılan mezar türbeleri, bulunduğu birim ile özdeşleşmiştir. Halkın camilerde İslâm'ın kitabî yönüne daha yakın olan Müslümanlığın özelliklerini sergiledikleri bununla birlikte türbelerde ise daha çok İslâm öncesi yaşantıya dair kültlerin daha hissedilir şekilde ortaya çıktığı görülür.

2 İbn Bîbî, s. 64, 93, 158.

İbadet Yerleri/ Mekânlar

Camiler

Ortaçağ Avrupa ve İslâm şehirlerinde esas unsur, etrafında sakinlerin iskân ettiği ibadet merkezi olarak gösterilir. İslâmın etkisiyle şehirlerde kendine mahsus yeni bir karakteristik fiziksel yapılanmaya gidildiği açıktır. İslâm nüfuzu altına giren şehirlerde öncelikle bir ibadet mekânı inşâ edilmektedir. Türk şehir hayatında önemli bir birim olan *cami*, şehirlerdeki dinî, sosyal ve kültürel yapılanmayı yansıtan önemli bir kurumdur. Cami, mescid veya namazgâhlarda icra edilen namaz İslâm şehir hayatının en önemli prensibidir. Temelinde cemaat ruhunu taşıyan namaz, bilhassa Cuma namazında olmak üzere, bu ruhu pekiştirmek amacıyla genellikle toplu şekilde ibadet mekânlarında kılınırdı. Bu ibadetin mevcudiyeti ile ortaya çıkan ve Müslümanların en büyük ibadet mekânı olan camiler yerleşim merkezlerinde bulunurdu.[3] Camiler aynı zamanda eğitim verilen yer olarak da kullanılırdı. Bununla birlikte din bilginlerinin sohbetlerinin dinlendiği, dinî konuların tartışıldığı, müşavere amaçlı toplanılan, günlük konuların tartışıldığı mekânlar olarak camiler dikkat çekmektedir. Hatta günümüzde dahi zaruri şartlarda insanların sığınabilecekleri mekânlardan olan camiler, Ortaçağda bütün İslâm dünyasında ve Selçuklu ülkesinde de ikâmet yeri olarak kullanılmıştır. Kalacak yeri olmayanların, kimsesizlerin ve gezgin dervişlerin camilere sığındıkları ve buralarda kısa süre veya bazen uzun müddet kaldıkları bilinmektedir. Şehirlerin fizikî yapı olarak en belirleyici unsuru olan camilerin hiç kuşkusuz Türk toplumsal ve kültürel dokusunun oluşmasında payı ve katkısı muhakkaktır.

Büyük Selçuklularda cami kültürünün en belirgin özelliği mescidlerdir. Selçuklularda *Mescid-i Cami* adıyla kaynaklarda geçen caminin şehrin en büyük camisi olduğu anlaşılmaktadır. Ravendî, Nîşâbur'daki Mutarriz adlı Mescid-i Cami'nin büyük bir cami olduğunu ve bin erkeğin bu camide namaz kıldığını belirtmektedir.

3 W. J. Fischel, "The City in İslam", *Middle Eastern Affairs*, Vol. 7 (1956), s. 228.

Ayrıca bu camide yakılan ateş ile tüm şehrin aydınlatıldığı yine Ravendî'nin kayıtları arasındadır.[4]

Türk yöneticiler Anadolu'da İslâm'a açtıkları şehir veya kasabalara cami ve mescid yaptırmışlar ve buralara imam, hatip, müezzin, muarrif (cami ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını bildiren ve onlar adına dua eden görevli) gibi dinî görevliler atamışlardır.[5] Türk-İslâm geleneğinde fethedilen şehirde bulunan en önemli kilise veya dinî mabet fetih ve hükümranlık hakkı olarak camiye veya mescide çevrilmekte, bir süre buralardan istifade edilmekteydi. Bu yapılara kiliseden çevrildiği için halk arasında Kilise Camii veya fetihle alâkalı olarak Fatih, Fetih veya Fethiye Cami denmekteydi.

Türkler, Anadolu'da hâkimiyeti sağladıktan kısa süre sonra kendi camilerini inşâ ederek bu coğrafyayı tam anlamı ile bir Türk-İslâm beldesi haline getirmişlerdir. Bu kültürün sembolü olarak hemen hemen her yerde bir Ulu Cami inşâ edilmiştir. Büyük Selçuklularda şehrin merkezinde yer alan *Mescid Cami*, Anadolu şehrinin belirleyici unsuru olan Ulu Camilerin temelini teşkil etmektedir. *Ulu Camil*er, Büyük Selçukluların tesiriyle önce Cuma mescidi adıyla anılmıştır. Yeni inşâ edildiği için bazen *Cami-i Cedid* veya ilk ve büyük olmasından dolayı *Cami-i Kebir* adı da verilmiştir.[6]

Malatya şehir surlarının merkezinde yer alan Ulu Cami, Anadolu'da Selçuklu İran cami mimarisinin tesirinin bariz bir şekilde görüldüğü en güzel cami modelidir. Bugün sağlam vaziyette ayakta duran caminin yapımında Anadolu'da genellikle kullanılan taş malzemenin aksine İran'da olduğu gibi tuğla malzeme kullanılmıştır. Bütün bu özellikleriyle Malatya Ulu Cami, Anadolu'da, Büyük Selçuklu Devleti cami geleneğini yaşatan ve temsil eden örnek olarak günümüze ulaşmış bir yapıdır.[7]

4 Ravendî, s. 180.

5 Koca, ""Diyâr-ı Rûm'"un", s. 26.

6 Baykara, "Ulucami-Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", s. 36, 51.

7 Gabriel, *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, s. 273; M. Oluş Arık, "Malatya Ulu Camiinin Aslî Plânı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VIII, Ankara, 1969, s. 141; Başgelen, *a.g.e.*, s. 6.

Şehir merkezinde temel ibadet kurumu olarak yer alan Ulu Cami aynı zamanda şehrin Müslüman nüfusunun tespit edilmesini sağlayan önemli bir faktördü. Caminin genişliği ve kapasitesinden hareketle tahminî bir nüfus belirlemek mümkündür.

Sivil mimarî genellikle iskânın çekirdeğini oluşturan Ulu Caminin etrafında gelişmişti. Özellikle şehrin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını oluşturan medreseler, hanlar, hamamlar, kümbetler Ulu Caminin yakınında inşâ edilmiştir. Bilhassa hamam, medrese, imaret gibi sosyal işlevi olan binaların eklenmesiyle külliyeler oluşmaktaydı. Anadolu şehirlerinde Selçuklu dönemine ait pek çok külliyenin varlığı bilinmektedir.[8]

Selçuklular döneminde Anadolu'da inşâ edilen camilerin sayısını kati bir şekilde saptamak mümkün değildir. Bunlardan bazıları sağlam vaziyette ayakta kalabilmiştir. Bazılarının ise bugün izleri dahi bulunmamaktadır. Yapı kalıntıları olmayan eserlerden bir kısmına Selçuklu dönemine ait kaynaklardan veya Osmanlılara intikal etmiş olup da günümüze ulaşamamış olanların varlığını Osmanlı belgelerinden tespit etmek mümkündür.

Mescidler

Vakit namazlarının kılındığı *mescidler* camiden daha küçük ve genellikle minaresiz olurdu. Daha çok şehir ve kasabaların her mahallesinde olmak üzere çoğunlukla ahşaptan inşâ edilirdi. Mescidlerde Cuma namazı kılınmazdı.

Mescidler ekseriyetle Selçuklu devlet adamları veya varlıklı kişiler tarafından yaptırılmıştır. Pek çoğunun günümüze ulaşmadığı mescidlerin taş ve tuğladan sağlam şekilde inşâ edilenlerini bugün müşahede edebilmekteyiz. Ancak mescidlerin Selçuklular döneminde sayıca epey fazla olduğu, kaynakların bilhassa vakfiyelerin vermiş olduğu bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak çoğu ahşap ve kerpiçten yapılan yapılar günümüze kadar gelememiştir.

8 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 27.

Mahalle ile âdeta özdeş gibi olan mescidler mahalle sakinlerinin dinî yaşantı merkezlerinin yanı sıra eğitime de hizmet ederdi. Anlaşıldığı üzere mescidler mektep olarak hizmet vermişlerdir. Mescidde kimi zaman mahallede yaşayanlar arasında ehil olanlar imamlık yapabilirdi. Selçuklu dönemine ilişkin kaynaklarda mahalle mescidlerine imam atanması hususunda kayıtlar bulunmaktadır. Bu durum Selçuklularda nüfusun en alt birim olarak mahalleler halinde odaklandığını gösterir. İmamlık yapmayı teşvik için bazı vakıflar, imam olanlara gelir veya ayrı kolaylıklar (ev gibi) sağlıyordu.[9] Selçuklu dönemine ait *Takârîru'l-Manâsib* (devlet makamlarına tayinler) adlı eserde, Malatya'da Seyfeddin Sungur mahallesinde bulunan mescide Nasreddin Osman adlı imamın tayini ve görevleri kaydedilmiştir. Buna göre imam, beş vakit namaz vazifesini ifa edecek, evkâfın imarına itina edip yıkılma tehlikesine karşı tedbirli olacak ve önceki imamların maaşına tahsis olunana tasarruf edecektir. Ayrıca mahalle cemaatinin, ayan ve ahîlerin tevkî-i hümâyûna itimad etmeleri yazılmıştır.[10]

Namazgâhlar

Namazgâh/musalla genellikle yolcuların kullandığı şehir veya kervan yolları üzerinde, meydanlarda, mesire yerlerinde, yaylalarda bir mihrap ve bir minberden oluşan ibâdet mekânıdır.[11] Bunun dışında bayram namazı veya yerleşim alanındaki Cuma Camisinin yetmemesi durumunda Cuma namazı kılmak için namazgâhlar inşâ edilmiştir. Hava koşullarının uygun olduğu vakitlerde namazgâhta, bayram namazı veya Cuma namazı kılınırdı.[12] Surların dışında açık alanda inşâ edilen namazgâhlardan bazısının öncelikle yolcuların ibâdet etmelerine imkân sağlamak için yapıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte şehrin nüfusunun artması ve sur dışına taşması

9 Baykara, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", s. 286-287.

10 Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 50, Farsça metin, s. 65, 66.

11 Akmaydalı, a.g.m., s. 123.

12 Baykara, "Ulucami", s. 43.

sonucu zaruretten dolayı da namazgâhların inşâ edilmiş olabileceği söylenebilir. Namazgâhlar genellikle mihrap duvar ve bunun önünde yer alan açık ibâdet alanından oluşmaktadır. Selçuklular zamanında inşâ edilen Malatya Ali Baba Namazgâhı günümüze ulaşan muhteşem yapılardandır. Namazgâh, şehir surlarının güneybatısında, Yeni Malatya'dan Eski Malatya'ya inen yolun sağında Meydanbaşı mahallesinde geniş bir alanın ortasında yer almaktadır. Namazgâh; mihrap, mihrap duvarında taş basamaklı minber ve üç tarafı duvarla çevrili namaz kılınan alandan ibarettir. Kıble duvarı ortasında yer alan mihrabın üzerinde namazgâha ait kitâbe bulunmaktadır. Mihrap kemeri üzerinde iki satır ve kemer içinde dört satır olmak üzere iki kitâbe, çerçeve dışındaki rozetler içinde de iki kitâbe mevcuttur. Bunlardan birinde, namazgâhın Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında H. 640 (1242-1243) yılında Saceddin İshakoğlu Kemaleddin Kamyar tarafından yaptırıldığı, mihrabın içinde bulunan diğer kitâbede ise Memlûk Sultanı Seyfeddin Kayıtbay zamanında H. 878 (1473-1474) yılında tamir edildiği kayıtlıdır.

Selçuklu geleneğinin en temel unsurlarından olan namazgâhlardan biri de Konya Musalla Namazgâhı'dır. XVI. yüzyılda yapıldığını gösteren bir kitâbeye sahip olan namazgâhın daha önceden Selçuklular zamanında inşâ edilmiş olan namazgâhın yerini almış olduğu kuvvetli ihtimaldir. Konya Sultan Meydanında bulunan namazgâh; kıble yönünde yapılan mihrap duvarı, mihrabın iki yanında sekiz basamaklı birer taş merdiven ve açık ibadet alanından oluşmaktadır.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere namazgâhlar, dinî ve idarî törenlerin icra edildiği meydanlarla ilişkilidirler. Denizli'de bugün "Bayramyeri" olarak bilinen semtin bayram şenliklerinin düzenlendiği bir meydan yeri/bayram yeri olduğunu Ortaçağ'ın en büyük seyyahlarından olan İbn Battûta'nın vermiş olduğu bilgiler desteklemektedir. 1332-1333 yıllarında Anadolu'da yaptığı uzun yolculuk sırasında bir süre Denizli'de kalan seyyah Ramazan bayramını Denizli'de karşılamıştır. İbn Battûta, Denizli Beyi Yinanç Bey ve askerleri ile birlikte katıldıkları bayram merasimi hakkında şu ifadelere yer vermiştir:

"Namazgâha/musallaya gittiğimizde Sultan (Yinanç Bey) da askerleriyle çıkmış, ahî yiğitlerinden oluşan bütün sanatkârlar, davul, zurna, boruları ve bayrakları ile hazırlanmışlar, silahları ile de ihtişam yarışına girmişlerdi. Her sanat erbabı yanlarında getirdikleri koyun, öküz ve ekmek yüklerini taşıyor; kabristanda kestikleri kurbanları, ekmekleriyle birlikte fakir fukaraya dağıtıyorlardı. Önce kabristana, oradan musallaya gidiliyordu. Bayram namazını kıldıktan sonra sultanla beraber konağına gittik."[13]

Tekke ve Zâviyeler

Tekke ve zâviyeler şehir, kasaba, köy veya yollar üzerinde kurulan içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı müesseselerdir.[14] Bu müesseseler, dinî hayatta olduğu gibi sosyal hayatta da son derece önemli role sahiptiler. Buralarda tüm ihtiyaç sahiplerinin, gezginlerin, yolcuların, esnafın, kimsesizlerin, yoksulların, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçları karşılanırdı. İbn Battûta, Anadolu'da çok sayıda zâviye ziyaret etmiştir. Seyyahın zâviyelerdeki dervişler için "Hâk Teâlâ yabancılara, gariplere şefkat ve merhamet gösteren, her gelen ve geçene yardımını esirgemeyen, onlara kucak açan, misafirleri kendi akrabalarıymışçasına bağrına basan bu dervişlere en güzel mükâfatı versin" şeklinde yaptığı dua, tekke ve zâviyelerin bu dönemde işleyişi hakkında önemli bilgi vermektedir.[15]

Zâviyeler işlek yollar üzerinde kurulmalarının yanında genellikle yol üzerinde fakat ıssız ve yerleşim yerlerinden uzak, geçit yerlerinde bir yerde kurulmaktaydılar. Zâviyelerin böyle yerlerde kurulmasının başlıca sebebi, iki yerleşim birimi arasında uzanan sarp ve dağlık yol üzerinde gidip gelen yolcuların can ve mal güvenliğini sağlama, bu yolcuların her türlü aslî ihtiyaçlarını bu tesisler yolu ile karşılamaktır. Özellikle kışın karlı yolları, dağları aşabilmek, bir vilayetten diğerine, bir kasabadan bir kasabaya, bir köyden diğer köye ulaşabilmek hayli güç olmaktaydı.

13 İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nûzzar fi Garâibü'l-Emsâr ve Acâibu'l-Esfâr*, Matbaatü'l-Hayriyye, Kahire, 1322, s. 215.

14 A. Y. Ocak, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, s. 248.

15 İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nûzzar*, s. 238; İbn *Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 437.

Boş toprak bulmak ve kendilerine yurt edinmek amacıyla gelip Anadolu'da yerleşen Türklerin kurduğu zâviyeler mühim bir propaganda ve kültür müessesesi haline gelmiştir. Zâviyeler genel olarak bu göçler vesilesiyle gelen çeşitli tarikatlara mensup dervişler tarafından açılmışlardır. Özellikle Moğol istilâsından sonra Anadolu'da dinî hareketlilik artmış, Orta Asya kökenli tarikatlara mensup dervişler, şeyhler Anadolu'ya gelmişlerdir.[16]

Tekke ve zâviyeler, şeyhlere bağışlanan araziler üzerine kurulmuştur. Zâviyelerin giderleri, vakfedilen bu arazilerden elde edilen gelir ile karşılanırdı. Bu gelirin bir miktarı zâviyelerin kendi öz masraflarına ayrılır, gelirin geri kalanı zâviyeleri yöneten şeyhlerin aile üyeleri arasında paylaştırılırdı.[17]

Boş araziler ve yeni fethedilen topraklardaki köylerde yer alan zâviyelerin kurucusu olan şeyhler, bütün akraba ve aşiretleri ile birlikte yaşıyorlardı. Böylece mürşidlerin rehberliğinde disiplin altına alınan Türklerin, tekke ve zâviyelerin etrafında yerleşmeleriyle meydana gelen Anadolu'da Türk iskânı gelişerek büyümüştür.[18]

Mezarlıklar/Türbeler

Arapça "ziyaret mekânı" anlamına gelen mezar sözcüğünden türeyen mezarlık, ölmüş insanların bedenlerinin gömülü olduğu yerdir. Türkler, ölülerin defnedildiği yer için mezarlığın eş anlamlısı olarak kabristan kelimesini de kullanmışlar ve kullanmaya devam etmektedirler. Kuşkusuz ölüm insan hayatının sona ermesidir. Ancak ölüm de yaşamın bir parçası olduğu için mezarlıklar da tıpkı evler, hastaneler, eğitim ve ibadet mekânları gibi şehrin diğer yapılarından farklı düşünülemez. Mezarlıklar, toplumların sosyal, kültürel, ekonomik ve dinî özelliklerini barındıran ve yansıtan önemli mekânlardır. Türk kültüründe inanç ve saygıdan dolayı ölülere ve mezarlıklara ayrı bir önem verilmektedir. İslâmdan önce var olan mezar geleneği

16 Ocak, "Zâviyeler", s. 254; A.Y. Ocak,-S. Farûkî, "Zâviye", *İA*, C. XIII, s. 470.

17 A. Yaşar Ocak, "Emirci Sultan ve Zaviyesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul, 1978, s. 170.

18 Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zâviyeler*, Dergâh Yay., İstanbul, 1977, s. 107-108.

Türklerin İslâmı kabulünden sonra da devam etmiştir. Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler zamanında mezarlıkların genellikle ikamet alanının dışında yer aldığı ancak zamanla yerleşim sahasının genişlemesi ile şehirlerin içinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Dinî sebeplerden dolayı Müslümanların ve gayrimüslimlerin mezarlıkları ayrıydı. Mezarlıkların kime ve hangi dinî guruba ait olduğu mezar taşlarından ve gömülü oldukları mezarlıklardan tespit edilirdi. Müslüman mezarlıklarında mezarın baş ve ayak ucunda "şâhide" veya "mezar taşı" denilen taşlar bulunmaktadır.

Bitlis Ahlat'ta bulunan Selçuklulara ait meydan mezarlığı dünyanın en büyük Türk-İslâm mezarlıklarındandır. Aralarında çok sayıda şehit ile birlikte tahminen 60 bin kişinin defnedildiği mezarlıkta yer alan taşlar şehadet taşları olarak adlandırılmaktadır. Ahlat mezarlığında bulunan taşlardan 118'i anıt niteliğinde olup tüm ihtişamıyla ayakta durmaktadır. Selçuklulara has motiflerle ve çeşitli ayetlerle süslenmiş bu taşlardan bazılarının boyu üç buçuk metreye yakındır. Van'ın Gevaş ilçesinde bulunan Selçuklular zamanından günümüze varlığını koruyan mezarlıktaki mezar taşları Ahlat mezar taşlarına benzemektedir. Gevaş Selçuklu Mezarlığı tarihi dokusu ile Selçukluların Anadolu'da bıraktığı en güzel örneklerdendir.

Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra İslâm inancı ve kültürü Türk hayatında kısa sürede benimsenmiş ve etkili olmaya başlamıştır. Türkün aslını teşkil eden Türk ananesinden gelen cengâverâne âdetler, İslâm cihad ve gaza anlayışında kendini bulmuştur. Bu meyanda mücadele ve kahramanlık ruhunu besleyen "şehadet" Türk kültür bünyesinde özümsenen İslâmî bir değer olarak büyük bir önemi haizdir. Bu nedenle şehitlerin gömülü olduğu yere mezarlık yerine şehitlik denmiştir. Şehitler için de ayrı mezarlıklar yapılmıştır. Malatya'da mezar taşlarının konumları, üzerindeki yazı ve motiflerden Selçuklular zamanına ait olduğu düşünülen *Kırkkardeşler Şehitliği* günümüze ulaşan yapılardandır. XIII. yüzyıl Selçuklu dönemi mezarlığı olduğu anlaşılan şehitlikte, kırk Selçuklu şehidinin mezarı bulunmaktadır. Bugün Battalgazi ilçesinde sur içinde yer

alan şehitlik, Battal Gazi ile birlikte şehit olan kırk kişiye ait türbe olarak da kabul edilmektedir.[19] Şehitlikte bulunan mezar taşlarının bir kısmı müzeye kaldırılmış, kırık dökük vaziyette bulunan mezarlığın etrafı Battalgazi Belediyesi tarafından duvarla çevrilerek koruma altına alınmıştır.

Banilerinin, âlimlerin, sultanların, sultan eşlerinin ve çocuklarının veya diğer önemli kişilerin mezarlarının bulunduğu yapılar türbelerdir. İslâm dünyasında Türkler tarafından yaygınlaştırılan yapı tipi olan türbeler; kubbe, küm(n)bet, meşhed, makbere veya ravza gibi değişik adlarla da ifade edilmektedirler. Anadolu'da türbe geleneği Türklerin bölgeye hâkim olmalarıyla başlar. XIII. yüzyıldan itibaren türbe sayılarının arttığı, türbe tiplerinin zenginlik ve çeşitlilik kazandığı görülür.[20] Selçuklular zamanında Anadolu şehirlerinde çok sayıda türbe ve kümbet inşâ edilmiştir. Bunlardan çoğu günümüze ulaşmıştır. Selçuklu şehirlerindeki kültürün ve sanatın yansıması olan bu yapılar abidevî nitelik taşımaktadırlar. Ortaçağ Selçuklu şehirlerinin yaşayan en önemli unsurlarından olan türbe ve kümbetler Oktay Aslanapa ve Hakkı Önkal[21] tarafından yapılan çalışmalarda tespit edilerek tek tek ele alınmıştır. Bu nedenle burada hepsini zikretmek yerine birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

Konya'da "Alâeddin Tepesi" adıyla bilinen höyüğün üzerinde Selçuklular zamanında yapılan *Kümbethâne* bulunmaktadır. Selçuklu sultanlarından çoğunun defnedildiği kümbet Türk mezar geleneğine göre inşâ edilmiştir. Sultanların mezarları yer seviyesinin aşağısında yer alan odada medfundur. Tüm ihtişamı ve zarafetiyle ayakta duran Kümbethâne, Konya şehrinin sembolleri arasındadır.

Kayseri'de Döner Kümbet, Gevher Nesibe Hatun, Hunat Hatun türbeleri ile Sivas'ta Sultan I. İzzeddin Keykavus Türbesi, Ahi

19 Göknur Göğebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya, 2002, s. 165.

20 Hakkı Önkal, "Anadolu Selçuklu Türbeleri", *Türk Kültürü*, S. 261 (1985), s. 29-30.

21 Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı II*, İstanbul, 1973; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2015.

Emir Ahmed Türbesi ve daha pek çok eser Selçuklu şehir mimarîsinin en güzel yapılarındandır.

Niğde'de Selçuklu Sultanı IV. Kılıç Arslan'ın kızı Hüdâvend Hatun tarafından yaptırılan 1312 tarihli *Hüdâvend Hatun Türbesi* günümüzde mevcudiyetini koruyan yapılardandır. Sekizgen kaide üzerine inşâ edilen kümbet üzerindeki motifleri ve mimarisi ile Selçuklu sanatını yansıtmaktadır. Türbede Hüdâvend Hatun (1332) ile birlikte Emîr Şücâeddin'in kızı Paşa Hatun (1340) ve Osmanlılar zamanında görev yapan Niğde sancak beyinin kızı Belkıs Hanım'a (1563) ait iki mezar taşı daha bulunmaktadır.[22]

Malatya'da Selçuklu dönemine ait olduğu bilinen ya da düşünülen birkaç türbe bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi *Sıddı Zeynep Türbesi* adıyla da tanınan *Sitti Zeynep Kümbeti* olup, Battalgazi ilçesinde (Eski Malatya) şehir surlarının dışında, Karahan mahallesinde yer alır. Sekizgen plana sahip kümbetin üzeri piramit bir çatı ile örtülüdür. Kümbetin, Selçuklular zamanında XIII. yüzyıl başlarında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Kitâbesi bulunamayan türbenin banisi hakkında da bilgi mevcut değildir.[23] Türbenin, Selçuklular döneminde yaşayan bir hatuna ait olduğunu söylemek mümkündür.

Malatya'da, Selçuklular devrinde yapıldığı tahmin edilen bir diğer türbe *Üç Kardeşler Türbesi*'dir. İçinde üç mezar olduğu için halk arasında bu isimle anılmıştır. Şehir surlarının içinde, Hötüm Dede minaresinin yanında bulunan türbenin kitâbesi olmadığından kesin tarihi tespit edilememektedir. Ancak XIII. yüzyıl yapılarından olan Zeynel Bey Mescidine benzerliğinden dolayı bu yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir.[24] Eski Malatya'da Grenard'ın yaptığı incelemede Ulu Cami'nin bir kilometre kadar güneyinde, bir türbe tespit edilmiştir. Grenard, türbenin üzerinde Keykâvus ismini taşıyan Zilkâde

22 Şebnem Eryavuz, "Hudâvend Hatun Kümbeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* C. 18, İstanbul, 1998, s. 284-285.

23 Bekir Eskici, "Eski Malatya Türbeleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XII, İzmir, 2003, s. 87.

24 Eskici, a.g.m., s. 87-88; Oğuz, *a.g.e.*, s. 188.

610 (1213-1214) tarihli kırık bir kitâbe bulunduğunu belirtir.[25] Söz konusu türbe, Ulu Cami'nin yaklaşık 600-700 m. güneyinde bulunan eski bir mezar hücresi olmalıdır. Bugün, içinde mezar bulunmayan türbenin üst yapısı tamamen yıkılmıştır. Araştırmalar neticesinde türbenin, Eski Malatya'da tespit edilen en eski tarihli yapı kalıntısı olduğu anlaşılmaktadır.[26] Malatya şehir surlarının dışında, Meydanbaşı mahallesinde, eski mezarlığın içinde yer alan *Kanlı Kümbet* veya *Kanlı Türbe* adıyla tanınan yapının kitâbesi mevcut olmakla birlikte okunamayacak derecede tahrip olmuştur. Bu adı neden aldığı ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Kare planlı inşâ edilmiş kümbet, baldaken tarzında bir mezar anıtıdır. Mimarî özelliklerinden dolayı Osmanlı dönemi XV. yüzyıl veya XVI. yüzyıl başlarına ait yapılardan olabileceği düşünülmüştür.[27] Bununla birlikte Selçuklular zamanında XII. yüzyılın sonlarında XIII. yüzyılın başlarında yapılmış olduğu şeklinde görüşler de olup, tipik bir Selçuklu kümbeti biçimini andırdığı ifade edilmektedir. Kubbesinin bir bölümü yıkılmış olan türbe, 2006 yılında restore edilmiştir.[28]

Battalgazi ilçesinde bulunan *Ali Baba Türbesi* Selçuklu yapılarından olup XIII. yüzyılda inşâ edilmiştir. Sonraki dönemlerde yapılan onarımlarla özelliğinden kısmen uzaklaşmıştır. Türbe, kaba yontma taş ve moloz taştan yapılmıştır. Kare planlı olup, üzeri geniş ve çok yüksek bir kubbe ile örtülmüştür. Duvarları aslından farklı olarak dört köşesi dışarıya doğru çıkıntılıdır. Türbenin çevresinde mezarlar ve bazı mimarî kalıntılar bulunmaktadır.

25 F. Grenard, "Note Sur Les Monuments Du Moyen Age De Malatia, Divrighi, Siwas, Darendeh, Amasia et Tokat", *Journal Asiatique*, XVII/9 (1901), s. 551.

26 Eskici, a.g.m., s. 95.

27 Eskici, a.g.m., s. 89-91.

28 Oğuz, *a.g.e.*, s. 192; Haşim Karpuz vd., *Anadolu Selçuklu Eserleri*, C. 2, İstanbul, 2008, s. 171.

8

İLMÎ, FİKRÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında Türk fikrî ve ilmî inkişafının fetihler ve mücadeleler sebebiyle hemen meydana gelmesi mümkün olmamıştı. Bundan dolayı Anadolu'da genel anlamda XII. asrın ikinci yarısından itibaren Türk medeniyetinde ilerleme kaydedildiği görülür. Anadolu'da Müslüman Türk medeniyetinin ve kültürünün ivme kazandığı ve ilmin öne çıktığı bir takım şehirler dikkat çeker. Başkent olması sebebiyle Konya ve daha sonra Kayseri, Sivas, Tokat, Malatya gibi merkezler bu dönemde yoğun ilmî faaliyetlere sahne olmuşlardır.

Selçuklu Türkiyesi tasavvufî literatürün en yoğun yaşandığı ve toplum hayatında bıraktığı izlerin bugüne yansıdığı bir dönemdir. Tekke dünyasının her zaman tartışılagelen tez ve iddiaları Selçuklular devrinde güçlü ve istikrarlı fikir ve zikir adamları etrafında buluşmuştur. Gerçekten de tasavvufî terim ve kültürün bu dönemde en parlak çağını yaşadığı görülüyor.[1] Tekke ve zâviyelerin bu bağlamda oynadıkları rol büyüktür. XIII. yüzyılın başlarında meydana gelen göçler esnasında Anadolu'ya hem Sünnî hem de Batınî Türk dervişler geldi. Bilhassa Moğol istilasından sonra istila edilen ya da istilaya maruz kalacak yerlerden Anadolu'ya derviş göçü çoğaldı. Türkistan coğrafyasından, Buhara, Harezm, Irak ve İran'dan birçok derviş geldi.[2] Boş araziler ve yeni fethedilen topraklardaki köylerde

1 Kara, *a.g.e.*, s. 67.

2 Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Ankara, 2005, s. 30.

zâviyeler kurarak oralarda faaliyet gösteren dervişler, Türk inanç ve kültürünün tesiriyle çeşitli fikir hareketlerini geliştirdiler. Selçuklular dönemi ile Osmanlıların ilk zamanında zâviye şeyhleri, muhtelif tarikatlara mensup keramet sahibi veliler hüviyetindeydiler.[3] Selçuklu hükümdarları şeyhlere karşı büyük hürmet ve muhabbet beslemişler ve yeni fethettikleri şehirlerde onlar için birçok tekkeler inşâ ve zengin vakıflar tahsis etmişlerdir.[4]

Selçuklu ve Osmanlı şehirlerinde Mevlana Celâleddin Rumî, Ahî Evran, Eşrefoğlu Rûmî, Hacı Bayram-ı Veli, Molla İlahi, kırsal kesimde ise Yunus Emre, Baba İlyas, Hacı Bektaş-ı Veli, Abdal Musa, Pir Sultan Abdal kurdukları tekke ve zâviyeler ile Anadolu dinî, ilmî ve fikrî hayatında cereyan eden bir takım hareketlerin merkezi olmuştur. Bu kurumlar Anadolu'da Türkleşme ve İslâmlaşma adına önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. En önemlisi de toplumsal ahlâk kurallarının belirlenmesinde öncü olmuşlardır. Bununla birlikte bu zümrelerin etrafında oluşan fikrî muhit arasında meydana gelen tartışmalar kuşkusuz yok değildir. Ancak burada bir tarafın diğer tarafa galibiyetinden çok, fikrî ve ilmî gelişmelere sevk eden tartışma üslupları üzerine kurulduğu günümüze ulaşan eserlerden ve süre gelen düşünce teamüllerinden anlaşılmaktadır. Zira Selçuklular döneminde benimsenen kültürel düzeyde medenî hayat ilkesi ile çeşitliliğin ahenk içinde sürdürüldüğü zemin ve ortam, çağın üzerinde bir anlayışın hâkim olduğunu gösterir.

Sosyal hayatta oynadıkları rol bir tarafa bırakılacak olursa tekke ve zâviyeler, özellikle merkezileştikleri şehirlerin ilmî ve fikrî dokusunun şekillenmesini sağlamışlardır. Günümüzde şahit olduğumuz gibi Konya'nın Mevlana ile bütünleşmesi, Kırşehir'in Hacı Bektaş ile yekvücut oluşturması Ortaçağ Anadolu'sunda var olan kültürün yaşayan devamıdır.

Selçuklularda başta hanedan üyeleri olmak üzere, Türk idareci sınıfını da içine alan şehirlerde daha çok İran karakterinin hâkim olduğu yüksek bir İslâm medeniyetinin inkişaf ettiği ileri sürülür.

3 Ocak, "Zâviyeler", s. 254; Ocak-Farûkî, "Zâviye", *İA*, s. 470.

4 Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 25.

Selçukluların Anadolu'ya gelmeden önce İran coğrafyasında yaşadıkları ve buradan gelmiş olmaları nedeniyle Fars, İslâmiyet'ten dolayı da Arap tesirine şahit olmaktayız. Halkın konuştuğu dil Türkçe olmasına rağmen medrese dili genellikle Arapça, edebî dilde ise Farsça'nın etkili olduğu anlaşılmaktadır.[5] Ancak Fars ve Arap kültürünün tesiri Türk toplum hayatının ve fikrî yapısının derinine nüfuz edememiştir. Sağlam ve köklü gelenek ve değerlere sahip Türklerin hayatında söz konusu bu kültürlerin etkisi yüzeyde kalmıştır. Dinî sebeplerden ve uygulamada bazı kolaylıkların sağlanabilmesinden dolayı dilde etkileşim olmuştur.

5 Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 29.

9

EKONOMİK HAYAT

XI. yüzyılın başlarında küçük bir topluluk olarak tarih sahnesine çıkan Selçuklular, 1040 yılında Horasan bölgesinde kurdukları devlet ile önemli bir güç haline geldiler. Selçuklu devlet adamlarının benimsedikleri genişleme siyaseti ile kısa sürede İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasına hâkim oldular ve böylece egemen oldukları bölgelerde siyasî ve iktisadî hayatın gelişiminde önemli bir rol üstlendiler. Selçuklu toplumu hukuk bakımından birbiriyle eşit konar-göçer, köylü ve şehirli olmak üzere üç temel halk kitlesinden oluşmaktaydı. Başlangıçta konar-göçer reâyânın faaliyetleri ile sürdürülen iktisadî düzen, toplum yapısının değişmesi ile birlikte gelişti. Yeni fethettikleri yerlerde devlet nizâmı ile bilinçli bir imar ve iskân siyaseti izleyen Selçuklular, ekonominin gelişmesini sağlamak için gerekli her türlü çabayı gösterdiler. Yerleşik hayata geçiş sürecinde toplumun en kalabalık kesimini oluşturan, tarım ve hayvancılıkla meşgul olan köylülerin etkinliği iktisadî hayatın gelişmesinin önünü açtı. XII. yüzyılın sonlarından itibaren siyasî ve askerî bakımdan konumunu sağlamlaştıran Selçuklu Devleti'nde buna paralel olarak ticaret ve sanayi faaliyetlerinde de inkişafın yaşandığı görülmektir. İskân ve şehirleşme faaliyetleri, yeni su kanallarının tesis edilmesi, ziraat, üretim ve ticaretin artması ile ekonomi noktasında önemli gelişmeler kaydedildi. İktisadî oluşumun yapı taşları olan çiftçi, esnaf, tüccar ve zanaatkâr gibi çeşitli meslek gruplarının sayısı arttı. Böylece Selçuklu iktisadî yapısı çok

yönlü gelişerek ileri ve parlak bir seviyeye ulaşmıştır. Selçuklu şehrinin ekonomisi, şehir hayatının ve şehir teşkilâtının en önemli iki unsuru olan ticaret ve sanayiye dayanıyordu. Bununla birlikte daha çok şehirlerin etrafında kasaba ve köylerde yaygın olan tarım ve hayvancılığın da şehir ekonomisine katkısı olmuştur.[1]

TİCARET

Selçuklular yarı göçebe bir topluluk olarak Maverâünnehir ve Horasan bölgesine göç ettikleri sırada iktisadî faaliyetlerinin temeli hayvancılığa dayanıyordu. Selçuklu Türkleri hayvan ticareti yaparak veya hayvanlardan mamul eşyaları yerleşik topluma satarak onların bu türden ihtiyacını karşılamaktaydılar. Bu şekilde, şehir ekonomisine ve ticaretin canlanmasına büyük katkı sağlanmaktaydı. Böylece bölgeye yeni gelen Türkmenlerin ibtidaî ticarî etkinliği ile daha ziyade tüccar sınıfının idame ettirdiği şehrin iktisadî hayatı önemli ölçüde tamamlanır olmuştu.[2]

Horasan'da Selçuklu Devleti'nin zuhuru neticesinde önceden mevcut olan ticarî faaliyet ivme kazandı. Geniş ve merkezî topraklara sahip olan Selçuklular, yerleşik hayata ve şehirlerin mamur hale getirilmesine önem verdiler. Siyasî istikrarın sağlanması ve şehirlerin gelişmesi ile ticaret ağının işleyişi canlandı. Doğu-batı, kuzey-güney yönlü işleyen ticaret yollarının kontrol altına alınması neticesinde büyük bir ekonomik güç elde edildi. İpek Yolu'nun Horasan'dan geçmesi bölgenin ekonomisi üzerinde müspet etkiye sahipti. Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret malları bu yol üzerinden batıya ulaşıyordu. Mısır ve Suriye'den gelen mallar ise yine bu yol vasıtasıyla Selçuklu topraklarından doğuya geçmiş oluyordu. İpek Yolu üzerinde yer alan Selçuklu şehirlerinde imal edilen eşyalar diğer bölgelere bu yoldan sevk edilmekteydi. Selçuklu ülkesinde özellikle dokumacılık

1 T. Metin, "Selçuklular'da İktisadî Hayat", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Selçuklular)*, C. 10, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 571.

2 M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)" *DTCFD*, V/2 (1947), s. 162.

çok gelişmiş olup, yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşların üretimi rağbet görüyordu. Kalite bakımından dünyada en ön sırada yer alan Nîşâbur, Merv ve İsfahan'da üretilen ipek ve ipekli kumaşlar ihraç edilmekteydi.[3] Nîşâbur'un en önemli ürünlerinden ve gelir kaynaklarından olan seramik ve firuze madeni Horasan'ın ekonomik alanda zenginlik kaynağıdır. Selçuklular zamanında bilhassa seramik üretiminde artış gözlenmiş ve bu ürünler diğer bölgelere gönderilmiştir.[4]

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde karşılarında ekonomisi çökmüş, harap vaziyette, siyasî karışıklığın söz konusu olduğu bir ülke bulmuşlardı. Gerek ekonomik gerekse siyasî ve sosyal sebeplerle meydana gelen iç karışıklıklardan dolayı Bizans egemenliğindeyken Anadolu'da birçok yerleşim birimi sarsılmıştı. Buna ilave olarak Bizans ile İslâm kuvvetleri arasında meydana gelen savaşlar ve Haçlı seferleri Anadolu'daki tahribatın artmasına sebep olmuştur. Anadolu'daki mücadeleler genel olarak halkın refah durumunu olumsuz etkilese de bazı zamanlarda ticaretin canlanmasına neden olan koşulları doğurmuştur. Bununla alakalı II. Haçlı Seferi'nde meydana gelen hadiseleri zikretmek gerekir. 1147 yılında III. Konrad komutasındaki Haçlı ordusu Eskişehir'de mağlup edildikten sonra Haçlıların bütün ağırlıkları Selçukluların eline geçmiştir. Türkler altın, gümüş ve silah gibi çok sayıda ganimet elde etmiştir. Böylece Anadolu'da bir müddet bolluk ve zenginlik yaşanmıştır. Ganimetlerle dolan ülkede piyasaya çok fazla mal sürülmüş olması fiyatların düşmesini sağlamıştır. S. Mihail'in ifadesine göre Türk memleketi, Franklara ait eşya ve para ile dolmuş, Malatya'da gümüşün değeri kurşun derecesine düşmüştür. Frankların eşyası Anadolu şehirlerinden İran'a kadar götürülmüştür.[5] Para karşılığında satılmış olduğu

3 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Z. Karal, Ankara, 2000, s. 44, 45-185.

4 S. Kambakhshfard, "Sofalgari-i Neshabur der Ahd-i Seljuqian", *Berresiha-yi Tarihî*, 9/10 (1346), s. 339-360; B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX/76 (1955), s. 500-501.

5 Süryanî Mihail, s. 140.

düşünülen bu eşyalar, kısa süreliğine de olsa ticaret pazarının gelişmesine katkı sağlamıştır.

Selçuklular, Anadolu'da siyasî hâkimiyeti ve üstünlüğü elde ettikten sonra kara devleti olarak kalmayıp iktisadî refahı ve ticarî emniyeti sağlamak amacıyla denize çıkmayı hedeflediler. Bu nedenle Karadeniz ve Akdeniz'e köklü fetih harekâtı düzenlendi. II. Süleymanşah'ın sultanlığı döneminde (1196-1204), ülke sınırını kuzeyde Karadeniz sahillerine kadar genişleten Selçuklular, bölgede cereyan eden ticarî işleyişten istifade etmek istiyorlardı. Karadeniz kıyılarının fethi neticesinde kuzey ticaretinden önemli oranda kâr elde edilecek ve ekonomiye kaynak sağlanacaktı. Aynı zamanda Kırım, Kıpçak ve Rusya ile ticareti geliştirmek ve Karadeniz'de Hıristiyan güçlere karşı koyabilmek için ticarî ve askerî limanlara ihtiyaç vardı. Bununla birlikte bölgeden geçen ticaret kervanlarının yaşadığı emniyet sorunu halledilmesi gereken önemli bir meseleydi. Samsun'un Müslüman kesiminin tehlike içerisinde olması tüccarı sıkıntıya sokmuş, ticareti sekteye uğratmıştı. Zira bu devirde Suriye, Irak, Musul ve el-Cezire'den yola çıkan kervanlar Kayseri ve Sivas yolu ile Samsun ve Sinop limanlarına erişiyordu. Karadeniz üzerinden bu limanlar vasıtasıyla Anadolu ile Karadeniz'in kuzeyi arasında ticarî faaliyetler sağlanıyordu. Ancak kervanlar Sivas'tan öteye geçemez, ticaret salimen yürütülemez olmuştu. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev 1206 yılı içerisinde bu meselenin çözümü için harekete geçti. Trabzon imparatoru Aleksios Komnenos'u mağlup eden sultan, yolları emniyet altına aldı. Böylelikle Karadeniz'de yeniden düzenli bir şekilde ticaret yapılması sağlandı.[6]

İznik ve Trabzon devletleri arasındaki hâkimiyet mücadelesi gibi sebeplerden ötürü Karadeniz'de asayiş sık sık bozulmaya devam ediyordu. Tacirlere sıkıntı ve zorluk yaşatan bu durum Selçuklu ülkesi için tehdit oluşturmaktaydı. Karadeniz yolunun emniyet altında tutulması ve milletlerarası ticaretin gelişmesi Samsun ve Sinop gibi limanların hâkimiyeti ile mümkündü. Tüm bu sebeplerle

6 İbnü'l-Esir, X, s. 321.

kervan yollarının güvenliğini garanti altına almak ve önemli liman kentlerinde hâkimiyet kurmak için gayret gösteren Selçuklu sultanlarından biri olan I. İzzeddin Keykâvus Sinop seferine çıktı. 1214 yılında fethedilen Sinop derhal idarî, dinî, mimarî ve ticarî bakımdan bir Türk ve İslâm şehri olarak teşkilâtlandırıldı. Şehrin ekonomik bakımdan gelişmesini sağlamak için kısa sürede tacirlerin iskânı sağlandı.[7] Sinop'un fethiyle Selçuklular, Karadeniz'in önemli bir ithalat ve ihracat limanına sahip oldular. Zira şehir bu dönemde çok sayıda geminin uğradığı bir yerdi. Bilhassa Suriye, Irak ve Anadolu'nun Müslüman tacirleri ile Rus ve Kıpçak tacirleri arasında büyük bir ticarî ilişki vardı. Tüccarın buluşma merkezi olan Sivas üzerinden Karadeniz'e Sinop vasıtasıyla geçiliyordu. Selçuklu tüccarı Sinop'tan gemilere binerek Kırım sahilinde karaya çıkıyordu. Yol ağlarının açılması neticesinde ticarî işleyişin kolaylaşmasıyla güvenli ve rahat bir biçimde mal akışı sağlanmış oldu.[8] Selçuklular denize çıkmak için takip ettikleri siyasetin neticesi olarak askerî ve ticarî bakımdan önemli bir üs olan Sinop'ta tersane ve donanma kurdular. İbn Saîd, Sinop tersanesinde gemi inşâsında kullanılmak amacıyla Kastamonu ve Amasya dağlarındaki çam ormanlarından kesilen kerestenin su yolu ile Sinop'a nakledildiğini belirtir.[9]

Karadeniz'de Selçuklu tacirleri için büyük önemi haiz bir diğer ticaret kenti, Kırım sahilinde yer alan Suğdak idi. Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde (1220-1237) Suğdak'ın fethedilmesiyle Suriye, Anadolu ve Kırım arasında yapılan ticarî faaliyetler hız kazandı. Sinop üzerinden Suğdak'a giden Türk tacirler keten, pamuklu, ipekli kumaşlar ve baharat götürerek oradan da köle, câriye ve kıymetli kürkler almaktaydılar. Suğdak'ın fethiyle eskisi gibi Kırım'da sükûn ve güvenlik sağlanmış oldu. 1253 yılında Kırım'dan geçen Rubruk, seyahatnâmesinde Suğdak şehri vasıtasıyla Selçuklu Türkleri ile Kıpçak ve Rusların ticarette bulunduklarını kaydetmektedir.

7 İbn Bîbî, s. 146-154; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 302-307.

8 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 168.

9 İbn Saîd, *Bastû'l-Arz*, s. 104, 128.

Ayrıca Rubruk, yukarıda bahsettiğimiz ticaret mallarını bu tarihte de zikreder.[10] Bu gelişmelerin sonucu olarak Selçukluların yayılma sahalarını Kırım'a kadar uzatarak dünya ticaretinde faaliyetlerini sürdürmeleri, Türklerin deniz ticareti, donanma ve tersanecilik gibi alanlarda ilerlediklerini ve daha fazla ilerlemek istediklerini, dönemin güçlü, gelişmiş bir devleti olduklarını gösterir.

Karadeniz'de hâkimiyet kurarak kontrol alanlarını genişleten Selçuklular, Akdeniz ticaretinde de söz sahibi olmak istiyordu. Akdeniz'e düzenlenen seferlerde Müslüman tüccara yapılan kötü muamele tetikleyici sebep olmuştur. Horasan, Irak ve Mısır'dan gelen tacirler, Antalya'da Franklar tarafından mallarına el konulması üzerine bu durumu Selçuklu sultanına şikâyet ettiler. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev bu meselenin çözümlenmesi için harekete geçmeye karar verdi. Temelinde ticarî sebepler yatan bu sefer sonucunda Antalya fethedildi (1207).[11] Antalya, sultanın ölümünden bir müddet sonra Kıbrıslı Haçlılar tarafından işgal edildi. Şehri kurtarmak üzere harekete geçen Sultan I. İzzeddin Keykâvus büyük bir ordu topladı. 1216 yılında Antalya ikinci kez ele geçirildi. İthalat ve ihracat limanlarına sahip Antalya, önemli bir ticaret üssü idi. Ülke ekonomisine ciddî oranda katkı sağlayan şehrin fethi neticesinde Selçuklular Akdeniz'de cereyan eden ticarî zenginliğin içinde söz sahibi olarak büyük bir güç haline geldiler.

Antalya'nın fethinden sonra, zarara uğrayanların kaybı tazmin edildi. Bu durumda tacirlerin malı devlet teminatı ile garanti altına alındı. Ayrıca ticareti teşvik ve himaye maksadıyla ubûr (geçiş) ve bac vergileri kaldırıldı. Daha sonra Kıbrıs ile Selçuklular arasında, ticaretin geliştirilmesi hususunda mutabakata varıldı. Selçuklu ülkesinden Kıbrıs'a şap, yün, deri, ham ipek ve ipekli dokumalar

10 Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul, 2001, s. 28; Heyd, *a.g.e.*, s. 328-329; A. Yakubovski, "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", Çev. İsmail Kaynak, *AÜDTCFD*, XII (1954), s. 208, 216.

11 İbn Bîbî, s. 96-100.

ihraç ediliyordu.[12] Tüccarın her iki ülkeye serbestçe girip çıkmalarının müsaade edilmesi önemli bir meseleydi. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında yapılan bu antlaşma I. İzzeddin Keykâvus devrinde 1214 senesinde yenilendi. İktisadî ihtiyaçlara binaen yapılan bu antlaşmada tüccarın ve gemicilerin her iki ülke topraklarında güvenli ve engelsiz olarak ticaret yapmalarına imkân verildi. Kendi memleketlerinin sahilinde batan ticaret gemilerine ve mallarına dokunulmaması, korsan saldırılarına uğrayan tüccara sığınma hakkı verilmesi, ölen tüccarın terekelerinin ülkelerine gönderilmesi antlaşmada yer alan hususlardır. Sultan I. İzzeddin Keykâvus, aynı maksatla Venedik ile de ticaret antlaşması yaptı (1214). Ticarî dostluğu pekiştiren bu antlaşmalar ile Selçukluların Akdeniz ticareti düzene koyularak kontrol altına alındı.[13]

Sultan II. Kılıç Arslan zamanında inkişaf etmeye başlayan milletlerarası ticaret Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinde en ileri seviyeye yükseldi. Bu dönemde, daha önceden Venedik ile imzalanan ticarî antlaşmaların devamı niteliğinde bir muahede yapıldı. Bu antlaşma ile Venedikli tacirlere verilen güven, onların Selçuklu pazarlarında cesaretini artırdı. Başta Venedik olmak üzere diğer devletler ile yapılan antlaşmalar ve ticareti geliştirmek suretiyle verilen imtiyazlar sayesinde doğu-batı yönlü gelişen ticarî münasebetler ekonomik ilerleme ve gelişme siyasetinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır.[14] Böylece Anadolu, yabancıların iktisadî faaliyetleri için teşvik edilen en cazip merkezlerden oldu. İzlenen bu siyaset neticesinde ticaret yapmak amacıyla yalnız batıdan değil Mısır ve Suriye'den de çok sayıda tacir Anadolu'ya geldi.[15]

12 Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 54.

13 M. E. Martin, "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", *The English Historical Review*, Vol. 95, No. 375 (Apr. 1980), s. 326-328.

14 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 121 vd; Martin, a.g.m., s. 327-330.

15 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çev. A. Batur, İstanbul, 2014, s. 164.

Genellikle siyasî ve dinî gelişmelerden bağımsız şekilde cereyan eden ekonomik ilişkilerde Selçuklu Devleti'nin uygulamış olduğu siyaset, ticareti meşru noktaya taşıdı. Tüccara tanınan vergi muafiyeti ve tanınan ticaret serbestîsi ekonomik zeminde faaliyetleri teşvik ve destekleyici olması bakımından esası teşkil eder. Ticaretin gelişmesi ve artması için yolların emniyeti ve tüccar sınıfının refahı elzemdi. Bu yönde devlet eliyle her türlü imkânı sağlayan ve tedbiri alan Selçuklular kervan ticaretini düzenleyerek kontrol ve denetim altına almışlardı. Kervanların ve tacirlerin güvenliği bir emîr idaresindeki askerî muhafız birliği ile temin ediliyor, soyguna uğrayan tüccarın maddî zararları devlet tarafından ödeniyordu.[16] Bu bağlamda ticarî teşkilâtlanma ve düzenlemeler iktisadî faaliyetleri geliştirmiş ve ülkenin önemli miktarda gelir elde etmesi sağlanmıştır. Türkiye Selçukluları devrinde iktisadî bütünlüğün temini ve ticaretin gelişmesi için büyük çaba sarf edilmiştir. Sultanlar takip ettikleri kararlı iktisadî siyaset ile milletlerarası ticareti teşvik etmişlerdir. Siyasî huzurun tesis edilmesinin hemen akabinde Anadolu, Avrupa ile Asya arasında işleyen ticaretin ağırlık merkezi haline gelmiştir. Ülkede yaygın ve yoğun kervan ticareti güvenlik, istirahat, refah gibi konularda bir takım zaruri düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle kervan ticaretinde en önemli sorunu teşkil eden kervan yollarının emniyetini muhafaza etmek devletin aslî vazifesi olmuştur. Özellikle Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında kervan yolunun emniyeti ve kervan kafilesi hususunda önemli kararlar alınmıştır. Malları gasp edilen tüccarın kaybının devlet hazinesinden tazmin edilmesi yürürlüğe koyulan uygulamalardandır.[17]

1243 yılında Kösedağ'da meydana gelen bozgundan sonra Anadolu'da artan Moğol baskısı ile sosyal hayatta bir çöküntü olmasına rağmen, iktisadî yükselişte ve ticaret yollarının durumunda dikkate şayan bir değişiklik ya da gerilemenin olmadığını söylemek mümkündür. Siyasî çalkantıların da yaşandığı bu dönemde Selçuklu

16 Nizâmü'l-mülk, s. 69-70.

17 İbn Bîbî, s. 302-303.

Devleti, Akdeniz ve Karadeniz'de takip ettiği ticarî siyasetten taviz vermedi. Her ne kadar Moğol istilâlarından sonra devletin içinde bulunduğu zaafı değerlendirerek bu durumdan istifade etmeye çalışan Trabzon Rumları her zaman elde etmek için fırsat bekledikleri Sinop'u 1259 yılında işgal ettilerse de şehrin önemini idrak etmiş olan Selçuklular yedi yıl aradan sonra Sinop'u yeniden almayı başardılar (1266).[18]

Ticaretin gelişmesiyle birlikte Selçuklu şehirlerinde iskân ve imar faaliyetleri arttı. Türkler, Anadolu'da idareyi ele geçirmeden önce Bizans'ın izlediği yanlış ve ihmalkâr siyaset sebebiyle ekonomi âdeta zayıflamış vaziyetteydi. Yeni fethettikleri yerde bilinçli bir imâr ve iskân siyaseti izleyen Selçuklu sultanları, Anadolu'da ekonominin gelişmesini sağlamak için gerekli her türlü çabayı gösterdiler. Siyasî birliği sağladıktan sonra iktisadî ve ticarî kalkınmayı desteklemek amacıyla bir takım faaliyetlerde bulundular. Bu amaçla yeni kurulan ya da fethedilen şehirlere zengin tacirler getirttiler. Bunların cazibesini kazanmak için de gerekli devlet desteği sağlandı. Sultan II. Kılıç Arslan, Aksaray şehrini inşâ ettiğinde, kervansaraylar, çarşılar yaptırmış, pazarlar kurdurmuştur. Buraya tacir ve çiftçi gibi iktisadî hayatta rol oynayan insanları iskân ettirerek ülkenin mamur hale gelmesi için önemli adımlar atmıştır.[19] Aynı şekilde 1214 yılında Sinop'un fethinden sonra Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Sinop'a her bölgeden ve her şehirden güçlü, itibarlı, yetenekli ve zengin tacirler gönderilmesini emretmiştir.[20]

Selçuklu şehirleri milletlerarası iktisadî faaliyetlerin yapıldığı çarşı, pazar gibi ticaret merkezlerinin tesis edilmesiyle yeniden fizikî olarak gelişme göstermiştir. Başlangıçta tarımsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik merkezler olarak gelişen şehir, XII. yüzyıldan itibaren ekonomik temele dayalı olarak yapılanmıştır. Bu süreç XII. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Siyasî ve kültürel

18 Aksarayî, s. 82-83.

19 *Anonim Selçuknâme,* s. 38; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 233-235.

20 İbn Bîbî, s. 146-154.

öneme sahip olan Ahlat, Erzurum, Erzincan, Malatya, Mardin, Maraş, Urfa, Bitlis, Hısnı Keyfa, Diyarbakır, Ayıntab gibi şehirlerde ekonomik alanda da büyük gelişme yaşanmıştır. XIII. yüzyılın başlarından itibaren ise Sivas, Tokat, Kırşehir, Kayseri, Amasya, Niğde, Konya gibi Orta Anadolu şehirleri siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel alanda hayli ilerleme göstermişlerdir. Konya, Kayseri, Sivas, Samsun ve Aksaray büyük çarşılara sahip ticarî açıdan önemli Anadolu şehirlerindendi.[21]

Çarşı (Sûk/Esvâk)

Çarşı kelimesi Farsça *çârşû* veya *çâr-sû/çehar-sû* kelimesinden gelip dört köşeli nesne ya da dört taraf anlamındadır. Dükkânların toplu olarak bulunduğu üstü kapalı ya da açık alışveriş yerlerine çarşı denmektedir. Arapça *sûk* (ç. esvâk) ile *bâzâr* kelimeleri de bu anlamı taşımak üzere kullanılmıştır. Selçuklu şehirlerinde ticarî faaliyetler genellikle çarşılarda, hanlarda ve pazarlarda cereyan ediyordu. Ticaretin yoğun olarak yaşandığı çarşılarda çeşitli meslek grupları faaliyetlerini icra etmekteydiler. Anadolu Türk şehrinde çarşı, Büyük Selçuklularda olduğu gibi şehrin merkezinde bulunurdu. Çarşılarda hanlar ve dükkânlarla birlikte sayıları az da olsa haneler de vardı. Birbirinden ayrılan mahallelerin aksine çarşılarda ve iş yerlerindeki mülklerde Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşardı. Şehir sakinlerinin ikamet etmesinden dolayı bu çarşıların sevâkin adını aldığı bilinmektedir.[22]

Selçuklu ticaretinde esnaf ve zanaatkârlar genellikle kendilerine mahsus çarşılarda toplanmışlardı. Açık yahut kapalı çarşılarda dükkâna sahip olan esnaf, perakende ticareti ile meşgul oluyordu. Toptan ticarette ise bugünkü iş merkezlerinin öncüleri sayılabilen hanların önemli oldukları bilinir. Bu hanlar şehir surlarının dışında özellikle yollar üzerinde, tüccar ve yolcuların konaklamaları için

21 Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 20.

22 S. Bayram-A. H. Karabacak, "Sahip Ata Fahr'd-Din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, XIII (1982), s. 36.

kullanılan, kervansaray özelliği taşıyan hanlardan farklıydı. Şehre gelen mallar satılmak üzere hanlarda toplanırdı. Esnaf burada aynı cins ürünün ticaretini yapardı. Hanlar satılan malın adı ile anılırdı. Pamukçular Hanı, Meyve Hanı, Pirinççiler Hanı, Şekerciler Hanı gibi hanlar tek cins ürünün satıldığı dönemin meşhur alışveriş merkezleriydi.[23] Nitekim bunların bir kısmı yok olmasına rağmen, bir kısmı halen tarihî çarşılar olarak işlerliğini korumaktadır. Türk esnafı ve tüccarının yanı sıra büyük şehirlerde ecnebilere ait koloniler ve onlara mahsus hanlar da vardı. Özellikle İtil-Bulgarları gibi dış Türkler, Latinler, Yahudiler, İranlılar ve Araplar'dan oluşan tacirler en çok Konya, Kayseri, Sivas gibi Orta Anadolu'nun büyük şehirlerine yerleşerek ticaret ile uğraşmışlardır.[24]

Aynı meslekten olanların bir araya gelerek meydana getirdiği çarşılar mevcuttu. Büyük Selçuklular zamanında sarraflar, kuyumcular, debbağlar, dokumacılar, bakırcılar, çömlekçiler ve ayakkabıcılar çarşıları bu şekilde oluşmuştu.[25] Anadolu'da da çeşitli meslek grupları kendilerine ait çarşılarda faaliyet gösterirdi. Cerrahlar Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Sevakîn Çarşısı, Kassarlar Çarşısı, Bakkallar Çarşısı, Attarlar Çarşısı, Sekkakin Çarşısı, Aşçılar Çarşısı, Demirciler Çarşısı, Kasaplar Çarşısı, Çırpıcılar Çarşısı, Sultan Çarşısı, Haremeyn Çarşısı, Bıçakçılar Çarşısı ismiyle anılan çarşılar bunlara örnek teşkil etmektedir.[26] Selçuklu şehirlerinde çarşılarda esnaf ve zanaatkârlar çeşitli meslek gruplarına ayrılıyordu. Bunlar arasında derici (debbağ), aşçı, başmakçı, demirci, helvacı, kasap, terzi, külahçı, saraç, kuyumcu, bıçakçı, kalaycı, bakırcı, eskici, altıncı, bezzâz, tuzcu, habbaz, kürkçü gibi satıcı veya meslek erbablarını saymak mümkündür.[27]

23 Eflakî, II, s. 86; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986, s. 148; E. Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK, Ankara, 2000, s. 50, 64.

24 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 361.

25 Yousefifar, *a.g.e.*, s. 316 vd.; A. Yakubosvskiy, "Merv", İA, C. VII, s. 775.

26 Bayram-Karabacak, a.g.m., s. 36, 54.

27 İbn Bîbî, s. 528; Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 418; Bayram-Karabacak, a.g.m., s. 35; ayrıca bkz. Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*.

Konya, Kayseri, Sivas, Samsun ve Aksaray büyük çarşılara sahip Anadolu şehirlerindendir. Bunlar arasında özellikle Konya, sarayları, köşkleri, hükümet binaları (divanlar), kışlaları, evleri, camileri, mescidleri, medreseleri, mektepleri, hankâhları, zâviyeleri, hastaneleri, hanları, hamamları, çeşmeleri, imalâthaneleri, dükkânları, fırınları, iş yerleri, pazarları, çarşıları, çevresindeki bağ ve bostanları ile tam bir cazibe merkeziydi. Bu bakımdan bu şehir, XIII. yüzyılın ilk yarısı içinde, Anadolu'nun ve bölgenin sosyal ve ekonomik hayat bakımından en canlı, en zengin ve en büyük merkezi haline gelmiştir.[28]

Pazar

Ticaretin yapıldığı önemli mekânlardan biri de *pazar*lardı. Genellikle iskân alanlarından uzak noktalarda milletlerarası ticaret yolları üzerinde, orduların konakladığı yerlerde veya sınır boylarında, mevsimlik ya da yıllık geçici nitelikli pazar ya da panayırlar kurulurdu.[29] Ayrıca şehrin içinde veya dışında haftanın belirli günlerinde kurulan pazarlar mevcuttu. Ticarî faaliyetlerin daha çabuk ve hızlı, alışverişin daha bol yapıldığı pazarlar ve panayırlar, mahalli ve milletlerarası emtianın bir arada sunulduğu mekânlardı. Emniyetin sağlanması için pazarlar ve panayırlar genellikle devlet himayesinde olmak üzere kontrol altında tutulurdu. Büyük Selçuklu şehirlerinden Merv'de görüldüğü gibi, pazar başlangıçta şehristanın kısmen dışında yer alıyordu. Yerleşimin rabaz denilen şehrin dış kısmına nakledilmesiyle çarşı ve zanaat erbabının dükkânları şehrin merkezinde kalmıştır.[30] İç kale, mescid, cami, mahalle ve hamam ile birlikte pazarlar da iktisadî hayatın yaşandığı önemli bir birim olarak şehrin merkezinde yerini almıştır.[31]

28 Geniş bilgi için bkz. İ. H. Konyalı, *Konya Tarihi*, Konya, 1964; Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 56-104.

29 K. Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar yada Panayır Yerleşmeleri", *Anadolu Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/I (2006), s. 207.

30 A. Yakubosvskiy, "Merv", *İA*, C. VII, s. 775.

31 Yousefifar, *a.g.e.*, s. 120 vd.; "Berresi-e Vijegiha ve Muellefeha-e Tārikh-e Mefhum-e Shahr dar Seddeha-ye Meyane-e Tārikh-i İran", *Farhang*, Vol. 60, 1385/2007, s. 25-26.

Pazarlar, Anadolu'da orduların konakladığı yerlerden olması özelliği ile Büyük Selçuklulardaki ordu pazarının bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Melikşah zamanında devletin payitahtı olan İsfahan'da adından da anlaşıldığı üzere bazar-ı leşker yani ordu pazarı kurulduğu bilinmektedir.[32]

Milletlerarası pazarlar genellikle şehirlerin dışında veya uzağında kurulurdu. Selçuklular devrinde ülke dışından gelen tüccarın yıllık toplandıkları Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği büyük kervan yolu üzerinde bugünkü Pazarörendeki Yabanlu mevkiinde kurulan Karahisar ovasındaki Yabanlu(ğ) Pazarı çok meşhur bir panayır (fuar) idi. Doğu-batı ve kuzey-güney istikâmetinde uzak bölgelerden gelen tüccarın malları pazarda mübadele edilirdi. Özellikle Kıpçak ve Rum asıllı köle ile cariyeler pazarın en önemli ticaret unsuruydu. Bununla birlikte pazarda güzel atlar, katırlar, kumaşlar, kunduz ve samur kürkler satılıyordu.[33] Kürk, Türk kültüründe özel bir yere sahipti. Orta Asya'dan Osmanlılara Türk giyim kuşam geleneğinde kürkün ayrı bir önemi vardı. Selçuklular zamanında Sivas'ta çeşitli kürklerin satıldığı kürkçü dükkânı vardı. Bu dönemde kürk kullanımının yaygın olduğu ve buna bağlı olarak kürk ticaretinin geliştiği anlaşılmaktadır.[34]

Şehirlerin hemen dışında göçerlerle yerleşik halk arasında alışverişin yapıldığı pazarlar bulunuyordu. "Türkmen Pazarı" (Sûk-ı Terâkime) ismi verilen bu pazarlar uzun süre varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kırşehir, Halep ve Musul'da meşhur Türkmen pazarları vardı. Selçuklu göçerleri yerleşiklerle iki şekilde ticaret yapıyorlardı. Birincisi; kendi üretim fazlalıklarını, hayvan mahsullerini satıp, üretemedikleri mamul ürünler karşılığında pazarlarda değiştiriyorlardı. İkinci olarak ise aracılık, ortaklık veya tacirlerin korumalığını yaparak ticarî hayata dâhil oluyorlardı.[35]

---

32 Ravendî, s. 140, 157.

33 İbn Bîbî, s. 162-163, 185; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 312, 501; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 367; M. Said Polat, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", *Türkler*, VII (2002), s. 382.

34 Bayram-Karabacak, a.g.m., s. 35.

35 M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul, 2004, s. 200.

Pek çok pazar yeri, ticaret ve kalabalık dolayısıyla açılan hanlar, hamamlar, cami ve dükkânlar sayesinde zaman içinde gelişerek kasaba ve şehir haline geliyordu. Suriye-Irak ve Doğu Anadolu arasında işleyen kervan yolu üzerinde Mardin'in güneyinde kurulan Koçhisar-Kızıltepe böyle bir pazar olarak gelişmiş ve şehir olmuştur. Bugün Yozgat ili Osmanpaşa beldesi olan ve XIII. yüzyıl başında Kırşehir-Kayseri yolu üzerinden Amasya'ya ulaşan kervan yolu üzerinde kurulan Ziyaret Pazarı da gelişerek kasabaya dönüşmüştür. Selçuklu başkenti Konya ile İstanbul arasında uzanan Doğu-Batı milletlerarası ticaret yolu üzerinde konumlanmış, Konya-Akşehir arasında sıcak suları ve hamamları ile meşhur Ilgın (Ab-ı Germ) kasabasında kurulan Yılgun Pazar yöreye adını veren önemli pazarlardandır. Bu pazarlardan başka Amasya-Tokat-Sivas hattı üzerinden Samsun ve Sinop limanlarına uzanan ticaret yolu üzerinde yer alan Âzîne (Cuma) Pazarı (bugün Amasya ili Ezinepazarı beldesi), Germiyan emîrleri denetiminde kurulan Lâdik yakınlarında kurulan Alâmüddin Pazarı/Alâmeddin Bazarı, Konya-Burdur kervan yolu üzerinde haziran ayı sonu itibariyle yaz aylarında olmak üzere üç defa kurulan Pınar Pazarı, Sinop yöresindeki Uzunova yaylasında her yıl ekim ayında kurulan Boyâbâd Panayırı ve Antalya'da kurulan pazarlar Anadolu panayırlarının en meşhurlarıydı.[36]

Selçuklu şehirlerinde merkez pazarda perakende ve toptan ticaret yapılırdı. Bir kısım mal, eşya ve ürünün satıldığı yerler kendilerine mahsus nitelikler gösterirdi. Böylece bazı ürün ve maddeler için ayrı pazarlar oluşturulurdu. Bunlardan en önemli ve dikkat çeken at ve buğdaydı. Böylece At Pazarı ve Buğday Pazarı gibi pazarlar ortaya çıkmıştır. Özellikle devrin en önemli hayvanı "at"ın pazarı hayli geniş yer istemektedir. Dolayısıyla bu geniş alan ancak sur dışında kapının hemen yanında olurdu. Bu önemli özelliğinden dolayı *At Pazarı* Konya'da tarihî değere sahip mekânlardandır. At ticaretinin yapıldığı alan, zamanla "at pazarı" adıyla birlikte "at meydanı" olarak da isimlendirilmiştir.[37]

36 Özcan, a.g.m., s. 210-211.

37 Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 41.

Bunlardan başka Anadolu şehirlerinde Koyun pazarı, Bezciler pazarı, Odun pazarı, Tuz pazarı, Balık pazarı, Bit pazarı, Bakkallar pazarı, Ermeniler pazarı, Terziler sokağı, Kasaplar pazarı, Eskiciler pazarı, Kunduracılar pazarı, Marangoz pazarı ve Kırşehir dışındaki Taş Pazar gibi merkezler mevcuttu.[38]

Türkiye Selçuklularında şehir pazarları genellikle şehrin açıldığı kapılardan birinin dışında yer alırdı. Pazarın sur kapısının yanında faaliyet göstermesi nedeniyle söz konusu kapı Pazar Kapısı adıyla anılmıştır. Ortaçağda Herat şehrinin de her kapısında pazar olduğu bilinmektedir.[39]

Kervansaraylar ve Hanlar

Kervansaraylar, bir ülkenin iktisadî vaziyetini, cereyan eden ticarî faaliyetleri ve devletin bu konuda izlemiş olduğu siyaseti anlayabilmemizi sağlayan yapılardır. Selçuklular ekonomik gelişmenin devamlılığı noktasında yapılması lazım gelen icraatlara kayıtsız kalmamışlardır. Bu konuyla ilgili olarak Selçuklu vezirlerinden Nizâmülmülk, *Siyasetname* adlı eserinde sultanların vazifelerini belirtirken huzurun ve güvenin istikrarı için öncelikle ülkenin mamur hale getirilmesine dikkat çeker. Sultanın dünyayı nasıl imar etmesi gerektiğini ifade eden Nizâmülmülk, kendi nazariyesiyle bu hususu ayrıntılı bir şekilde izah eder. Ona göre, sultan isminin ebedî kalmasını istiyorsa "dünyayı imar etmeye" başlamalıdır. Bununla ilgili yapılması gereken imar faaliyetleri şu şekilde sıralanmıştır: "Sultan yeraltından su yolları, kanallar açar, akarsular üstüne köprüler kurar, köyleri ve mezraları verimli kılar, hisarlar, yeni şehirler, yüksek binalar, güzel yerleşim merkezleri kurar, büyük yol ağızlarına ribâtlar (kervansaraylar), ilim öğrenecekler için medreseler yapılmasını emreder." Bu bağlamda Selçuklu sultanlarının

38 Bayram-Karabacak, a.g.m., s. 35; Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 418.

39 Metin, "The Impact of City Formation in Great Seljuks on the City Culture of Anatolian Seljuks", s. 365.

bilhassa ticaretin bel kemiği olan kervansaray inşâsına önem verdikleri görülmektedir.[40]

Selçuklular devrinde "kervansaray", "han" ve "ribât" kelimeleri pek çok yerde aynı manayı ifade eder. Kervansaraylar, kervanların ve yolcuların konaklaması için işlek yollar üzerinde, hanlar ise genellikle yerleşim merkezlerinde, tüccar ve misafirlerin konaklamaları için inşâ edilmiş binalardır. Belirli malların satıldığı handa, şehre geçici olarak gelen tüccar kalır ve eşyalarını burada muhafaza ederdi. Farklı milletlere mensup tacirler funduk adı ile de anılan bu hanlarda kalırdı. Tüccar veya yolcuların uzun süre ikamet etmelerinden dolayı oralara mescid ve kilise gibi ibadet mekânları yapılmıştı. İlk İslâm devletlerinde, hudutlarda ve stratejik yerlerde askerî amaçla yapılmış güvenli ve müstahkem yapılara da "ribât" denirdi. Bu üç yapının işleyiş ve kuruluş amacı farklılık arz etse de Selçuklu dönemi eserlerine ait kitâbelerde "kervansaray" yerine "han" ve "ribât" kullanıldığı görülür.

Selçuklu ekonomisinin gelişmesi ticaret yolları sayesinde mümkündü. Büyük Selçuklu ülkesinde kervanların konaklamaları için ticaret yolları üzerinde çok sayıda ribât inşâ edilmişti. Devlet tarafından vazifelendirilen askerî birlikler ticaret kervanlarının muhafazasını sağlıyordu. Böylece kervanlar Azerbaycan, Horasan, Maveraünnehir, Harezm, Irak, İran, Suriye ve Anadolu'da emniyetli bir şekilde rahat sefer yapabiliyorlardı. Ülkede üretilen mallar kervanlar vasıtasıyla başka yerlere satılıyordu.[41]

Kervanların emniyeti, himayesi ve dinlenmesi amacıyla Selçuklu sultanları, devlet adamları veya zengin hayır sahipleri tarafından büyük yollar üzerinde kervansaraylar yaptırılmıştır. Bu kervansaraylar yolcuları üç gün süre ile ücretsiz olarak barındırır ve misafir ederdi. Yolculara dinî, sosyal ve iktisadî durumları ile alakalı olarak hiçbir ayrım gözetilmeden aynı miktarda yemek verilir ve hayvanlarına bakılırdı. Kervansaraylarda yolcuların rahat etmesi için yazlık ve kışlık mekânlar, hamam, hastane, ilaç, yatak, ahır ve yemek

40 *Nizâmü'l-mülk*, s. 9.

41 Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 206.

takımları bulunurdu. Kervan kafilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak teşkilâta sahip vaziyette inşâ edilen bu yapılar, Anadolu'da sayı ve nitelik olarak gelişmişti. Büyük ticaret yolları üzerinde takriben 30-40 kilometrelik mesafelerde (bir konak menzili) bir kervansaray bulunuyordu. Selçuklu kervansaraylarının pek çoğuna ait büyük vakıflar olup, buraların gelirleri, masrafları ve vakfın gelirlerine bakan divan, kâtipler ve memurlar bulunurdu. Kervansarayların ticarî maksatlarının yanı sıra, hareket hâlinde bulunan ordunun emniyetini ve ihtiyaçlarını sağlayan kışla, Anadolu'yu ziyaret eden yabancılara misafirhâne, muharebelerde esir alınan askerler için eski hudut ribâtları vazifesini gören hapishâne amaçlı kullanıldıkları anlaşılmaktadır. İkinci derecede önemli bulunduğu zaman veya yol önemini kaybettiğinde ise zâviye veya başka dinî amaçlarla kullanıldığı tespit edilmiştir.[42]

TARIM

İbn Haldun şehir kurarken dikkate alınması gereken hususları belirtirken tarım ve suyun önemine ayrıca vurgu yapmıştır. Şehre faydalı ve ihtiyaç duyulan şeylerden biri şehrin bir nehir üzerinde veya hizasında bol ve tatlı su kaynakları bulunan bir yerde bulunması, orada oturanların, zaruri bir ihtiyaç olan suyu temin etmelerini kolaylaştırır. Suyun mevcut olması oaradaki halka büyük fayda sağlar. Aynı zamanda ekime-dikime elverişli tarlaların şehre yakın olması, bunların kullanılması ve ürünlerinin kolayca elde edilmesi halkın rızkını temini bakımından elzemdir.[43] Hayvancılık ve çiftçilikle geçinen millet olmaları hasebiyle değer ölçüleri toprak olan Türkler bu hususa birinci derecede önem vermişlerdir. Türklerin hayatında toprak çok önemli bir yere sahipti. Üremenin sembolü olan toprak Türk kültüründe "ana" kavramıyla özdeşleşerek daha çok itibar

42 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 138; O. Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, X/39 (1946), s. 471 vd.

43 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 636-637.

kazanmıştır. Horasan'da devlet kuran Selçuklu Türkleri yeni topraklara sahip olduklarında toprağı sistemli bir şekilde işlemeye başlamışlardır. XI. ve XII. yüzyıllardan itibaren ziraî faaliyetlerde büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Toprak işletmeciliği, sulama ve üretime dair tüm etkinliklerde bu ilerlemeyi görmek mümkündür. Özellikle zengin verimli toprakları barındıran Horasan'da, ziraat teknolojisi gelişmişti. Sulama kanalları ile sulanan arazilerde tarımsal etkinliklerin geliştirilmesine önem verilmekteydi. Zira ziraî mahsullerin daha verimli olması için sulama önemliydi. Bölgede bolca tahıl ve çok sayıda meyve çeşidi üretiliyordu. Gelişmiş sulama sistemine sahip Belh, Herat ile Merv buğday ve arpa üretiminin en çok yapıldığı şehirlerdi. Bu bakımdan Horasan'ın tüm ihtiyacını fazlasıyla karşılayan zahire ambarıydılar. Horasan'da sınaî bitkiler arasında en değerli olan ve büyük rağbet gören pamuk üretimi yaygındı. Selçuklu ülkesinde ılık iklim ve kolay sulama imkânı nedeniyle bol ve çok çeşitli meyve yetiştirilmekteydi. Üzüm, kavun, armut, incir, fıstık, hurma, nar, ceviz, dut, zeytin, limon ve şeker kamışı yetiştirilen mahsullerdendi.[44] İsfahan'ın elması meşhur olup bol miktarda yetişiyordu.[45]

Selçuklu şehirlerinde şehir mekânı asıl yerleşim yeri ile bunun dışında yaşayan köylü tabir edilen kimselerin meskenlerinden oluşan ikili bir yapıya sahipti. Tarım daha ziyade şehrin kırsal alanlarında yaygındı. Bu nedenle Türkler, ilk andan itibaren Anadolu'da ülkenin şehir dışı topraklarını ele geçirmeyi hedeflemişlerdir. Anadolu'yu vatan haline getirdikten sonra genellikle köy, kasaba veya kır alanlarını yerleşim yeri olarak seçmişlerdir. Daha önceden de vurgulandığı gibi göçebe unsurun esasını ve köy nüfusunun büyük kısmını teşkil eden Türkmenler, kendi ananelerine bağlı kalarak Hıristiyan köy ahalisini içlerinde eritmişlerdir. XII. yüzyılın sonlarından itibaren şehirlerin gelişmesi ile Selçuklu ekonomik hayatı, tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret gibi alanlarda çok yönlü bir

44 Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, Nşr. G. Le Strange, Tahran, 1389/2010, s. 147 vd.; S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Çev. E. Necef-A. Annaberdiyev, İstanbul, 2006, 202-205.

45 *Nizâmü'l-mülk*, s. 70.

gelişme göstermiştir. Bu temeller üzerine oturan Selçuklu iktisadî yapısında öncelikle kırsal alanlardaki faaliyetler ve üretim artmıştır.

Anadolu nüfusunun büyük kısmı geçimini ziraî ürünlerden sağlamaktaydı. Gerek Danişmendliler, gerekse Selçuklular, öncelikle toprakların işletilmesi siyasetini benimsemişlerdir. Bu cümleden Danişmendli Emîr Gazi, Malatya'ya hâkim olduktan sonra halkın çok kötü durumda olduğunu görmüş, bunun üzerine çiftçilere tohumluk buğday, koyun ve çift hayvanı dağıtmıştır.[46]

Selçuklu şehirlerinde iklimin elverişli olduğu yörelerde tahıl üretimi ve bağ-bahçe ziraatı gelişmişti. Bazı şehirlerde çok sayıda bulunan su değirmenleri, tahıl üretiminin ilerlemiş olduğunu göstermektedir. Tahıl ürünlerinden daha çok buğday ve arpa yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Selçuklu başkenti Konya'da hububat ziraatı yaygın olarak yapılmaktaydı. Konya'dan başka Ankara, Sivas, Kayseri, Aksaray, Erzincan, Erzurum, Elbistan, Malatya, Mardin, Nevşehir, Kırşehir, Niğde, Niksar tahıl üretiminin yoğun olarak yapıldığı yerlerdi. Selçuklu ülkesinde beslenmede en önemli gıda olan buğday şehirlerdeki Buğday Pazarlarında satılırdı.[47] Buğdaydan başka arpa, çavdar, pirinç, mısır ve darı Selçuklu ülkesinde yetiştirilen başlıca hububat ürünlerindendi.[48]

Yukarıda adı geçen illerde pamuk, üzüm ve çok çeşitli bol miktarda meyve yetişiyordu. Anadolu meyve ziraatı bakımından oldukça zengindi. el-Ömerî Anadolu'da hurma, muz, limon ve portakal hariç her türlü meyvenin yetiştirildiğinden söz eder. Akdeniz kıyılarını kastederek sahile yakın yerlerde az da olsa narenciye yetiştiğini belirtir.[49] Elma, nar ve bostan bol miktarda yetiştirilirdi. Elmanın yetiştiği yere elmalık denirdi.[50] Kapadokya bölgesi üzüm bağları ile dikkat çekmekteydi. Bununla birlikte bölgenin kayısısı çok tatlı olması ile meşhurdu.

46 S. Mihail, s. 82-83; Abû'l-Farac, II, s. 359.

47 Bayram-Karabacak, "Sahib Âta Vakfiyeleri", s. 35, 56; Turan, "Celâleddîn Karatay Vakıfları", s. 141.

48 Eflakî, I, s. 61, 241; Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, Haz. A. Gölpınarlı, İstanbul, 1995, s. 23-24, 34; el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 158.

49 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 144.

50 Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, s. 22-23; el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 160.

Samsat'ta yetişen badem baldan tatlı olup kabuklu yenebiliyordu. Diyarbakır ve Erzen havalisinde daha çok tahıl olmak üzere pamuk, üzüm, incir, zeytin, sumak ve meyve yetiştirilirdi.[51]

Yerleşik hayatın ve medeniyetin tekâmülünü gösteren bağcılık ve meyve yetiştiriciliğinin Selçuklu şehir hayatında önemli bir yeri vardı. Malatya, Konya, Kayseri ve Amasya gibi şehirlerde bu tür ziraat yalnız mahsul elde etmek için değil, aynı zamanda halk için bir mesire hayatı ve eğlence vesilesiydi. İdareci sınıf ve halkın ileri gelenleri bağ-bahçe mevsimlerinde, buralardaki evlerine giderek toplantı ve eğlenceler tertip ederlerdi.[52]

HAYVANCILIK

Türklerden daha ziyade konar-göçer hayat tarzını benimsemiş olanların ekonomik meşguliyeti hayvancılıktı. Geçim kaynaklarının en başında gelen hayvancılık faaliyeti yerleşik hayata geçişten sonra da devam etmiştir. Hayvancılık tarımın geliştiği yerlerde ziraat ile birlikte daha da gelişerek önemli bir mesafe kat etmiştir. Maveraünnehir'den İran coğrafyasına göç ederken sahip oldukları at, koyun, deve ve sığırdan ibaret hayvan sürülerini beraberlerinde getiren Selçuklular hayatlarını hayvanlarının ihtiyaçlarına bağlı olarak düzenlemişlerdir. Bu cümleden daima sürülerinin beslenme ihtiyacını sağlamak için daha iyi otlak ve su bulma arayışı içinde olmuşlardır.[53] İbn Haldun'un "şehirlerde gözönünde tutulması gereken faydalardan biri de otlayarak beslenen hayvanlar için iyi meralar bulunmasıdır" ifadesi Türklerin bu anlayış çerçevesinde hayat sürdükleri hususu ile mutabakat halindedir. Zira bir yere yerleşen kimse, ürünlerinden ve taşıma gücünden faydalanmak için büyük veya küçükbaş hayvanlara mutlaka ihtiyaç duyar. Bunun için otlak ve meraların yerleşim yerine yakın olması zorlukları ortadan kaldırır.[54]

51 Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 94-99, 103-105.

52 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I, Ankara, 1979, s. 28.

53 Abû'l-Farac, I, s. 292.

54 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 637.

Selçuklu ülkesinde hayvancılığın temelini küçükbaş hayvancılık oluşturuyordu. Daha çok köy yerleşmelerinde yaşayan Anadolu halkı küçükbaş hayvancılık ile meşgul oluyordu. Bu halkın en önemli mal varlığı koyun sürüleriydi.[55] Bu dönemde Anadolu'nun neredeyse her yerinde koyun yetiştiriciliği ilk sırada gelmekteydi. Halkın sayı bakımından en fazla sahip olduğu hayvan koyundu. Suriye, İran, Irak koyun sürülerini ve et ihtiyaçlarını Selçuklu ülkesinden temin ediyordu. Anadolu koyununun etinin çok lezzetli olması en önemli ihraç nedeniydi. Koyun kadar keçi üretimi de önemli ve yaygındı. Türk boyları hem hayvan beslemekte hem de onlardan elde edilen mahsullerde önemli bir artış sağlamışlardı. Koyun ve keçiden sağlanan yün oldukça kıymetliydi. Özellikle keçi kılı, iktisadî hayatta önemli paya sahipti. Keçi kıllarından ham madde olarak istifade edilmekteydi. Kirman Selçuklu Devleti'nde dokuma sanayiinde kullanılan keçi kıllarından üretilen eşyalar çevre ülkelere gönderiliyordu.[56] Selçuklular zamanında Anadolu'da yetiştirilen keçilerin kılları en yumuşak ipek kadar inceydi. Bu nedenle keçi tiftiği çok meşhur ve en iyi cins olup Avrupa'ya götürülen eşyalar arasındaydı.[57]

Hayvanların eti ve yünü kadar büyük ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen süt de ekonomik hayatta önemli yer tutmaktaydı. Anadolu'da hemen hemen herkesin süt ihtiyacını karşılayacak hayvanı bulunurdu. Özellikle bahar aylarında süt ve peynir gibi sütten mamul ürünler bolca elde edilirdi. Süt ve süt ürünlerinin çok bol olması halkın refah içinde yaşamasına büyük fayda sağlamaktaydı.[58]

Hayvancılıkta ilk sırayı alan koyundan sonra ikinci sırada at üretiminin geldiğini söylemek mümkündür. Türk kültüründe en önemli unsurlardan olan atın Türk iktisadî hayatında oynadığı rol büyüktür. Attan sadece binek hayvanı olarak istifade edilmemiş,

55 Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, Neşr. Rahim Rızazâde Melik, Tahran, 1384/2005, s. 273.

56 Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul, 1980, s. 315.

57 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 144-145; St. Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, s. 50.

58 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 145.

yük taşımada, savaşta, spor faaliyetlerinde ve yiyecek ihtiyacının karşılanması amacıyla da at kullanılmıştır. Asya Hunlarından, Selçuklulara Türk devletlerinin çok sayıda at türüne sahip oldukları bilinir. Uygurlar döneminde Türk tacirler her sene ticaret yapmak için Çin'e giderlerdi. Yanlarında götürdükleri her bir atın karşılığı olarak kırk top ipekli kumaş talep ederlerdi.[59] Türklerin yüz yıllar öncesinden değerli atlara sahip oldukları ve bunlardan ticaret malzemesi olarak istifade ettikleri anlaşılıyor. Bilhassa Selçuklular zamanında Anadolu'da ekonomik etkinlikte at üretim ve ticareti büyük ivme kazanmıştır. Bu dönemde yabancılara satılacak kadar çok sayıda olması Anadolu'da önemli at üretim merkezlerinin olduğunu gösterir. Selçuklular devrinde uzak bölgelerden gelen tüccarların her yıl toplandıkları Yabanlu(ğ) pazarında köle, cariye, katır, kumaş, kürk yanında güzel atlar satılırdı.[60] XIII. yüzyılda Anadolu'dan geçen Venedikli gezgin Marco Polo, 1270'li yıllarda Türk ülkesinde Turkî denilen ve yüksek fiyatlara satılan at çeşitlerinden söz eder. Marco Polo Türkiye'deki atların muhteşem olduğunu hayranlıkla dile getirir.[61] Kastamonu, Kütahya ve Karaman bölgesinde son derece çevik ve dayanıklı atlar yetiştiriliyor ve batı ülkelerine ihraç ediliyordu.[62] Selçukluların inhitat sürecinde ve bu dönemde ortaya çıkan beylikler devrinde de at ticaretinde yükseliş devam etmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da büyük öneme ve değere sahip çok miktarda at yetiştiriliyordu. el-Ömerî ve el-Kalkâşandî, Kastamonu'da Anadolu'ya mahsus çok hızlı koşan, kıymetli iğdiş atların olduğunu ve

59 G. Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, II, 2002, s. 197.

60 İbn Bibî, s. 162-163, 185; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 312, 501; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 367; M. S. Polat, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", s. 382.

61 Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev. Özkan Akpınar, İstanbul, 2009, s. 28-29.

62 F. Thiriet, "Les Relations entre la Crete et les Emirats Turcs de Asie Mineure au XIV. Siecle (1348-1360)", *Actes du XII. Congress International des Etudes Byzantines*, II, 1964, s. 214; S. Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem*, 8/23, 1996, s. 469.

bu atların şecerelerinin bulunduğunu belirtirler.[63] Bu atlar 1.000 altın dinar değerindeydi. Hatta bazen daha fazla fiyata satılan atların da olduğu biliniyor. Kütahya atlarının ise Anadolu atlarının en iyisi olduğu yine el-Ömerî'nin kayıtları arasında geçmektedir. Süratte hiçbir atın bunları geçemeyeceğini söyleyen el-Ömerî, Germiyan ili atları şeklinde ifade ettiği Kütahya atlarının kıymet bakımından da en pahalı atlar olduğunu ve her birinin soyunu belirten şecereye sahip olduklarını, babalarının ve atalarının halk tarafından bilindiğini zikretmektedir.[64] Selçuklu Türklerinin Horasan'a gelirken yanlarında koyun ve atın yanı sıra deve de bulunmaktaydı. Türkler taşımacılıkta deveden uzun yıllar istifade etmişlerdir.[65]

Hayvancılıkta büyük ve küçükbaş hayvanların yetiştirilmesi kadar yaygın bir diğer üretim de arıcılıktır. Anadolu'nun zengin bitki örtüsüne sahip olması, yaylalarda otlakların ve bitki çeşitlerinin bolluğu daha çok küçükbaş hayvancılığın ve arıcılığın yapılabilmesi için uygundu. Selçuklular zamanında hayvancılığın önemli bir kolu olan arıcılık gelişmişti. Ebû'l Ferec, 1244'te Malatya'ya karşı hareket ederek burada ordugâhını kuran Moğol komutanı Yasavur Noyan'ın Malatya'nın ekinlerini, bağlarını ve arılarını imha ettiğinden bahseder.[66] Müverrihin söz konusu kaydından Selçuklular zamanında Anadolu'da arıcılığın gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

ÜRETİM VE SANAYİ

İktisadî hayatta ticaretin gelişmesine bağlı olarak üretim faaliyetine geçilmesiyle endüstri ve bunu besleyen imalat sanayi önem kazanmıştır. İktisadî yapılanmanın içinde önemli bir yeri olan zanaatkârların üretimde önemli payları vardı. Zanaat ve sanayi sıkı bir

63 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 147; el-Kalkâşandî, *Subhu'l-Aşa fî Sinâ'ati'l-İnşa*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut, 1988, C. V, s. 326, C. XV, s. 339.

64 el-Kalkâşandî, 1988, V, s. 326, XV, s. 339; el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 158; Yücel, 1991, s. 193.

65 Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, s. 273.

66 Abû'l-Farac, II, s. 544.

teşkilâtlanma bağı ile birlikte yürütülmekteydi. Şehirlerdeki dükkânlarda tacirler veya zanaat erbabı dışarıdan getirdikleri eşyaları sattıkları gibi kendi ürettiklerini satanlar da vardı. Halkın ihtiyacını karşılayan sanayi eşyasının hemen hemen tamamı yurt içinde yapılıyordu. Deri, demir, kâğıt, cam, boya, seramik işleyen ve üreten fırınlar ve imalathaneler mevcuttu. Nîşâbur'da büyük seramik fırınları vardı. Buralarda üretilen seramikler mescidlerde, saraylarda, köşklerde ve evlerde yaygın bir şekilde kullanılırdı. Çinicilik ve dokumacılık çok yaygındı. Maveraünnehir ve Horasan'da pamuklu, yünlü ve ipekli dokumacılık gelişmişti.[67]

Selçuklu Türkiye'sinde dericilik ve dokumacılık çok yaygındı. Anadolu'nun halı, kilim gibi kıymetli dokumaları şöhret kazanmıştı. Özellikle pamuklu dokuma sanayi hayli gelişmişti; Anadolu bu alanda dünyada sayılı merkezlerden olmuştur. Çulhacılık (dokumacılık) önemli bir meslek haline gelmiştir. Anadolu'da dokumacılık ile meşgul olan insan sayısının fazla olduğu anlaşılmaktadır. İbn Saîd, Selçuklu şehirlerinden söz ederken her şehirde kumaş tüccarının bulunduğunu belirtir.[68] Erzincan dokuması buharin, Pisa pazarlarına kadar götürülüyordu. Erzincan, Muş ve Mardin yöresinin pamuklu bukasisi (bocassini) oldukça rağbet edilen dokumaydı. Samit ve tabith (tabis) adı verilen tiftik dokumaları, Maraş'ın mır'ız adı verilen yünlüleri, Birgi yöresinin nah adı verilen altın işlemeli kumaşları, Denizli'de dokunan altın işlemeli pamuklular Selçuklu dokumacılığının çok ilerlediğini göstermektedir.[69] Özellikle beyaz pamuklu dokumanın yaygın olarak yapıldığı Anadolu'da ipekli, yünlü, sof kumaş ve halı dokumacılığı da gelişmişti. Kırmızı ve diğer renklerde güzel ve değerli ipekli kumaşlar dokunuyordu.[70] İpekten imal edilen kumaşlar ve halılar Batı pazarlarında satılıyordu. Balıkesir civarında bol

67 Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 207; Kambakhshfard, a.g.m., s. 358.

68 İbn Saîd, *Bastü'l-Arz*, s. 119.

69 Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 284.

70 S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California, 1971, s. 182-183, 238.

miktarda üretilen ipek Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Bu ipeğin büyük bir kısmı Grek taftası İstanbul kumaşı imalatında kullanılıyordu.[71]

XIV. yüzyılın ilk yarısında Selçuklu inhitatı yaşanırken Anadolu'da iktisadî ve malî açıdan bunalım yaşandığı söylense de yerleşik hayatın ve medeniyetin gelişmesi nispetinde tekâmül eden sanayi, Anadolu şehirlerinin pek çoğunda istikrara kavuşmuştu. Hatta bu yıllarda sanayi ve ticareti ile ileri, zengin bir şehir olan Malatya'da kumaş dokuyan tezgâh (navl) sayısının 12.000 ila 19.000 arasında olduğu şeklinde bir rakam telaffuz edilmektedir.[72]

Selçuklular döneminde Dimaşk ve Halep'te demir ve cam sanayii, zeytin ve susam yağı atölyeleri, kâğıt ve sabun sanayii gelişmiştir.[73] Gümüşsaray, Bayburt ve Gümüşhane'de çıkarılan gümüş ve Kütahya'da şap madeni eşsiz zenginliklerdendir. Sivas gibi Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de bulunan şap ocaklarından çıkarılan şap, özellikle boya endüstrisinde kullanılıyordu. XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan şapın tümü Anadolu'dan gidiyordu. Bilhassa Cenevizliler şap ticaretini yürütmekteydiler. Daha çok Germiyan ülkesinden ihraç edilen bu madenler karşılığında ihtiyaç olan mallar alınırdı. Selçuklular zamanında bakır, demir ve tuz Anadolu'da çıkarılan diğer önemli madenlerdendir.[74] Konya'da altın işleyen kuyumcuların varlığı da malumdur.

PARA-FİYAT-VERGİ

Para, iktisadî hayatın canlılığını sürdürmesi ve ticarî akışın sağlanması için önemliydi. Selçuklu paraları milletlerarası geçerliliği olan altın ve gümüş gibi değerli madenlerden oluşmaktaydı. Ticaretin temel birimi olan para (sikke) Selçuklu Devleti'nin kurulduğu tarihten hemen sonra Sultan Tuğrul Bey adına Nîşâbur'da kesildi (1041). Yine

71 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 166.

72 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 641.

73 A. Özaydın, "Selçuklular (Suriye Selçukluları/Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 386.

74 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 158; Cahen, *Osmanlılardan Önce…*, s. 164.

Selçuklu hanedanından olup ülkenin çeşitli yerlerinde sultana tâbi yarı müstakil hâkimiyet süren Çağrı Bey, İbrahim Yınal, Musa Yabgu ve Kavurd Beyler de adlarına para bastırmışlardır. Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sancar adlarına kesilmiş gümüş ve altın sikkeler mevcuttur. Büyük Selçuklular zamanında Nîşâbur, Rey, İsfahan, Herat, Hemedan, Şiraz, Berdesir, Belh ve Bağdat para basılan merkezlerdendir.[75]

Türkiye Selçuklu sultanları tarafından I. Mesud'dan II. Mesud döneminin sonuna kadar kesintisiz olarak sikke bastırılmıştır. Konya, Kayseri, Sivas, Malatya ve Ulukışla gibi Selçukluların önemli darp merkezleriyle birlikte 45 yerde sikke kesildiği bilinmektedir. Sikkeler bakır, gümüş ve altın olmak üzere üç temel malzeme ile basılmıştır. Bakır ve gümüş madeninin ülkede yeterince mevcut olması nedeniyle daha çok bu madenlerle para bastırılmıştır. Altın ise genellikle dış ticaret vesilesiyle ya da vergi yolu ile elde ediliyordu. Selçukluların ilk dönemlerinde mahallî tedavülde kıymeti olan bakır paraların kullanımı yaygındı. Bastırılan bakır paralara pul ya da fels denilmekteydi. Bakır sikkeler muhtelif ağırlıkta kestirilmiştir. Türkiye Selçuklularından günümüze ulaşan ilk sikkeler I. Mesud'a ait bakır paralardır. Kuruluş döneminde, üzerinde Bizans'a ait sembol veya motifler bulunan Selçuklu paraları, II. Kılıç Arslan'dan itibaren Selçuklulara has özelliklerle bastırılmaya başlamıştır. Devletin ekonomik gücünün artmasıyla birlikte II. Kılıç Arslan zamanında ilk defa altın para (dinar) darp edilmiştir. Bu dönemden itibaren Selçuklu Devleti'nin sonuna kadar hemen hemen kesintisiz bir şekilde altın sikkeler basılmaya devam etmiştir.[76]

75 İsmâil Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Ankara, 1971, s. 2; R. W. Bulliet, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, ed. D.K. Kouymjian, Beirut, 1974, s. 289-296; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 73-109.

76 Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiyye (Catalogue of Islamic Coins)*, İstanbul, 1328 (1910), s. 131-136; Turan Atan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara, 1990, s. 102; Halit Erkiletlioğlu, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri, 1996, s. 23 vd.

Malî işlemlerin düzenlenmesinde ve kaydedilmesinde temel ölçü olarak esas alınan dirhem (gümüş para) tedavüldeki en yaygın paraydı. Tespit edilen ilk gümüş para II. Kılıç Arslan zamanında Konya'da, son olarak ise 1301 yılında kestirilmiştir. Dirhemlerin ağırlığı ortalama 2,5-3 gr civarındaydı. Devlete ve vakıflara ait hesapların düzgün yürütülmesi bakımından dirhemin ağırlığını sabit tutmak önemliydi. Ayrıca veznin muhafaza edilmesi, halkın günlük işlemlerinde ve kendi arasındaki ticarî münasebetlerin yürütülmesinde kolaylık sağlamaktaydı. Fakat Moğol tahakkümünün arttığı XIII. yüzyılın sonlarından Selçuklu Devleti'nin nihayetine kadar kısmen de olsa düşük vezinli kesilen dirhemlere rastlanmaktadır.[77] Bu durum devletin bu tarihlerde iktisadî açıdan zaaf içinde bulunduğunu, ülkenin malî darlık yaşadığını göstermektedir.

Selçuklular zamanında Anadolu'da iktisadî hayatta tarım ve hayvancılığa bağlı olarak üretimde fiyatların çok düşük olduğu görülmektedir. Savaş ve sair bazı olağanüstü durumlarda da fiyatlar düşmekteydi. Mesela Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Ermeniler üzerine düzenlediği seferden sonra ülkesine bol ganimetle dönmüştür. Bunun sonucunda fiyatlar düşmüş Kayseri'de bir baş inek iki dirheme, beş altı baş koyun bir dirheme satılır olmuştu.[78] Selçuklu ülkesinde hububat fiyatları ve meyve fiyatları Mısır ve Suriye gibi ülkelerdekine nispetle daha ucuz veya aynıydı. Yine koyun, et, süt ve süt ürünleri bolluk nedeniyle bedava sayılabilecek kadar düşük değerde satılıyordu. Anadolu'da toprağın verimli olması, ticarî etkinliğin yoğunluğu ve dış ticarete açılan limanların varlığı ülkedeki ürünlerin bol ve fiyatların ucuz olmasındaki en önemli sebeplerdi.[79]

Devletin iktisadî zenginliği ve gücü için vergi tahsili önemliydi. Vergi mükellefiyeti hizmet, mal ve en çok da para karşılığında söz konusu olmaktaydı. Vilayetlerden ve tâbi devletlerden gelen vergi ve haraç devletin en önemli gelir kaynağıydı. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan kısa süre sonra düzenlenen ıktâ sistemi iktisadî

77 İ. Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, s. 4-95.

78 İbn Bîbî, s. 168.

79 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 145.

alandaki gelişmeye büyük katkı sağladı. Toprağın sürekli işlenmesi ile mülklerin güzelleşmesi ve ziraî faaliyetlerin artmasına büyük önem verildi. Bununla birlikte daha da önemlisi ıktâyı işleyen reayanın ödediği vergi orduyu besleyen en kıymetli gelirdi. Böylece ıktâ sahibi emîrler topraktan aldığı vergi ile maiyetindeki askerin geçimini sağlıyordu. Iktâ sistemi ile devlet, orduya gelir kaynağı tedarik ederek maaş ödemeden askerin ihtiyacını karşılamış oluyordu.[80]

Devletin tahsil ettiği paralar ve ganimet malları devlet hazinesinde toplanırdı. Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) Selçuklu Devleti'nde tahsil edilen vergi miktarının tamamı 21.500 tümen altın olup 215 milyon dinara tekabül ediyordu.[81] Bu vergi yekûnunun büyük bir kısmını ziraî gelir teşkil etmekteydi. Ticaret ve gümrük vergilerinden elde edilen gelir ise 600.000 dinara varmaktaydı. Hazineye ve bütçeye giren bu vergiler ülkenin müreffeh hale gelmesini sağlamıştır. Ekonomik canlılığın artması ile sağlık, eğitim ve kültür alanında pek çok hayır ve vakıf eserleri inşâ edilmiştir. Devlet gelirinin yüksek seviyede olması sayesinde ülke mamur hale gelmiştir.[82] Melikşah döneminden önce hacılardan yolculuk ve muhafaza ile ilgili bir takım vergiler alınıyordu. Melikşah, hacılar üzerinden bu vergileri kaldırmıştır.[83]

Sultan Sancar zamanı (1118-1157) iktisadî kalkınma bakımından büyük önem taşıyan parlak bir dönemdir. Şehirden ve kırsal kesimdeki halktan haraç, öşr ve diğer bazı vergiler alınıyordu. Reayaya ek vergi yüklenmeyip, onların mal, mülk ve hayvanları devlet tarafından emniyet altına alınmıştır.[84]

Türkiye Selçuklu Devleti'nde ticarî emniyeti sağlamak için gerekli masrafı karşılamak amacıyla ubûr, bac ve bedraka gibi yol vergileri

80 *Nizâmü'l-mülk*, s. 33; Turan, "İktâ", *İA*, C. V/II, s. 952-955.

81 Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 27.

82 Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 206.

83 Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Neşr. Mir Hâşim Muhaddis, Tahran, 1363/1984, s. 103-104.

84 Müntecibüddin Bedi' el-Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, Neşr. Allame Muhammed Kazvinî-Abbas İkbal, Tahran, 1384/2005, s. 20-24.

alınıyordu.[85] Yabancı tüccardan alınan gümrük vergisi iktisadî hayatta büyük önem taşımaktaydı. Malların değeri üzerinden tespit edilen gümrük vergisi %10 veya %20 olup, Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde %2'ye düşürülmüştür. Kıymetli taşlar, inciler, işlenmiş veya ham altın, gümüş ve hububat gümrük vergisi dışında tutuluyordu. Ekonomik bakımdan değerli addedilen bu maddelerin ithali hususunda Venediklilere tam bir serbestlik tanınırken, bu malların ihracatı %2 oranındaki gümrük vergisi muafiyetine tâbiydi. Ülkede para ve yiyecek sıkıntısı yaşanmaması için bu maddelerin sınır dışına çıkarılmasına müsaade edilmemiş olmalıdır.[86]

İKTİSADÎ HAYATTA AHÎ TEŞKİLÂTI

Selçuklu Türkiye'sinde ahî birliği Ahî Evran ile birlikte Orta Anadolu'da görülmeye başlayan bir Türk müessesesidir. Ahîlik ile fütüvvet teşkilâtı arasında benzerlikler olmasına rağmen ahîlik sanat ve üretim gibi daha çok iktisadî özellikler taşıyan bir teşkilâtlanmadır. Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Abbasî halifesi Nâsır-lidinillah tarafından kendisine gönderilen fütüvvet kemeri, doğruluk şalvarı, derviş cübbesi ve fütüvvetnâmeyi kabul ederek resmen fütüvvet teşkilâtına katılmıştır.[87] Daha sonra, bu yapılanma Anadolu'da yayılarak Türkmenlerin oluşturduğu bir teşkilâtlanma haline gelmiştir. Anadolu'da ahîlik teşkilâtı adıyla teşekkül eden fütüvvet teşkilâtlanmasından sonra meydana gelen oluşumlar içerisinde, önceleri tasavvufî yönü de olmasına rağmen, daha sonraları iktisadî yönü ağır basmaya başlayan bir gelişme görülmektedir.[88] Sanat, ticaret, iktisat gibi çeşitli meslek alanlarında faaliyet gösteren aynı zamanda bir esnaf teşkilâtı olan *ahî teşkilâtı* iktisadî hayatı düzene koyan önemli bir

85 Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 56.

86 Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 129-130; Cahen, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito*, S. 29 (2005), s. 137.

87 İbn Bîbî, s. 155-158.

88 Demir, "Fütüvvet Teşkilatının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu", s. 267.

yapılanmadır. Selçuklular zamanında üretim (istihsal) büyük ölçüde ahîlerin elindeydi.

Selçuklu şehirlerinde ticaret ve üretimle meşgul olan esnaf ve sanatkârlar fütüvvet prensipleri etrafında birleşerek teşkilâtlanmıştır. Sosyo-ekonomik ihtiyaçlara bağlı olarak kurulup gelişen ahî teşkilâtı şehir ve kasabalarda sınaî, ticarî ve iktisadî bütün faaliyetleri düzenlerdi. Ayrıca İslâm esasına dayanan terbiyevî, ahlâkî değer ve ananeleri ile tarikat haline gelmiş bir müessese sayılmaktadır. Ahîlik teşkilâtına katılmak için belli nitelikler aranmaktaydı. İlim ve sanat bilenler bu kuruma lâyık görülürdü. Ahîliğin temeli bir mesleğe bir sanata dayandığı için kişinin sanat veya meslek sahibi olması zorunluydu. Kurumun üyeleri işbaşında veya iş dışında olmak üzere iki başlı bir eğitimden geçerlerdi. Ahî teşkilâtına giren bir genç, usta olana kadar dükkân ya da tezgâhta yamak, çırak, kalfa ve ustalık aşamalarından geçerdi. Ahîlikte meslek grupları ayrı birlikler halindeydi. Bu birliklerin reisleri esnaf içindeki denetimi yapar düzeni sağlardı. Her iş kolu için ayrı ayrı düzenleme yapılırdı; faaliyet gösterdikleri iş kolları da ahîlerin inhisarındaydı. Herhangi bir iş kolunda çalışan insanlar kendi zanaatında öncü konuma sahip olan ve manevî bazı değerler de yüklenen ahî adlı kimselerin yönetiminde bir araya gelirlerdi. Ahîlerin bütün gayret ve amacı ülkenin bütün sanat erbabını bir araya getirerek üretimi belli kaidelere bağlamaktı. Aynı zamanda bunları zâviyelere bağlayıp dinî ve ahlâkî yönden yüceltmek istemişlerdir. Selçuklular zamanında bazı ahîler ticaretle meşgul olmuşlar, büyük para ve mal kazanmışlardır. Dükkân ve atölye sayısı, üretim miktarı ve ölçüsü, usta sayısı, çıraklıktan ustalığa yükselme gibi pek çok konuda ahî teşkilâtı belirleyici durumdaydı. Hatalı üretim, işlenen herhangi bir suç ve yolsuzluk esnafın işini kaybetmesine neden olurdu. Tüm bu yönleriyle yerleşim biriminin ekonomik yaşamını düzenlemede önemli bir rol üstlenen teşkilât lideri ahîler, aynı zamanda, söz konusu iş kolunda çalışan kalabalık insan topluluğunu yönetme ve yönlendirme etkinliğine de sahiptiler.[89]

89 Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK, Ankara, 1997; s. 59; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, s. 21, 92.

İKTİSADÎ HAYATTA YER ALAN BAŞLICA GÖREVLİLER

Selçuklularda bilhassa iç ticarette önemli fonksiyonları icra eden teşkilâtlar ve bunlara bağlı bir takım görevliler vardır. Bunlardan *hisbe teşkilâtı*; belediye ve zabıta hizmetlerini yerine getirir, toplumun içinde genel ahlâkı koruma, kamu düzenini sağlama faaliyetlerini yürütürdü. Bu işle görevli memura *muhtesib (ehl-i ihtisab)* denilmekteydi. Muhtesib, kadı'nın emrinde onun yardımcısı mevkiinde görev yapardı Nizâmülmülk, emri ve yasakları uygulamak üzere her şehre bir muhtesib tayin edilmesini sultana tavsiye etmiştir. Bu muhtesib, etraftan getirilerek pazarlarda satılan ürünleri, alışverişin doğru yapılıp yapılmadığını, terazi ve fiyatları murakabe ederdi. Bilakis pazarcıların istedikleri gibi alıp satmaları ya da hile yapmaları halinde halk sıkıntıya düşer ve devletin itibarı sarsılırdı. Zira Nizâmülmülk'e göre muhtesiblik devletin temellerinden ve adaletin neticelerindendir.[90] Türkiye Selçuklularında Hisbe Divânı mevcuttu. Burada hâkim ve muhtesibler görevliydi. XIII. yüzyılın ikinci yarsında Konya'da ihtisab işlerinin başına tayin edilen Necmeddin Ebû Bekir'e verilen menşurda muhtesibin görevleri zikredilmektedir. Bu ihtisab menşuruna göre muhtesib; ağırlık, ölçü ve fiyatların tespiti ve teftişini yapacak, satıcı ve müşterinin durumuna bakarak adaletsizliği ve yolsuzluğu engelleyecek, alışverişte kanunlara göre amel edilmesini sağlayacak, pazarlara güvenilir dellallar koyduracak, kefilsizlere müsaade etmeyecek, suçlulara suçu nisbetinde ceza verecek ve bütün ihtisab şartlarına riayet edecekti.[91]

Anlaşıldığı üzere Selçuklularda muhtesib, ticaretin düzenleniş biçimi, mesleklerle ilgili yönergeyi belirleme ve halkın denetlenmesi gibi konulardan sorumluydu. Bu çerçevede çarşı ve pazarları kontrol eder, fiyatları tespit eder, ölçü-tartı, alım-satım işlerinde her türlü hilelin önlenmesini sağlardı. Belirlenen kurallara uymayanları ve suçluları cezalandırma yetkisine sahipti. Geçiş vergilerini almak,

90 *Nizâmü'l-mülk*, s. 45.

91 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 35.

yazıldığı üzere belirli kefalet bedelini (akçasını) divân mensupları ve berat sahiplerine eriştirmek muhtesibin vazifeleri arasındaydı. Aynı zamanda toplumun genel ahlâkına dikkat ederek, dinî kurallara aykırı uygulamaları menetmekle görevliydi. Bazen vakfiyelerde vakfın şartlarına riayet edilmesinin denetimi gibi işlerden de mesuldü. Muhtesibler, kendilerinden önceki muhtesiblere tahsis edilen maaş miktarı kadar meblağı tasarruflarına alırlardı.[92]

Selçuklular zamanında Anadolu'da şehirlerde iktisadî düzen içinde yer alan etkin teşkilâtlardan biri de *iğdişlik*tir. Bu kurum, iktisadî alandaki gelişmelere dayalı olarak özellikle alım-satım işleri, şehirlerarası ticareti düzenlemek, şehirdeki ticareti denetlemek ve vergilerin denetimini sağlamakla görevliydi. Kurumun mensupları iğdişlerden oluşuyordu. Reisi, *emir-i egâdişe* veya *emîr-i igdişân* isimleriyle de mezkûr iğdişbaşıdır. Şehir divanında temsil edilen, yerel yönetici zümreden olan iğdişbaşı büyük ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarın ve eşrâfın idaresinden sorumluydu. Vergilerin dağılımı sırasında vergi meblağlarını zenginin ve fakirin serveti miktarınca adaletli bir şekilde tespit etmek, bir kimsenin başka kimseler tarafından haksız yere himaye edilmesine, sanatkârların ve güçsüzlerin zulme uğramasına imkân tanımamak onun en önemli vazifelerindendi. İğdişbaşı zamanın liyakat sahibi, bilge, emin, meşhur ve ileri gelen kişileri arasından tayin edilirdi. Şehir halkının en önemli temsilcisi sayılırdı. Dolayısıyla, şehir yönetiminde sözü geçen en aktif görevlilerdendi. Vazifesini hakkıyla yerine getirmek şartıyla kendisine tahsis edilen maaşı alırdı.[93] XIII. yüzyılda Anadolu'da isimleri tespit edilen iğdişbaşılardan bazıları Muin (Malatya)[94], Hürremşah

92 Hasan b. Abdulmuin el-Hoyî, s. 34.

93 Hasan b. Abdulmuin el-Hoyî, s. 9, 32-33; Sümer, "Selçuklu Tarihinde İğdişler", s. 9-23; O. Turan, iğdişlerin "Hıristiyan çocuklarından yetiştirilen bir askerî muhafız sınıfı" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Turan, "Keykâvus I", s. 634; Cahen de iğdiş sözcüğünün Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerle Türk kadınlarının evliliğinden doğan çocuklar için kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 194.

94 Abû'l-Farac, II, s. 565.

(Sivas), Hacuk oğlu Hüsam (Kayseri)[95] ve Fahreddin (Konya)[96]'dir.

Selçuklularda malî işlere *divân-ı istifâ* bakardı, bu divanın başkanına *müstevfî* denilirdi. Halktan haraç ve öşr adı altında vergi tahsil eden görevlilere âmil denirdi. *Sahib-i haraç* vergi işlerini düzenleyen ve takip eden memurdu.[97]

Türkiye Selçuklu ülkesinde vergi tutarlarının belirlenmesi, vergi defterlerinin teftişi, vergilerin halka taksimi, has gelirlerin artışı ve müsadere dağılımı görevlerini *müşrif* yerine getirirdi. Vergileri talep ederken mükelleflerin servetinin miktarına dikkat ederdi. Bilgin, sağlam, seçkin kişilerden tayin edilen, eşrafın efendisi olan müşrifin sorumluluğu çok önemli idi. Onun başkanlığında yürütülen işraf vazifesi ile vergiler salimen toplanabiliyor ve ülkenin mamur olması sağlanıyordu. Selçuklu başkentinde divânda görevli müşrif dışında vilayetlerde aynı adı taşıyan temsilcileri bulunurdu. Büyük küçük, önemli önemsiz bütün mahsulâtın deftere yazılması işiyle *nâzır* vazifeliydi. Başında bulunduğu bir divân mevcuttu. Nâzır, vakıfların şartlarına uygun işletilip işletilmediğini takip ve denetleme işinden de sorumluydu. Yine her türde vergileri, müsadereleri defterine kaydeden *kâbız*, vergilerin toplanması için bu belgeleri divân sahibinin buyruğuyla, berat ve maaş erbabına sunan görevliydi.[98]

95 İbn Bîbî, s. 501, 529.

96 *Anonim Selçuknâme,* s. 61-62.

97 *Nizâmü'l-mülk*, s. 23, 169; el-Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 23.

98 Hasan b. Abdulmuin el-Hoyî, s. 31-33.

10

SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN TÜRKİYE SELÇUKLU ŞEHİRLERİ

Selçuklu şehir tarihi yazımında başvurulacak başlıca kaynaklardan biri de seyahatnâmelerdir. Seyahatnâmeler bir kimsenin gezip gördüğü, ziyaret ettiği yerlere dair izlenimlerinin, gözlemlerinin ve edindiği bilgilerin anlatıldığı metinlerdir. Birinci el kaynak niteliğinde olan ve sadece gezi notlarından ibaret olmayan seyahatnâmeler, şehir tarihi araştırmalarına ışık tutacak en önemli ve kıymetli eserlerdir. Seyyahın kimliği ne olursa olsun eserinde aktarmış olduğu bilgilerin pek çoğu genellikle kendi manzarasından olması sebebiyle orijinalliğini muhafaza eder. Seyyahlar gittikleri yerlere ait bilgileri, gözlem ve kanaatlerini kendi zâviyelerinden aktarırlar. Bilgiler son derece değerli olmasına rağmen bu bakımdan bilhassa seyahatnâmelerden intikal eden sosyal ve kültürel hâdiselerin teyidi maksadıyla mukayese etme zorunluluğu vardır. Bunları söylemekle beraber seyahatnâmeler, özellikle şehir monografileri için en sahih bilgileri ihtiva ettiği düşünülen kaynakların başında gelmektedir. İslâm medeniyetinin gelişmesine neden olan fetihlerle birlikte seyahatnâme yazımı artmıştır. Seyahatnâmeler sayesinde başta Ortadoğu, Uzakdoğu ve Afrika olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarının tanınması vesilesiyle ilme büyük hizmet edilmiştir.

Seyahatnâme yazma sebeplerinin başında ilim arzusu, sefaret, ticaret ve hac yapma isteği gelmektedir. Seyyahlar, seyahatleri boyunca uğradıkları şehirlerde genellikle birkaç gün kalmışlardır. Pek çok seyyah, gittikleri şehir veya ülkelerdeki yöneticiler, meşhur

âlimler, edebiyatçılar ve ileri gelenlerle görüşerek halkın her sınıfını tanıma ve tanıtma imkânına sahip olmuşlardır. Kısa süre içerisinde, geldikleri bölgede yaşayan şahıslardan topladıkları bilgileri ve gözlemlerini kendi duygu, düşünce ve yorumlarıyla eserlerine aktarmışlardır. Elbette seyyahların genellikle gittikleri ülkelerin dilini bilmemelerinden dolayı söz konusu şahıslarla doğrudan iletişim kurmaları mümkün olmuyordu. Bu nedenle dil bilen rehberler vasıtasıyla edindikleri bilgilerin eksik veya hatalı olma ihtimali vardı. Aynı zamanda bazı seyyahlar daha önceden gittikleri yer hakkında yazılmış eserlere bakarak bir takım ön bilgilere sahip olmaktaydılar. Kendi bilgi ve gözlemlerini aktarırken bu bilgilerin etkisinde kaldıkları ve bir karışım sundukları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan kimi zaman seyyahların bilgi kaynakları kısıtlı ve yetersiz olabilmektedir.

Seyyahların aktarmış oldukları ile şehirlerdeki sosyal yaşam, âdet, örf ve kültür gibi pek çok yerde bulunmayan bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda seyahatnâmeler, şehirlerin ve toplumların ilginç özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi veren müthiş ve mühim bilgi kaynaklarıdır.

Bu bölümde Ortaçağda kaleme alınmış, Selçuklu şehirleri hakkında bilgi veren seyahatnâmeler rehberliğinde Selçuklu şehirlerinin geçmişini ve ruhunu anlamaya çalışacağız. Osmanlı dönemi ile kıyaslandığında Selçuklular dönemine ait seyahatnâmelerin sayısının az olduğu bilinmektedir. Bilhassa XV. yüzyıldan itibaren genişleyen Osmanlı coğrafyası dikkatleri çekmiş ve pek çok seyyah tarafından ziyaret edilerek çok sayıda seyahatnâme kaleme alınmıştır. Selçuklular zamanında ise siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve coğrafî koşullar ülkeler arası seyahat etme imkânını kısıtlayan sebepler arasındaydı. Buna rağmen doğudan ve batıdan Anadolu'ya gelerek birçok yeri ziyaret eden veya güzergâhı üzerinde olan yerlere uğrayıp geçen seyyahlar olmuştur. Bu seyyahların naklettikleri bilgiler şehir tarihi çalışmalarındaki eksikleri tamamlayıcı olmaları bakımından önemli ve kıymetlidir. Ortaçağda Batı'nın gözünde Doğu'ya karşı bir ilgi ve merak vardı. Batı'dan Doğu'ya gelen

seyyahların topladıkları bilgiler ile yabancı ya da öteki olarak gördükleri toplumları tanıma ve yaşantılarını inceleme fırsatı elde ediliyordu. Böylece merakı giderecek sorulara cevap verecek nitelikte pratik bilgilerin derlendiği seyahatnâmeler önemli rehber olarak ortaya çıkmıştı. Bu bağlamda Batı'nın gözünde seyyahların aktardıkları bilgiler dâhilinde bir algı oluşuyordu. Seyyahların eserleri bir sonraki seyyahlara ve kâşiflere ilham kaynağı olmuştur. Seyyahlar en küçük ayrıntıyı dahi kaçırmamaya dikkat etmişlerdir. Eseri hâlâ günümüzde değerini kaybetmeyen, Ortaçağın meşhur seyyahı olan Marco Polo en küçük karıncadan, Moğol hanının büyük ordusuna kadar her şeyi aktarmaya çalışmıştır. Asya ve Uzakdoğu yolculuğu sırasında Türkiye'ye uğrayan Venedikli seyyah, gördüklerini ve duyduklarını eserine aktarmıştır. Marco Polo, Türkiye ile ilgili verdiği özlü bilgiler ile bölgenin iklimi, bitki örtüsü, iktisadî ve ziraî durumu, sosyal ve kültürel hayatı hakkında genel bir çerçeve oluşturmuştur. Güneydoğu Anadolu topraklarından Türkmenlere ait bir bölge olarak bahsetmiştir. Anadolu'da başta Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum ve Erzincan olmak üzere pek çok büyük şehir olduğunu belirtmiştir. Anadolu'nun zengin yayla ve meraları seyyahın ilgisini çekmiş; Türkmenlerin dağlık bölgelerde ve ovalarda yaşadığını, hayvancılık ve tarımla geçindiklerini, besili sığırlara sahip olduklarını ve çok güzel at yetiştirdiklerini eserinde aktarmıştır. Selçuklu şehirlerinden Erzincan'a uğrayan Marco Polo, halkın zanaatkâr ve çeşitli el işleriyle uğraştığını ve dünyanın en iyi kitap cildinin burada yapıldığını söylemiştir. Erzincan'ın o dönemde mücellitlik sanatında ileri olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Bayburt'a geçen Marco Polo buranın büyük bir kale olduğundan söz etmiştir. Ayrıca şehrin zengin gümüş madenleri ile ünlü olduğunu belirtmiştir. Seyyahın verdiği bilgilere göre doğuda yaşayan Türkler hayvanları ile birlikte yazın kuzeye, kışın ise güneydeki ılık bölgelere göç etmekteydiler. Türkler genellikle hayvanları için yemyeşil ovaları ve meraları bol olan yerlerde yaşamayı tercih ettikleri için yaz ve kış aylarının başında obalarını taşımaktaydılar. Marco Polo, Ağrı Dağı'nın görkemli

ve heybetli görünüşünden âdeta büyülenmiştir. Zirvesinin karla kaplı ve beyaz bulutlarla örtülü olduğu Ağrı Dağı'nın eteklerinin yemyeşil ve gür otlaklarla çevrili olduğunu söylerken muhteşem bir manzara sunar. Bu bölgenin Türklerin hayvanlarını otlatmaları için mükemmel olduğunu belirtir.[1]

Seyyah Simon de Saint Quentin'in seyahat notları da XIII. yüzyılın önemli kaynaklarındandır. Papa tarafından 1245'te doğuya gönderilen keşiş gezgin Simon, uzun süre kaldığı Türkiye Selçuklu ülkesinden pek çok bilgi aktarmıştır. Selçukluların Moğollara yenildiği Kösedağ Savaşı'ndan kısa süre sonra Türkiye'ye gelen seyyahın verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Mağlubiyetten sonra yaşanan sıkıntılı süreçte Selçuklu ülkesinde bazı siyasî hadiselere şahit olduğu anlaşılmaktadır. Moğollar tarafından Erzurum ve Sivas gibi önemli şehirlerin yağmalandığı, Kayseri'nin teslim alındığı ve Moğolların Konya'ya kadar ilerledikleri seyyahın notları arasında detaylı bir şekilde yer almaktadır. Moğol istilası ile hayli zayıflayan Selçukluların Sultan I. Alâeddin Keykubad dönemindeki o haşmetli devlet olmadığı ve büyük bir tehdit ile karşı karşıya kaldığı artık çok açık okunuyordu.

Simon'un aktardığı bilgilerin büyük bir kısmı başkalarından duyduklarına dayandığı için teyide ve tenkide muhtaçtır. Bilhassa Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın vefatından sonra Gıyâseddin Keyhüsrev'in tahta geçişi ve Sâdeddin Köpek ile ilgili hadiselere tanık olmamıştır. Ancak Simon'un gözlemlerine dayanan doğruluk düzeyinin yüksek olduğu ayrıntılı bilgiler ilgi çekicidir. Çok ünlü ve çok zengin olarak bahsettiği Selçuklu Devleti'nin sınırları içinde köyler ve çiftlikler dışında 100 kent olduğunu belirtmektedir. Malatya, Sivas, Akşehir, Ilgın, Antalya, Alanya, Erzurum, Ahlat, Konya, Niksar, Kayseri ve Erzincan şehirlerinin ismini zikretmektedir. Alanya çok güçlü bir kaleye sahipti ve Selçuklu sultanının hazinesi burada muhafaza ediliyordu. Hazinede değerli taşlar, çok miktarda para ve on altı küp dökülmüş saf altın bulunduğu söyleniyordu. Selçuklu Devleti'nin ve ülkesinin zenginliği seyyahı kendisine hayran bırakmıştı.

1 *Marko Polo Seyahatnâmesi*, 1001 Tercüman, s. 20-21.

Kıymetli çiftlikler, sayıca çok fazla olan koçlar ve atlar, gümüş, bakır, demir ve şap madeni ocakları, en iyi cins koyun ve keçi yünleri, güzel kokular, sabunlar ve çivit boyası Türkiye'de bolca bulunuyordu.[2]

Ortaçağ'ın en büyük seyyahı olan İbn Battûta, 1325 yılında Tanca'dan Hac niyetiyle yola çıkarak başladığı seyahatini 1353'de Fas'a döndüğünde tamamlamıştır. Hemen hemen bütün Müslüman ülkeleri, Çin ve Sumatra gibi uzak yerleri kapsayan gezilerini anlattığı *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr* adlı seyahatnâme daha çok *Rıhletu İbn Battûta* adıyla bilinmektedir.[3] İbn Battûta dünyanın en ünlü seyahatnâmelerinden olan bu kitabında gittiği ülkeleri en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Eserinde insan öğesine daha fazla değinen seyyah halkın yaşayışı, inançları ve âdetlerinden bahsederken teferruatı asla ihmal etmemiştir. Eserinde kendisinden sonraki kuşaklara gördüğü yerlerin siyasî, sosyal, ekonomik, coğrafî ve fizikî durumunu canlılığıyla aksettirmektedir.

İbn Battûta 28 yıl süren gezisi sırasında Anadolu'ya da gelmiştir. Seyyah Anadolu'ya ilk defa 1327 yılında gelmiştir. Irak üzerinden Mardin ve Nusaybin'e gelen İbn Battûta buradan geri dönmüştür. Anadolu'daki gezilerine asıl 1332 yılında Suriye'deyken Lazkiye'den bir Ceneviz gemisine binerek başlamıştır. İlk olarak Alanya'ya gelmiştir. Buradan Antalya, Burdur, Isparta, Eğridir, Gölhisar, Denizli, Tavas, Muğla ve Milas'ı gezdikten sonra Konya'ya ve oradan Lârende (Karaman), Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Amasya, Gümüşhane ve Erzincan şehirlerine uğrayarak Erzurum'a varmıştır. İbn Battûta'nın aktardığı seyahat bilgilerinde Erzurum'dan sonra Birgi ile yoluna devam ettiği görülmektedir. Seyahat güzergâhı bakımından İbn Battûta'nın Erzurum'dan Birgi'ye geçmesi mümkün değildir. Ancak seyyahın bu bölge hakkında verdiği bilgileri göz önüne alırsak bu yöreleri gezmediğini söylemek doğru olmaz. Buradaki karışıklık kitabı düzenleyen kâtip İbn Cüzeyy'in sıralama şeklinden kaynaklanmış olabilir.

2 St. Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, s. 49-59.

3 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. XXI-XXXII.

Birgi'den kuzeye doğru seyahatini sürdüren seyyah, Tire, Selçuk, İzmir, Manisa, Bergama, Balıkesir, Bursa, İznik, Mekece, Geyve, Yenice (Taraklı), Göynük, Mudurnu, Bolu, Gerede, Safranbolu, Kastamonu ve Sinop'a gelerek Türkiye'deki seyahatini burada tamamlamıştır.

İbn Battûta, uzun ve zorlu seyahati boyunca ziyaret ettiği şehirler hakkında eşsiz kayıtlar bırakmıştır. Türk şehirlerine ayna olan seyahatnâmede hiçbir kaynakta bulunmayan çok önemli bilgi yer almaktadır. Selçuklu kültür ve medeniyeti üzerine bina edilen şehirleri, kaleleri, medreseleri, hamamları, camileri, zâviyeleri, çarşıları, bağları, bahçeleri, ırmakları, meyveleri, yemekleri, âdetleri, gelenekleri ve kıyafetleri tasvir etmekten geri kalmamıştır. Kısacası şehre ve şehir yaşantısına dair ne varsa aktarmaya çalışmıştır. İbn Battûta, Anadolu'ya geldiğinde Selçuklu Devleti resmen sona ermişti. Ancak üzerinden çok süre geçmemiş ve Selçuklulardan intikal eden miras tüm canlılığı ile devam ediyordu. Türkiye'nin manzarasını süslemeye devam eden Selçuklu şehirlerini İbn Battûta'nın notlarından okumak ayrı bir güzellik kazandırmaktadır. Bununla birlikte İbn Battûta'nın muasırı Ebû'l Fidâ (ö. 1331) *Takvimû'l-Bûldan* isimli coğrafya eserinde Anadolu şehirleri hakkında önemli bilgiler paylaşmaktadır. Her iki müellifin bahsettiği müşterek şehirlerle ilgili bilgiler büyük ölçüde benzerlik göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu nedenle her iki eserde geçen bilgileri teyid etmek maksadıyla İbn Battûta gibi bizzat Anadolu'yu görmemesine rağmen aktardığı bilgilerin önemine binaen Ebû'l-Fidâ'dan da istifade etmenin doğru ve yerinde olacağı şüphesizdir.

Seyahati sırasında gezdiği ve gördüğü Anadolu şehirlerine dair İbn Battûta'nın verdiği bilgiler önemli ve dikkat çekicidir. Âdeta kalemiyle fotoğraf çeken seyyah, fevkalade değerli bilgileri günümüze taşımıştır. İbn Battûta, Anadolu şehirlerini gezerken okuyucuyu âdeta zaman tünelinde yolculuğa çıkarıyor, ilgi çekici gezisine davet ediyor. Anadolu şehirlerinde yetişen meyvelerden, altın işlemeli kıymetli elbiselerden, camilerde okunan sûrelere tanıklık eden okuyucu

seyyahın uzun ve kimi zaman zorlu ve maceralı seyahatinde buluyor kendisini. Türk ülkesi olarak söz ettiği Anadolu, İbn Battûta'ya göre dünyanın en güzel memleketi olmalıdır. Allah güzellikleri diğer ülkelere ayrı ayrı dağıtırken burada hepsini bir araya toplamıştır. Dünyanın en güzel, en müşfik insanları ve en temiz kıyafetli halkı burada yaşamaktadır. İbn Battûta'yı destekler mahiyette el-Ömerî'nin, *Mesâliku'l-Ebsâr* adlı eserinde Selçukluların son zamanlarında Anadolu'nun ihtişam ve azamet yurdu olduğunu, halkın mutlu bir şekilde yaşadığını söylerken mübalağa yapmadığı açıktır.[4]

İbn Battûta ilk uğradığı Alanya şehrinin deniz kıyısında olduğunu ve halkının tümüyle Türkmenlerden oluştuğundan bahsetmektedir. Şehrin üst tarafında bulunan kaleye dikkat çekerek Alanya Kalesi'nin Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında yapıldığını belirtmektedir.[5] Kalenin fatihi Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın kendi adına atfen şehre Kalonoros ismi yerine Alâiye (Alanya) ismi verilmiştir. Alâiye'nin (Alanya) fethinden hemen sonra ülkenin imarına çok önem veren sultanın emriyle şehirde imar faaliyetlerine başlanmıştır. Şehri korumak amacıyla inşâsına başlanılan surlar ve burçlar imar faaliyetleri arasında önemli yere sahiptir. İbn Battûta'nın sağlam ve sarp olarak söz ettiği Alanya Kalesi ile ilgili kitâbelerde geçen kayıtlardan ilk sur hattının 1226'da tamamlandığı anlaşılmaktadır.[6] Ebû'l-Fidâ da Alanya'nın surlarla çevrili, küçük bir iskelesi bulunan, ırmak ve bostan bakımından zengin bir şehir olduğunu vurgulamaktadır.[7]

Alanya'dan Antalya'ya geçen İbn Battûta şehrin genişlik, güzellik ve ihtişam bakımından dünyanın en güzel şehirlerinden olduğunu, düzen ve plan bakımından diğer ülkelerdeki benzer şehirlerden

4 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 132.

5 İbn *Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 402.

6 İ. Hakkı Konyalı, *Alanya (Alâiyye)*, İstanbul, 1946, s. 91; Seton Llyod-D. Storm Rice, *Alanya (Alâ'iyya)*, Çev. Nermin Sinemoğlu, TTK, Ankara, 1964, s. 12-44; Rudolf M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia,* Cambridge, 1931, s. 59.

7 *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 302-303.

daha üstün durumda olduğunu söylemektedir. Şehrin mahalleleri halkın inancına göre oluşturulmuştur. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler etrafı surlarla çevrili kendilerine ait yerleşim alanlarında oturmaktaydılar. Yönetici zümre ise hepsinden ayrı bir yerde ikamet etmekteydi. Müslümanlar şehrin merkezinde yaşıyorlardı. Tüm yerleşim yerleri geniş bir sur tarafından kuşatılmaktaydı. Müslüman mahallesinde cami, medrese, hamamlar ve düzenli bir şekilde kurulmuş kalabalık ve zengin çarşılar bulunuyordu. Seyyahın anlatımından, yapılarıyla kendine özgü bütünlük arz eden Antalya'nın tam bir Selçuklu şehri olduğu gözler önüne serilmektedir.[8] Aynı zamanda İslâm şehirlerinde ruh, akıl ve beden temizliğinin tezahürü olan cami, medrese ve hamam üçlemesinin bir arada bulunması geleneğinin ve kültürünün burada temsil edildiğine şahit olmaktayız. Ebû'l-Fidâ Antalya'nın Alanya'dan büyük ve meşhur bir şehir olduğunu belirtmektedir. Yüksek surlarla çevrili şehrin biri denize diğeri karaya açılan iki kapısı vardır. Nüfus bakımından kalabalık bir şehirdir.[9]

Antalya'da iki gün kaldığı anlaşılan İbn Battûta oradan Burdur'a geçmiştir. Dik bir dağın tepesinde kalesi bulunan Burdur, etrafı çaylarla ve bahçelerle çevrili küçük bir şehir olarak tavsif edilmektedir. Bir gün sonra Isparta'ya hareket eden seyyah, buradan da yüksek bir tepe üzerinde kalesi olan, zengin çarşılara sahip mamur bir şehir olarak bahseder. Her yanından çaylar akan Isparta'nın çok olan bağı bostanı seyyahı kendine hayran bırakmıştır. Türk şehirlerinden bahsederken Evliya Çelebi'yi de hatırlamak gerekir. Evliya Çelebi, Isparta'yı "Medine-i müzeyyen" ismiyle zikretmektedir.[10] Isparta'nın bu unvanı almasındaki asıl sebep kuşkusuz doğal güzellikleridir.

Isparta'dan Eğirdir'e gelen İbn Battûta, şehrin nüfusunun çok kalabalık, sokaklarının temiz ve güzel olduğundan söz eder. Zengin ve şirin çarşılara sahip olduğunu belirttiği şehrin oldukça mamur olduğunu söyler. Nehir, orman, bağ ve bahçelerinin çok olduğunu

8 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 403.

9 *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 303.

10 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 136.

da belirtir. Seyyah ayrıca Eğirdir'de suyu tatlı bir göl bulunduğunu sözlerine ilave eder. O dönemde bu göl yoluyla tekneler Akşehir ve Beyşehir taraflarına yolcu taşırlardı. İbn Battûta'nın vermiş olduğu bilgiye göre Akşehir ve Beyşehir gibi köy ve kasabalara yolculuk iki gün sürmekteydi.[11] Kâtip Çelebi'nin de büyük dağları, ulu ağaçları ve latif pınarlarını övdüğü Eğirdir'de Türklerin arpa buğday üretimine uygun arazinin azlığından dolayı daha ziyade meyve sebze tarımı ile meşgul oldukları bilinir. Yine Kâtip Çelebi, 36 çeşit üzümü vardır derken bağcılığın geliştiğini ifade eder.[12] İlkçağlardan Türk egemenliğine kadar Kroisos, Krozos, Prostanna, Akroterion, Akrotin isimleriyle bilinen Eğirdir'e Selçuklular zamanında güzelliğinden dolayı "Cennetâbâd" ismi verilmiştir. Hamitoğulları zamanında Feleküddin Dündar Bey, kendi lakabından dolayı ve yaptığı imar faaliyetlerine uygun olarak şehre "Felekâbâd" adını vermiştir.[13] Ebû'l-Fidâ ise eserinde Eğirdir'den Felekbar ismiyle bahsetmektedir.[14]

Eğirdir'deki misafirperverlikten memnun kalan İbn Battûta, Ramazan ayını burada geçirdiğini söylemektedir.[15] Ancak seyyahın daha sonraki kayıtlarından Ramazan ayının son günlerinde Denizli'de olduğu anlaşılmaktadır. İbn Battûta, henüz Ramazan ayı bitmeden Eğirdir'den Gölhisar'a geçmiştir. Dört tarafı suyla çevrili, yüksek bir tepe üzerine kurulmuş küçük bir kasaba olduğunu belirttiği Gölhisar sağlam bir kale görüntüsündedir. Seyyahın ifadesine göre gölde bol miktarda kamış bulunur ve kamışlık ile suların arasında uzanan yol kasabanın tek yoludur. Buradan Ladik'e (Denizli) geçerken yeşil bir alan olan Karaağaç (Acıpayam) Ovasına uğrayan İbn Battûta,

11 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 406.

12 T. Yeşil, *9930 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Eğirdir'in Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006, s. 5.

13 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK,, Ankara, 1988, s. 62; S. Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", *Türkler*, C. VI, Ankara, 2002, s. 1242; Metin Tuncel, "Eğridir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 494.

14 *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 302.

15 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 407.

burada Türkmenlerin yaşadığı bilgisini verir. Buradan geçerek Denizli'ye varan seyyaha göre burası bölgenin en güzel ve en büyük şehirlerindendir. Burada Cuma namazının kılındığı yedi büyük caminin olması şehrin fizikî ve nüfus bakımından büyüklüğünü göstermektedir. Çayları ve kaynak suları, bağ ve bahçeleri ile çarşıları şehrin en dikkat çekici unsurlarıdır. En önemlisi de İbn Battûta'nın dünyada eşi benzeri olmayan şeklinde ifade ettiği altın işlemeli pamuklu elbiseler Denizli'de dokunuyordu. Denizli pamuğu kaliteli ve dayanıklıydı. Günümüzde devam eden dokumacılık tarihinin çok eskilere dayandığı bilinmektedir. İbn Battûta'nın kayıtlarından da Denizli'nin Türk iskânı ile büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ramazan bayramını Denizli'de karşılayan İbn Battûta, Denizli Beyi İnanç Bey,, şehrin askerleri, ahîler ve halkla birlikte bayram namazını kılmıştır. Daha sonra beyin konağına gitmişlerdir. Kalabalık bayram alayı için düzenlenen ziyafette şehrin ileri gelenlerinin, fakir ve zengin tüm halkın bir araya geldiğini vurgulayan İbn Battûta, Anadolu'daki bu kültüre hayran kalmıştır. Denizli'den Muğla'ya gitmek üzere yola koyulan seyyah, güvenlik amacıyla yanına verilen kafile ile Tavas'a uğramıştır. Tavas Kalesi'nde İlyas Bey adlı bir yöneticinin bulunduğunu ve halkın kalede yaşadığını belirtmektedir. İbn Battûta'nın muasırı el-Ömerî de Tavas'tan bir beylik olarak söz etmektedir. Tavas Beyi'nin dört kalesi, altı yüz köyü vardır. Ayrıca dört bini atlı, on bini yaya olmak üzere on dört bin askere sahiptir.[16]

Tavas'tan Muğla'ya hareket eden İbn Battûta, bu dönemde hüküm süren Menteşeoğulları Beyliği topraklarını ziyaret etmiştir. Muğla ve çevresi Selçuklular zamanında Türk topraklarına dâhil edilmişti. İbn Battûta, bahçe, meyve ve su bakımından oldukça zengin olan Milas'a gelmiştir. Burasının ülkenin en büyük ve en güzel şehirlerinden olduğunu kaydetmiştir.[17] Evliya Çelebi'nin de dönemin en büyük şehirlerinden olduğunu belirttiği Milas'ın bu durumunu uzun süre koruduğu görülmektedir. İbn Battûta geldiğinde Menteşeoğulları'nın yönetim merkezi Beçin'di. Seyyahın Milas'a iki

16 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 161.

17 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 411.

mil uzaklıkta olduğunu belirttiği Beçin bir tepe üzerine yeni binaların, mescidlerin inşâ edildiği yeni bir Türk kalesi olarak yapılandırılmıştı. Menteşe Beyi Orhan Bey'in konağı burada bulunuyordu.

İbn Battûta, güzergâhını Anadolu'nun batısından içe doğru çevirir ve Konya'ya varır. Daha önceden Selçukluların başşehri olan Konya'da bu tarihte Karamanoğulları hüküm sürmektedir. Selçuklu kültürünün şehrin dokusuna ilmek ilmek işlendiği Konya, büyüklüğü, güzelliği, geniş caddeleri, muntazam ve şirin çarşıları, maharetli zanaatkârları, nehirleri, eşsiz bahçeleri ve meyveleri ile göz dolduruyordu. İbn Battûta, Anadolu'da hemen hemen tüm şehirlerde ilgiyle söz ettiği ahî teşkilâtının Konya'da da varlık gösterdiğinden bahsetmektedir. Burada da yine bir ahî zâviyesinde konaklamıştır. Konya deyince Mevlana'yı da zikretmeyi unutmamış ve onun türbesini ziyaret etmiştir.[18] Konya'dan gür suları ve bahçeleri ile ünlü Lârende'ye (Karaman) geçen İbn Battûta burada en güzel şekilde misafir edilmiştir. Karaman Beyi tarafından seyyaha sunulan yemekler, meyveler, tatlılar ve hediye edilen elbise, binek hayvanı, mum ve diğer bazı eşyalar onu son derece memnun etmiştir. Lârende'de kısa bir müddet konaklayan İbn Battûta, Aksaray'a gelmiştir. Etrafı nehir ve bahçelerle çevrili Aksaray, seyyahın ifadesiyle Anadolu'nun en sağlam ve en güzel yerlerindendir. Evlerin arasından geçen üç kanal şehri bölmektedir. Aksarayî adı ile meşhur koyun yünüyle dokunan halı ve kilimlerin bu yöreye mahsus olduğunu, Suriye, Irak, Hindistan, Çin ve diğer Türk ülkelerine ihraç edildiğini aktarmaktadır.[19] İbn Saîd de Aksaray'da güzel halıların imal edildiğini belirtmiştir.[20]

Aksaray'dan Niğde yoluna koyulan İbn Battûta, büyük ve kalabalık ancak bazı kısımları harap olmuş bir şehir ile karşılaşmıştır. Niğde'yi ikiye bölen Karasu Irmağı (Nehr-i Esved) ve üzerindeki üç köprü, ırmaklarla sulanan tarım arazileri seyyahın Niğde hakkında verdiği bilgiler arasındadır. Burada üç gün ahî zâviyesinde konaklayan İbn Battûta, daha sonra ülkenin önemli merkezlerinden olduğunu

18 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 412.

19 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 414.

20 İbn Saîd, *Bastû'l-Arz*, s. 119.

söylediği Kayseri'ye geçmiştir. Şüphesiz Kayseri Selçuklular döneminin en önemli şehirlerindendir. İbn Saîd de (Selçuklu) sultanının Kayseri'yi merkez olarak kullandığını, Konya ve Kayseri arasında gidip geldiğini ve bu yüzden büyük bir şehir olduğunu vurgulamıştır.[21]

İbn Battûta'nın Kayseri'den sonra uğradığı, düzenli, bakımlı ve geniş caddelere sahip Sivas günümüzde olduğu gibi Ortaçağda büyük bir şehirdi. Çarşıları hayli kalabalıktı. İbn Saîd, Kayseri-Sivas yolunda yolcuların tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek yirmi dört han (kervansaray) olduğunu kaydetmiştir.[22]

İbn Battûta Anadolu'da uğradığı Amasya, Gümüşhane, Erzincan ve Erzurum hakkında bilgiler vermektedir. Büyük bir nehir kenarında yer alan Amasya tarım alanları ile çevrili, yeşillik bir şehirdir. Seyyaha göre Gümüşhane ve Erzincan oldukça bakımlı ve büyük şehirlerdir. Gümüşhane gümüş madeni bakımından zengin, Erzincan ise bakır madeni ile meşhurdur. Bakırdan kap kacaklar ve şamdanlar yapılmaktadır. Erzincan'da Erzincanî adıyla bilinen güzel kumaşlar dokunmaktadır.[23] Marco Polo da Erzincan halkının el işçiliğinde ileri olduğunu belirtmiştir. Erzincan'dan Erzurum'a gelen İbn Battûta, Erzurum'un iki Türkmen topluluğu arasında meydana gelen savaşlar neticesinde harap olduğunu söylemektedir. Seyyah Simon de Saint Quentin de Moğolların şehre büyük zarar verdiklerini belirtmiştir. Anlaşıldığı gibi Erzurum Ortaçağda bulunduğu konum itibariyle kimi zaman istilaya maruz kalmış, kimi zaman da rekabet sahası olmaktan kurtulamayarak yıkıma uğramıştır.

Seyahati sırasında Birgi'ye gelen İbn Battûta, şehrin fizikî görüntüsü hakkında bilgi vermekten ziyade nerede kaldığı, kimlerle vakit geçirdiğini anlatmıştır. O dönemde Aydınoğulları Beyliği'nin merkezi olan Birgi'de Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından misafir edilmiş ve kendileri için düzenlenen davete katılmıştır.[24] Birgi'den sonra bağlık, bahçelik ve sulak olarak bahsettiği Tire'ye gelmiş ve

21 İbn Saîd, *Bastû'l-Arz*, s. 119.

22 İbn Saîd, *Bastû'l-Arz*, s. 120.

23 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 417-418.

24 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 418-424.

oradan Selçuk'a (Ayasuluk) geçmiştir. Selçuk'un büyük ve tarihi çok eskilere giden bir şehir olduğunu söylemektedir. Burada büyük bir cami ve büyük bir kilisenin varlığı seyyahın dikkatini çekmiştir. İbn Battûta'ya göre cami güzellik ve sanat bakımından dünyada eşsizdir. Selçuk'tan Aydınoğlu Umur Bey'in yönetiminde bir Türk şehri olan İzmir'e gelen seyyah, deniz kenarındaki şehrin büyük bir kısmının harap olduğunu ve kalesinin bir tepenin üzerinde yer aldığını belirtmektedir. İbn Battûta, İzmir'den Manisa'ya hareket etmiştir. Saruhanoğulları Beyliği'nin merkezi olan Manisa, su kaynaklarının zengin olduğu ovada, dağ eteğinde kurulmuş büyük ve güzel bir şehirdir. İbn Battûta buradan filozof Eflatun'un memleketi olarak söz ettiği Bergama'ya gelmiştir. Ancak bu bilgi yanlıştır. Bergamalı olarak bahsedilen filozof, İslâm dünyasında Câlînûs ismiyle meşhur olan Galenos olmalıdır. Seyyahın gözlemine göre şehir harap vaziyette olmasına rağmen kalesi sapasağlamdır. Oradan yüksek dağları aşarak, Selçuklular zamanında Türk şehri olan Balıkesir'e gelmiştir. Balıkesir zengin ve şirin çarşılara sahip kalabalık bir şehirdir.[25]

İbn Battûta seyahatine, Osmanlılar zamanında kesin olarak Türk hâkimiyetine giren Bursa, İznik, Mekece, Yenice Taraklı, Geyve, Göynük, Mudurnu, Bolu, Gerede ve Safranbolu istikâmetinde devam etmiştir. Bolu ve çevresi Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın oğlu Mesud tarafından teslim alınmıştır. Ancak bölgede asıl Türk hâkimiyeti Türkmen Beylikleri zamanında sağlanmıştır. İbn Battûta, Safranbolu'dan sonra Anadolu'nun en büyük ve en güzel yerlerinden olduğunu belirttiği Kastamonu'ya gelmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti, Bizans'a karşı üstünlük sağlamak için Kastamonu yöresini "uc" olarak seçmiştir. Buraya da Çobanoğlu ailesi yerleştirilmiştir. Çobanoğullarından Hüsameddin Çoban, XIII. yüzyılın ilk yarısında Kastamonu, Sinop, Çankırı, Bolu ve Zonguldak yörelerini içine alan geniş bir bölgede Çobanoğulları Beyliğini kurmuştur. 1280'li yıllarda Türk-Bizans sınırının bugünkü Bolu'nun da ötesine yani Sakarya nehrine dayandığını Bizanslı müellif Pachymeres'in verdiği bilgilerden anlıyoruz. Hatta

25 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 418-428.

daha 1260'larda Bolu çevresinde ağır vergiler altında ezilen halkın Türk saflarına geçtiğinden bahsedilmektedir.[26]

Kastamonu'dan sonra Sinop'a gelen İbn Battûta, doğusu hariç denizle kuşatılmış şehrin büyüklüğüne ve güzelliğine dikkat çekmiştir. Sinop, Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220) zamanında 1214 yılında fethedilmişti. Yoğun bir iskân ve imar faaliyetine başlanılarak kısa sürede tam bir Türk-İslâm şehri haline getirilmişti. İbn Battûta Sinop'taki camiye hayran kalmıştır. Gördüğü en güzel camilerden olduğunu ve ayrıca Sinop halkının Hanefî mezhebine mensup olduğunu da belirtmeden geçememiştir.[27]

26 J. Lefort, "XIII. Yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, 2000, s. 112-113.

27 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 442.

11

SELÇUKLU DÜNYASINDA ŞEHİRLERE VERİLEN UNVANLAR

Bazı şehirler vardır isimleri anıldığında insana o kadar yakındır ki; insanın zihninde, hatırında o yerlere dair bir anımsa olur. İşte o şehirlerin bir kimliği bir aidiyeti vardır. Şehirlere has bu aidiyet duygusunun Ortaçağ'da zirve yaptığı görülmektedir. Şehirlerin insan ruhuna dokunan sesi, rengi ve dili vardır. Bu özellikler onu özel manada bedî ve müstesna kılar.

Türk tarihinde manası ve değeri büyük olan şehirlerin vasıflarıyla anıldığı bilinmektedir. Türk yurdu kabul edilen Ötüken; "Toprak Ana", "Kutlu Kent" ve "Türk Şehirlerinin Yüreği", Balasagun; "Türk Hakanlarının Şehri", Kaşgar; "Işıldayan Şehir", "Ordu-Kent" olarak nitelendirilir.

İslâm ile birlikte doğuda eski şehirler toparlanıp yükselişe geçmiş, yeni büyük şehirler kurulmuştur. Bu durumda bazı şehirler siyasî, ilmî, dinî, kültürel ve sosyal bakımdan kendine has birtakım belirgin hususlarla öne çıkmış ve önem kazanmıştır. Bu önem neticesinde anlam kazanan şehirlere isimlerinin dışında unvanlar verilmiştir. Bu unvanlar Ortaçağda şehirlerin logosu olmuştur. Şehirlerin taşıdıkları manaya izafeten unvan verilmiştir. Şehirler bu manayı kurucularından, üzerlerinde yaşattıkları değerlerden, taşıdıkları misyondan kazanmışlardır. Böylece bu şehirler yeni kimliklere sahip olmuşlardır. İstilalar, işgaller, katliamlar ya da doğal afetlere rağmen bu kimliklerini muhafaza etmişlerdir.

Tarihî vetirede zindeliği devam eden, âdeta dönemin kalp atışını hissettiren yapılar ve zihin dünyası bu unvanlara şahitlik ederler.

Bu unvanlar ile bir bakıma Ortaçağ Türk-İslâm dünyasında şehrin maddî ve manevî misyonu insanlığın varoluş sırrının ortaya konulması için konumlandırılmıştır. İslâmın yayılmasıyla birlikte fethedilen veya yeni kurulan ve İslâm medeniyetinde âdeta ışık gibi parlayan şehirlere unvan verme geleneği ivme kazanmıştır. Şehirler genel olarak vasıflarına ve misyonlarına göre unvanlara sahip olmuşlardır.

İslâm döneminde şehir unvanlarına ilk defa İslâmiyet'in kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'de rastlanmaktadır. İslâm medeniyetinin baş şehirleri olarak nitelendirilen en önemli merkezleri Mekke, Medine ve Kudüs ile ilgili ayetler Kuran-ı Kerim'de yer almaktadır. Bu şehirler bazı yerlerde unvanları ile zikredilmektedir. Mekke, Medine, Kudüs, Bağdat, Sâmerrâ gibi önem arz eden şehirleri taltif eden güzel unvanlar verilmiştir. İslâm tarihinde yaşanan en talihsiz olayın vuku bulduğu yer olmasından ve ayrıca taşıdığı değerden dolayı da kudsiyet atfedilen Kerbela'ya hüzünle alakalı olarak çeşitli isimler ve unvanlar verildiği bilinmektedir. Kerbela'nın aldığı unvanlardan bazıları şunlardır: Meşhedü'l-İmam, Kerbela-i Mualla, Meşhed-i Hüseyin-i Mualla, Ziyaret-i Cenab-ı Seyyid el-Şüheda, Mevzi'i'l-İbtila (Belaya düşülen yer), Mahall-i Vefa, Hâir-i Hüseyin.

Ortaçağda bazı şehirler siyasî, ilmî, dinî, kültürel ve sosyal bakımdan kendine has birtakım belirgin hususlarla öne çıkmış ve önem kazanmıştır. Bu cümleden Buhara[1], Semerkant[2], Belh[3], Kufe,

1 İlmî mevkii büyük âlimlerin merkezi olan meşhur ve mümtaz bir şehir olan Buhara'ya "Kubbetü'l-İslâm" unvanı verilmiştir. Ayrıca Numickent/Nimceket, Bumisket/Bumicket/Bumickes, Medinetü's-Sufriyye, Medinetü't-Tüccar (tüccarlar şehri) ve El-Fâhira (parlak, şanlı, şerefli) gibi unvanları olan Buhara için Narşahi, Horasan'da bu kadar çok isme sahip başka şehir olmadığını söylemektedir. Bkz. el-İstahrî, *el- Mesâlik ve'l-Memâlik (Viae regnorum, discriptio ditionis moslemicae)*, Nşr. M. J. de Goeje, Biblioteka Geographorum Arabicorum, I, Lugduni Batavorum, Brill 1967, s. 307; Yâkût el-Hamevî er-Rumî el-Bağdadî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1977, C. I, s. 353; Narşahi, *Tarih-i Buhara*, Yay. Emir Hüseyin Hancı, Tahran, 1384, s. 11; İng. s. 21; Nerşahînin Târîh-u Buhârâsı, İnc. ve Terc. A. Duman, İstanbul, 2013, s. 256.

2 Timur zamanında başkent olan Semerkant "Darüssaltana" unvanını almıştır. Bununla birlikte "zengin şehri" ve "şehirlerin şahı" unvanları ile de anılmıştır.

3 İslâm döneminde Arapça "Ummu'l-Bilâd" (beldelerin anası) unvanını

İtil, Derbent ve Keş gibi bazı şehirler farklı hüviyetleri ile adeta marka şehirler olmuşlardır.

İslâm dünyasında şehirlere unvan verme geleneğinin Selçuklular ve bilhassa Türkiye Selçukluları döneminde devam ettirildiği görülmektedir. Böylece Selçuklular vasıtasıyla İslâm şehir kültürü ve medeniyetine dair önemli ve değerli bir miras Anadolu'ya taşınmıştır. Unvanları ile öne çıkmış şehirleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Nîşâbur: İbn Battûta, Horasan'ın dört büyük şehrinden biri olarak bahsettiği Nîşâbur'a "Küçük Dimaşk" unvanı verildiğini belirtmiştir.[4]

Merv: Türk-İslâm medeniyeti dairesinde yer alan, ilmî faaliyetleri ile temayüz eden Merv, "Kubbetû'l-İslâm" unvanı verilen şehirlerdendir. Ayrıca önemli bir merkez olması ve diğer Merv isimli yerlerle karıştırılmaması nedeniyle Ortaçağ coğrafyacıları "Merveşşâhicân (Mervüşşâhicân)" denilmesini uygun görmüşlerdir. Büyük Selçuklular zamanında başkent olan şehir "Sultan Kal'a" adıyla anılmıştır.[5]

İsfahan ve Tebriz şehirleri de Selçuklu, İlhanlı, Türkmen ve Safevî devletlerinin payitahtı olduğu için "Dârü's-Saltana" sıfatını taşımıştır. İsfahan "nısf-ı cihan" (dünyanın yarısı) unvanıyla anılan tarihî önemi büyük bir şehirdir.

Ahlat: Türk-İslâm medeniyeti anlayışı ile örgütlenmiş, dinî ve sosyal kurumlar ile donatılmıştır. Ortaçağda kaydettiği sosyal ve kültürel ilerleme sonucu Bağdat, Buhara ve Belh ile rekabet edecek seviyeye ulaşmış ve "Kubbetû'l-İslâm" unvanı ile anılır olmuştur.[6] Sultan I. Alâeddin Keykubad, Celaleddin Harizmşah'ın Ahlat'ı kuşatması üzerine onun elçileri aracılığıyla ona şu ifadeleri kullanmıştır: "Muvahhidlerin meskeni, emniyetli, zahid ve abidlerin kaynağı,

almıştır. İlmî hüviyeti dolayısıyla Belh şehrinin aldığı en önemli unvan "Kubbetû'l-İslâm" unvanıdır.

4 *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 565.

5 Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul, 2004, s. 221-222; İbrahim-Cevriye Artuk, "Orta Çağ'da Bazı Anadolu Şehirlerine Verilmiş Olan Ünvanlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2 (1986), s. 65.

6 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 471.

hafızların ve imamların yurdu olan "Kubbetû'l-İslâm" şehri Ahlat'ı kuşatmaya başlamış, Rabbinin razı olmayacağı bir davranış içine girmişsiniz. Bu iş, siz yüce sultanın, sağlam tabiatına, güzel ahlâkına ve iyi huyuna uygun düşmemektedir." Sultanın bu sözleri vesilesiyle Ahlat'ın o dönemde hangi unvan ve sıfatlarla anıldığına dair önemli bilgi elde edilmektedir.[7]

Konya: Başkent olması hasebiyle Dârü'l-Mûlk unvanı verilmiştir.[8]

Malatya: Türkiye Selçukluları devrinde önemli bir merkez haline gelen şehir aynı adla anılmasının yanında asalet ve üstünlük ifadesi olarak "Dârü'r-Rıf'a(t)" unvanını almıştır.[9] Malatya'daki Şehabiyye-*i Kübra Medresesi* dönemin büyük üniversitelerinden sayılmaktadır. Meşhur âlimler ve mutasavvıflar burada yüksek ilim dersleri vermişlerdir. Bu bağlamda kültürel açıdan altın çağını yaşayan Malatya'ya, üstünlük/yükseklik kapısı (yurdu) manasında Dârü'r-Rıf'a unvanı verildiği anlaşılmaktadır.

Sivas: "Dârü'l âlâ" (Yücelik beldesi) unvanını almıştır.[10]

Kayseri: "Dârü'l-Feth" unvanı ile anılmaktadır.[11]

Niğde: Pehlivanlar yurdu manasında "Dârü'l-pehlivâniye" unvanı ile birlikte "Rum memleketleriyle cihâdın medârı" (medârû'l-cihâd bi'l-memâlik-i Rumiyye) sıfatı kullanılmıştır.[12] Karamanoğlu Ali Bey tarafından Niğde'de yaptırılan Akmedrese vakfiyesinde "Dârü'l-pehlivâniye" unvanıyla birlikte Niğde'nin âşık olunan-sevilen (şehir) manasında "maşûkiye" unvanıyla da maruf olduğu belirtilmektedir.[13] Vakfiyenin 1415 yılında düzenlendiği bilindiğine göre bu unvanın

7 İbn Bîbî, s. 341.

8 İbn Bîbî, s. 113, 204, 228 vd.; Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, C. I-II, TTK, Ankara, 2015, s. 438, 439, 441, 448, 449.

9 İbn Bîbî, s. 258; A. Sadık Erzi, "Türkiye Kütüphânelerinden Notlar ve Vesîkalar I", *Belleten*, XIV/53 (1950), s. 97-98; İbrahim-Cevriye Artuk, a.g.m., s. 66.

10 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 688.

11 İbn Bîbî, s. 332; Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik*, s. 432, 448.

12 Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik*, s. 439, C. II, s. 362.

13 İ. H. Uzunçarşılı, "Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 58.

bu tarihten ne kadar önce kullanılmaya başladığı konusunda bilgi mevcut değildir.[14]

Aksaray: Sultan II. Kılıç Arslan tarafından inşâ edilen şehir, sultanın askerî üssü ve ikametgâhıdır. Bu nedenle "Dârü'z-zafer"[15], "Bâbû'l-Cihâd", "Dârü'l-Cihâd", "Dârü'r-ribat"[16] gibi unvanlarla zikredilmiştir.

Sinop: Selçuklu dönemi şairlerinden Sadeddin Mesud, Sinop hakkında kaleme aldığı şiirde Sinop için toprağı amber, havası misk, zemini cennet, kızları ahû gözlü inci, bedr-i tam ve insanı zarif gibi pek çok güzelliklerle tavsif ettiği şehri "Cezîretû'l-uşşak" yani "Âşıklar Adası" olarak göstermiştir. Tüm bu güzelliği ve eğlence hayatı ile şöhret kazanan Sinop yerli ve yabancı kaynaklarda bu unvan ile anılmıştır.[17]

Amasya: Selçuklular ve Osmanlılar zamanında öne çıkmış belli başlı şehirlerden olan Amasya pek çok mümtaz lakaba sahiptir; "Medinetû'l-Hükema (hikmet sahiplerinin şehri), Bağdâdü'r-Rum (Anadolu'nun Bağdad'ı), Rumiyye-i Suğra (küçük Roma), Ermeniyye-i Kübra (Büyük Ermeniyye), Hısnû'l-Mirat (Ayna Kalesi veya Aynalı Hisar), Kubbetû'l-Ulemâ (Âlimlerin Merkezi), Türbetü'l-Evliya (Evliyaların Toplandığı ve Defn Edildiği Yer), Dârü'n-Nasr (Nusret ve Zafer Yurdu), Dârü'l İzz (İzzet ve şeref yurdu), Dârü'l-Fütûh (Fetihlerin Çıkış Noktası) ve Kasrû's-Selâtin (Padişahların Köşkü)" şehrin unvanlarındandır.[18]

Selçuklu şehirlerinden Erzincan; Dârü'n-Nasr (zafer yurdu), Engüriye ismiyle geçen Ankara'nın unvanı Dârü'l-Hısn (müstahkem belde)[19], Adıyaman; Hısn-ı Mansur[20], Bayburt; Dârü'l-Celâl,

14 A. Akşit, "Niğde Şehriyle İlgili Tarihi Kaynaklar: Akmedrese Vakfiyesi", *TÜBAR*, XXVI (2009), s. 22.

15 İbn Bîbî, s. 204; Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik*, s. 336, 466.

16 Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik*, s. 440.

17 Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s.156-161; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 601.

18 Amasyalı Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Tarih-i Amasya*, C. I, İstanbul, 1328-1330, s. 21.

19 İbn Bîbî, s. 419.

20 İbn Bîbî, s. 391.

Samsun, Antalya ve Denizli uc/hudut şehri manasında Dârü's-sagr unvanı almışlardır.[21]

Bazı şehirler kurucularının isminden ilham alınarak anılmışlardır. Buhara'da Beykent, Konya'da Beyşehir (Eşrefoğlu Süleyman Bey), Kazvin'de inşâ edilen Mubarekiyye ya da Medinetü'l-Mubarek (Türk gulam Mubarek et-Türkî-786)[22] gibi şehirler buna örnek teşkil etmektedir.

Selçuklu şehri olmamasına rağmen önemine binaen İstanbul'u da burada zikretmekte fayda var. Her dönem sahip olduğu önemini ve değerini hiçbir zaman yitirmeyen daima muhafaza eden İstanbul kendine yakışır pek çok lakap ve unvanla anılmıştır. Her dönem cazibe merkezi olan şehir, Fatih Sultan Mehmet'in eliyle ihya olmuştur. İstanbul için dünyanın incisi unvanı kullanılmıştır. Ortaçağda bir rahip Endülüs'e (Kurtuba) dünyanın incisi veya dünyanın süsü unvanını vermiştir.[23] Osmanlı egemenliğinden önce Rumiyye-i Kübra olan Konstantiniyye[24] Osmanlı dönemi eserlerinde, dersaadet, azam-ı medayin-i dünya, ekber-i memalik-i kübra, medine-i kübra ve ebi'd dünya lakapları ile zikredilmektedir.[25] Dünyanın babası (ebi'd-dünya) unvanı özelde İstanbul genelde Anadolu için ifade edilmiştir. Tıpkı özelde Kahire ve genelde Mısır için söylenilen "ûmmû'd-dünya" yani "dünyanın annesi" lakabı gibi. Bu unvanların ne zamandan itibaren kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir.

Şehirlere unvan verilmesi veya şehirlerin lakabı ile zikredilmesi İslâm tarihinin başlangıcından itibaren var olan bir gerçektir. İslâm tarih yazıcılığında ilmî ve ahlâkî meziyeti ile meşhur olmuş, mana ve değeri ile şöhreti yakalamış şehirlerin isminden ziyade unvanları

21 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 688.

22 Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2012), s. 233.

23 Maria Rosa Menocal, *Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval*, 2003, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, Çev. İ. Durdu, İstanbul 2006.

24 Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik*, s. 272.

25 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, C. II, yay. Hüdai Şentürk, TTK, Ankara, 2003, s. 9-10.

ile anılır oldukları görülmektedir. Bilindiği gibi İslâm tarihçilerinin en temel kaynağı Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerdir. Bu geleneğin öncelikle Kur'an-ı Kerim'in tesiri ile İslâm dünyası tarihçilerine ilham olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Hz. Peygambere isnad edilen şehirlere dair hadisler İslâm tarihçileri tarafından istifade edilmiştir. İslâm dünyası sadece İslâm çatısı altına girmiş şehirlere değil İslâm toprağı dışında kalmış ancak taşıdığı değer ile meşhur olmuş bazı şehirlere de unvan vermiştir. Mesela Atina'ya "medinetû'l-hükema" (bilgeler şehri) unvanı verildiği görülmektedir.[26]

Selçuklular zamanında şehirlere unvan verme geleneğinin yaygın olduğunu belirtmiştik. Bu durum Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Evliya Çelebi, Osmanlı şehirlerinin vasıflarını ayrı bir başlık altında değerlendirmiştir. Bilhassa kutsal addedilen Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerin unvanları ile birlikte kullanılmasına itina edilmiştir. Bununla birlikte İstanbul, Bursa, Edirne, Şam, Halep ve Belgrad gibi Osmanlı şehirleri unvanlarıyla birlikte daha yaygın kullanılan şehirler olmuşlardır. Selçuklu şehirlerine verilen unvanlar ise zamanla terk edilmiştir.

26 Gelibolulu Mustafa Âlî, s. 146.

SONUÇ

"Ortaçağ büyük yolculuklara çıkılan bir dönemdir" derken Umberto Eco, Ortaçağın derinliğine, çeşitliliğine, uzun bir zaman dilimini kapsayan geniş bir yelpaze olduğuna vurgu yapmıştır. Bu yolculuğun ana güzergâhları kuşkusuz şehirlerdir. Ortaçağ şehirleri surlarıyla, kaleleriyle, çarşılarıyla, mahalleleriyle ve ibadet mekânlarıyla dünyaya mistik bir anlam yükler. Ortaçağ gibi muazzam bir zaman dilimine damgasını vuran Selçuklu şehirleri bu çağa büyüleyici bir pencere açmaktadır.

Selçuklular bugün üzerinde 30'a yakın devletin kurulduğu geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Hâkim oldukları topraklarda iktisadî meselelere, imar ve kültür faaliyetlerine çok önem vermişlerdir. Selçuklu çağı siyasî ve askerî alanda, mimarîde, hukukta tam anlamıyla muhteşem bir dönemdir. Selçuklular hüküm sürdükleri coğrafyada İran ve en çok da Anadolu'da etkili olmuşlardır. Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmişler, Bizans ve Haçlılara karşı vermiş olduğu başarılı mücadelelerle birlikte devlet yönetimi, sosyal yaşam, şehir hayatı, dil, din, kültür ve medeniyet alanında Türk ve İslâm tarihine büyük katkılar sağlamış, Osmanlı'nın doğuşuna giden yolu açmışlardır. Akdeniz ve Karadeniz sahillerini ele geçirerek uluslararası sularda ticaret yapabilme imkânına sahip olan Selçuklular, Anadolu'yu ticaretin cazibe merkezi haline getirmişlerdir. Ticaret yolları üzerine yapılan kervansaraylar ile ülkenin ekonomisi canlanmıştır. Milletlerarası ticaret yolları üzerinde, şehirlerin iç ve dış kesiminde

kurulan pazarlar ile Türk nüfusun şehir hayatına adapte olması sağlanmıştır. Tekke ve zaviyeler gibi dinî yapıların etrafında oluşan iskân hareketliliği Türk şehir yapılanmasına büyük katkı sağlamıştır. Selçukluların başarılı iskân ve imar politikaları ile bilhassa Haçlı seferleri ile Ortadoğu ve Yakındoğu'da yaşanan düşüşün ardından şehirler yeniden ilerleme ve özgürlük merkezleri olmuşlardır.

İslâm şehir modeli temeli üzerine tesis edilen Selçuklu şehirlerinde oldukça azametli gelişmeler yaşanmıştır. Bazı şehirler pek çok özellikleri ile zirve olmuşlardır. İlim, kültür, iktisat alanında merkez olan şehirler ön plana çıkmışlardır. Gerek bulundukları coğrafî konum, stratejik özellikler gerekse taşıdıkları mana ve değerler ile bazı şehirler şöhret kazanmışlardır. Böylece bu şehirlerin kendine has kimlikleri oluşmuştur. Bu kimliğe uygun olarak unvanlara sahip olmuşlardır. Bazı şehirlere mana ve misyon olarak tarihî vetirede pek çok unvan verilmiştir. Bu şehirler tarih boyunca üzerinde taşıdığı değerler ile çekiciliğini hiç yitirmemiştir.

İnsanoğlu sahip olduğu kendi yaşam biçimi ve kültürel öğeleriyle şehirleri şekillendirilmiş ve bunu gelecek nesillere aktarmıştır. Anadolu şehirlerinde bunun tezahürü apaçık görülmektedir. Selçuklulardan günümüze kadar gelen surlar, camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, köprüler ve daha pek çok eser o dönemin silüetini yansıtmaktadır. Şehirlerdeki yaşamın surların yakınında, evlerin, dükkânların ve ibadet yerlerinin etrafında döndüğü anlaşılmaktadır. Sultanların, devlet adamlarının ve askerlerin meydanlardan geçişi, çarşılarda dükkânlardan çıkan sesler, âlimlerin, tasavvuf önderlerinin, dervişlerin sohbetleri, evlerinin önünde oynayan çocuklar, komşuluk ilişkileri, söylenen şarkılar, yapılan kutlamalar şehir hayatının birer parçasıydılar. Şehir halkı doğal afetlere, savaşlara, hastalıklara, doğumlara, ölümlere, eğlencelere ve yaşanılan daha pek çok hadiseye olmak üzere şehrin tüm kaderine ortak olmuşlardır.

Ortaçağ Türk-İslâm medeniyetinin yüksek bir noktasında yer alan Selçuklular kendilerinden önceki ve muasırı oldukları devletlerden aldıkları mirası geliştirerek bir sonraya taşımışlardır. Selçuklular

zamanında kurulan sağlam zemin üzerinde yükselen Osmanlı Devleti, Selçuklulardan aldığı kültürel mirası geliştirerek devam ettirmiştir. Bu bağlamda bir şehrin asıl fethinin ilim ve irfanla donatmaktan geçtiği anlayışı her iki dönemin de şiarı olmuştur. Bu fikrin bilincinde olan Fatih Sultan Mehmet bu düşünceyle hareket ederek İstanbul'un fethinden sonra şehri eğitim, bilim, kültür ve sanat merkezi yapmıştır. Asıl hünerin muhteşem bir şehir kurmak ve orada yaşayanların kalplerini âbâd etmek ve mutlulukla doldurmak olduğu ilkesini benimsemiş ve hayata geçirmiştir.

Bilhassa XV. ve XVI. yüzyıldan sonra sosyal hayatta, ekonomide ve yönetimlerde görülen modernleşmeden şehirler de payını almıştır. Coğrafî keşiflerin de etkisiyle modernleşmenin ilk adımları genellikle Avrupa şehirlerinde atılmıştır. Böylece caddeleri, sokakları ve yapılarıyla birbine benzeyen şehirler ortaya ortaya çıkmıştır. Tüm dünyada yaşanan modernleşme hamleleri daha çok başkentlerde etkisini göstermiştir. Savaşlar veya diğer sebeplerle zarar görenler dışında şehirlerin aslî dokusunun muhafazasına önem verilmiştir. Şehri geçmişin üzerine bina etme konusu geleceğe dair şehir tahayyülünün en önemli vizyon belirleyicidir. Bu bağlamda Selçuklu birikiminden istifade eden Osmanlılar medenî ve kültürel tarihsel boyutu kendisine referans edinerek ileriye taşımışlardır.

Farabî, halkı ve yaşayanları birbiriyle yardımlaşan şehir erdemli şehirdir demektedir. Selçuklu şehirleri onun bu çizdiği şehir tasavvuruna uymaktadır. Halk arasındaki dayanışma, uyum yahut sembiyotik ilişki gerek yazılı kaynaklarda gerekse kültür, sanat ve mimarî alanda ahenkle ihya ve inşâ ettikleri eserlerde gözler önüne serilmektedir. Selçukluların Türkiye'de bıraktıkları olağanüstü ve muhteşem kültürel mirasları ile tüm yaşanılanları hissetmek mümkündür. Bu bağlamda her biri sanat eseri olan yapılar Türkiye'nin manzarasını süslemeye ve Türk hayatının köklerinde yaşamaya devam etmektedir. Bu bakımdan şunu söylemek yerinde olur; Selçuklular ahşaba ve taşa nefes vermiş, ruh üfleyerek hayat bulmalarını sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

ABU-LUGHOD, Janet L.,"The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19, No. 2 (May. 1987), s. 155-176.

ABÛ'L-FARAC, Gregory, *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Riza Doğrul, TTK, Ankara, 1999.

_____, Ebül-Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul, 1941.

AGACANOV, S. G., *Selçuklular*, Çev. E. Necef-A. Annaberdiyev, İstanbul, 2006.

AHMED ZİYA, *Meskûkât-ı İslâmiyye (Catalogue of Islamic Coins)*, İstanbul, 1328 (1910).

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I, Ankara, 1979.

AKMAYDALI, H., "Mihrablı ve Minberli Namazgâhlarımız", *Vakıflar Dergisi*, S. XXIII (1994), Ankara, s. 123-143.

AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmerüt ül-Ahbâr*, Nşr. Osman Turan, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1999.

AKŞİT, Ahmet, *Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri Şehri*, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1996.

_____, "Niğde Şehriyle İlgili Tarihi Kaynaklar: Akmedrese Vakfiyesi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XXVI (2009), s. 21-28.

_____, "Niğde'nin Selçuklular Devrindeki Nüfusuna Dair", *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 1-5.

ALPTEKİN, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 7, İstanbul, 1988, s. 95-213.

AMASYALI ABDİZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, *Tarih-i Amasya*, C. I, İstanbul, 1328-1330.

_____, *Amasya Tarihi*, I. Cilt, (yay. M. Aydın- G. Aydın) Amasya, 2007.

ANONİM SELÇUKNÂME, (*Tarih-i Âl-i Selçuk Der Anatoli, Anadolu Selçukluları Tarihi III)*, Yay. ve Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952.

ARIK, M. Oluş, "Malatya Ulu Camiinin Aslî Plânı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VIII, Ankara, 1969, s. 141-148.

ARİSTAKES LASTİVERTC, *History*, İng. çev. R. Bedrosian, New York, 1985.

ARSEVEN, Celal Esad, "Kale", *Sanat Ansiklopedisi*, II, İstanbul.

ARTUK, İbrahim-Cevriye, "Orta Çağ'da Bazı Anadolu Şehirlerine Verilmiş Olan Ünvanlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2 (1986), s. 65-69.

ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı II*, İstanbul, 1973.

ATAN, Turan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara, 1990.

AY, Resul, "XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/32 (2002), s. 23-46.

BALA, Mirza, "İsfahan", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V.II, İstanbul, 1987, s. 1068-1072.

BAŞGELEN, Nezih, *Bir Zamanlar Malatya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

_____, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya,* 2. Baskı, Konya, 1998.

_____, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2000.

_____, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul, 2004.

_____, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", İ. Ü. Edebiyat Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, VI, 1975, s. 75-104.

_____, "Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler", *Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), s. 49-60.

_____, "Ulu Cami-Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Belleten*, LX/227 (1996), s. 33-57.

_____, "Türkiye Selçukluları Devrinde İğdişlik ve Kurumu", *Belleten*, LX/229 (1996), s. 681-693.

_____, "Bir Selçuklu Devri Türk Şehri Olarak Karahisar-ı Şarkî veya Şebinkarahisar", Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, İstanbul, 2000, s. 1-5.

_____, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I. Cilt, Konya, 2001, s. 149-155.

_____, "Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirliler/Kentliler", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2006, s. 275-291.

BAYRAM, S.- KARABACAK, A. H., "Sahip Ata Fahr'd-Din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, XIII (1982), s. 31-69.

BEDİRHAN, Yaşar–ATÇEKEN, Zeki, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya, 2004.

BENEVOLO, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, Çev. Nur Nirven, İstanbul, 1995.

BORAN, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, TTK, Ankara, 2001.

BRAUDEL, Fernand, *The Structures of Everday Life*, London, 1981.

BULLİET, R. W., "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, ed. D.K. Kouymjian, Beirut, 1974, s. 289-296.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994.

_____, *The Formation of Turkey The Seljukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Century*, İng. çev. P. M. Holt, London, 2001.

_____, "The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions", *A History of the Crusades*, II, Un. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962, s. 661-692.

_____, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito*, S. 29 (2005), s. 132-143.

CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı, (H.I-III/M.VII-IX Yüzyıl)*, TDV Yayınları, Ankara, 1995.

_____, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, C. III, Ankara, 2002, s. 150-160.

CEZAR, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.

EL-CÜVEYNÎ, Müntecibüddin Bedi', *Atabetü'l-Ketebe*, Neşr. Allame Muhammed Kazvinî-Abbas İkbal, Tahran, 1384/2005.

ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK, Ankara, 1997.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, II, 2002, s. 193-214.

ÇETİN, Altan, "Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü: Çarşılar", *Gazi Ü. Eğitim Fak. Dergisi*, S. 4, 2009, s. 369-384.

ÇETİN, Osman, "İskânlarla Anadolu'nun Türk Vatanı Hâline Gelmesi", *Türkler*, Cilt 6, 2002, s. 260-269.

DARKOT, Besim, "Karahisar", İslâm Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul, 1955, s. 276-284.

DEMİR, Ahmet, "Fütüvvet, Teşkilatının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu", *Türkler*, 7. Cilt.

DEMİRCİ, Mustafa, "Selçuklu Anadolu'sunda Bir İnsaniyet Mektebi: Ahilik", *Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya, 2011.

EBÛ'L-FİDÂ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, C. II, Thk. Mahmud Deyyûb, Beyrut, 1997.

EDHEM, Halil, *Kayseri Şehri*, Haz. Kemal Göde, Ankara, 1982.

EFLAKÎ, *Menâkib al-*Ârifin, I, Yay. Tahsin Yazıcı, TTK, Ankara, 1976.

_____, *Menâkib al-*Ârifin, II, Yay. Tahsin Yazıcı, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1980.

ELİSSEEFF, N., "Fiziki Plan", *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İstanbul, 1992, s. 121-140.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1984.

ERGİN, Osman, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul, 1936.

ERKİLETLİOĞLU, Halit, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri, 1996.

ERSAN, Mehmet, "Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/1 (2006).

_____, "Türkiye Selçuklularında Halkın Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2 (2006).

ERTUĞRUL, Ali, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, C. I-II, TTK, Ankara, 2015.

ERYAVUZ, Şebnem, "Hudâvend Hatun Kümbeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, 1998.

ERZİ, A. Sadık, "Türkiye Kütüphânelerinden Notlar ve Vesîkalar I", *Belleten*, XIV/53 (1950).

ESKİCİ, Bekir, "Eski Malatya Türbeleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XII, İzmir, 2003, s. 83-98.

ESTERÂBADÎ, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1990.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, C. IV, Nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1314.

_____, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

EYİCE, Semavi, "Kale", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 234-242.

FÂRÂBÎ, *İdeal Devlet "El Medinetü'l-Fâzıla"*, Çev. A. Arslan, 2013.

EBÛ'L-FİDÂ COĞRAFYASI, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

FİSCHEL, W. J., "The City in İslam", *Middle Eastern Affairs*, Vol. 7 (1956), s. 227-232.

FLEET, Kate, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev. Özkan Akpınar, İstanbul, 2009.

GABRİEL, A., *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, I, Paris, 1940.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, *Künhü'l-Ahbâr*, C. II, yay. Hüdai Şentürk, TTK, Ankara, 2003.

GERDİZÎ, *Zeynu'l-Ahbâr*, Neşr. Rahim Rızazâde Melik, Tahran, 1384/2005.

GİBBON, Edward, *The Decline and Fall of The Roman Empire*, Vol 6, 1952.

GORDLEVSKİ, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara, 1988.

GÖĞEBAKAN, Göknur, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya, 2002.

GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara, 2010.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Kanûnî Devrinde Malatya Şehri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, C. II (25-29 Eylül 1970), TTK, Ankara, 1973.

GRENARD, F., "Note Sur Les Monuments Du Moyen Age De Malatia, Divrighi, Siwas, Darendeh, Amasia et Tokat", *Journal Asiatique*, XVII/9 (1901).

GÜRKAN, K. İsmail, "Selçuklu Hastaneleri", *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993.

HACI BEKTÂŞ-I VELİ, *Vilâyet-nâme*, Haz. A. Gölpınarlı, İstanbul, 1995.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Genel Türk Tarihi*, 6. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, 2000.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ KAZVİNÎ, *Nüzhetu'l-Kulûb*, Nşr. G. Le Strange, Tahran, 1389/2010.

HASAN B. ABDULMUİN EL-HOYÎ, *Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib; Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il*, Yay. A. Sadık Erzi, Ankara, 1963.

HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Z. Karal, Ankara, 2000.

HOLTON, R. J., *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev. Ruşen Keleş, Ankara, 1999.

HONİGMANN, E., "Malatya", İslâm Ansiklopedisi, C. VII, Eskişehir, 1997, s. 232-239.

İBN BATTÛTA, *Tuhfetu'n-Nûzzar fi Garâibü'l-Emsâr ve Acâibu'l-Esfâr*, Matbaatü'l-Hayriyye, Kahire, 1322.

_____, İbn *Battûta Seyahatnâmesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004.

İBN BÎBÎ, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, Tıpkı Basım, Önsöz ve Fihristi Haz. Adnan Sadık Erzi, TTK, Ankara, 1956.

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, Neşr. Muhammed Yusuf, Beyrut, 2003.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, II, Çev. S. Uludağ, İstanbul, 2004.

İBN SAÎD EL-MAGRİBÎ, *Bastü'l-Arz fi't-Tül ve'l-Arz*, Yay. Havan Kırnıt Hınıs, Tetvan (Fas), 1958.

İNAN, Afet, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993.

İSMÂİL GALİB, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Ankara, 1971.

EL-İSTAHRÎ, *el- Mesâlik ve'l-Memâlik (Viae regnorum, discriptio ditionis moslemicae)*, Nşr. M. J. de Goeje, Biblioteka Geographorum Arabicorum, I, Lugduni Batavorum, Brill 1967.

KAFALI, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, AKM Yayını, Ankara, 1997.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1987.

_____, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 259-274.

EL-KALKÂŞANDÎ, *Subhu'l-Aşa fi Sinâati'l-İnşa*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), C. V, XV, Beyrut, 1988.

KAMBAKHSHFARD, Seifollah, "Sofalgari-i Neshabur der Ahd-i Seljuqian", *Berresiha-yi Tarihî*, 9/10 (1346), s. 339-360.

KANAT, Cüneyt, "Memlûk Devleti'nde Askerî Bir Oyun: Kabak Oyunu", *Ciepo XIV. Sempozyumu Bildirileri(18-22 Eylül 2000)*, TTK, Ankara, 2004, s. 371-379.

KARA, Mustafa, *Tekkeler ve Zâviyeler*, Dergâh Yay., İstanbul, 1977.

KARPUZ, Haşim vd., *Anadolu Selçuklu Eserleri*, C. 2, İstanbul, 2008.

KAYMAZ, Nejat, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/II (1964).

KELEŞ, Ruşen, *Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi*, Ankara, 1971.

KESAYİ, Nurullah, *Medaris-i Nizâmiye ve Tesirat-ı İlmî ve* İctimaî-yi *An*, Tahran, 1374 hş.

KOCA, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirtten Miryokefalon'a (1071-1176)*, Çorum, 2003.

_____, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem*, 8/23, 1996.

_____, "Anadolu Türk Beylikleri", *Türkler*, C. VI, Ankara, 2002.

""Diyâr-Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2007, s. 1-53.

KONYALI, İ. Hakkı, *Alanya (Alâiyye)*, İstanbul, 1946.
_____, *Konya Tarihi*, Konya, 1964.
KÖPRÜLÜ, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1972.
_____, *Anadolu'da İslâmiyet*, Ankara, 2005.
_____, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943).
KÖYMEN, M. Altay, *Kirmân Selçukluları*, Ankara, 1989.
_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, Ankara, 1992.
_____, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)" *DTCFD*, V/2 (1947).
_____, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, II, 1961, s. 89-122.
KUBAN, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), İstanbul, s. 53-73.
LAMBTON, A. K. S., "The Internal Structure of The Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, s. 203-282.
LEFORT, J., "XIII. Yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, 2000.
LLYOD, Seton-D. Storm Rice, *Alanya (Alâ'iyya)*, Çev. Nermin Sinemoğlu, TTK, Ankara, 1964.
LOMBART, M., *İslam'ın Altın Çağı*, İstanbul, 2002.
MACHİAVELLİ, *Hükümdar*, Çev. M. Özay, İstanbul, 2013.
EL-MAKRÎZÎ, Takîyüddîn, *El-Hıtat*, III. Cilt, Kahire, 1998.
MARKO POLO SEYAHATNÂMESİ, 1001 Tercüman.
MARTİN, M. E., "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", *The English Historical Review*, Vol. 95, No. 375 (Apr. 1980).
MENOCAL, Maria Rosa, *Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval*, 2003, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, Çev. İ. Durdu, İstanbul 2006.
MERÇİL, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, İstanbul, 1980.
_____, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK, Ankara, 2000.
METİN, Tülay, *Selçuklular Döneminde Malatya*, İstanbul, 2013.
_____, "Selçuklular Çağında Şehir Hayatı", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Ankara, 2012, s. 509-554.
_____, "Türkiye Selçuklu Şehirlerinde "Meydan" Kültürü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1 (2013), s. 209-222.
_____, "The Impact of City Formation In Great Seljuks On The City Culture Of Anatolian Seljuks", *JASS*, 26/II (2014), s. 357-370.
_____, "Selçuklular'da İktisadî Hayat", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Selçuklular)*, C. 10, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 571-597.
MEVLÂNA CELÂLEDDİN MUHAMMED BELHÎ RUMÎ, *Mesnevi-i Manevi*, Tashih: Kıvameddin Hurremşahî, Tahran, 1389.
MEVLÂNA CELÂLEDDİN RÛMÎ, *Mesnevi III*, Terc. Hicabi Kırlangıç, Konya, 2007.

MİNORSKY, Vladimir, "Tamim b. Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, 12/2, 1948, s. 275-305.

MUFADDAL B. EBİ'L-FEDAİL, *en-Nehcü's-Sedîd*, (Histoire Des Sultans Mamlouks), Nşr: E. Blochet, y. y., t. y., s. 246 [752].

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995.

NAKRACAS, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbram Onsunoğlu, İstanbul, 2005.

NARŞAHİ, *Tarih-i Buhara*, Yay. Emir Hüseyin Hancı, Tahran, 1384; *Nerşahînin Târîh-u Buhârâsı*, İnc. ve Terc. A. Duman, İstanbul, 2013.

NEŞRÎ, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, I. Cilt, Yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara, 1987.

NÎŞÂBÛRÎ, *Târih-i Nîşâbur*, Yay. Muhammed Rıza Şefiî Kedkeni, Tahran, 1375 hş.

NİZÂMÜ'L-MÜLK, *Siyerü'l-Mülûk veya Siyâset-Nâme*, Neşr. M. Altay Köymen, Ankara, 1976.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, İstanbul, 2011.

_____, "Emirci Sultan ve Zaviyesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul, 1978, s. 129-208.

_____, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978.

OCAK, A.Y.-FARÛKÎ, S., "Zâviye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII.

ODO OF DEUIL, *De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, Ed. V. G. Berry, Columbia University Press, New York, 1948.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı*, C. I, Ankara, 1978.

EL-ÖMERÎ, *Mesâliku'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çev. A. Batur, İstanbul, 2014.

ÖNKAL, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2015.

_____, "Anadolu Selçuklu Türbeleri", *Türk Kültürü*, S. 261 (1985).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Selçuklular (Suriye Selçukluları/Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul, 2009.

ÖZCAN, Koray, "Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", *Bilig*, S. 38, 2006, s. 161-184.

_____, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri", *Anadolu Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/I (2006).

_____, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar", *Millî Folklor*, S. 77 (2008), s. 89-101.

ÖZCAN, Nuri, "Mevlevî Âyini", *DVİA*, C. 29, Ankara.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006.

_____, "Merv", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul, 2004, s. 221-223.

ÖZKARCI, Mehmet, *Niğde'de Türk Mimarîsi*, TTK, Ankara, 2001.

PIRLANTA, İsmail, *Fethinden Sâmânîler* Dönemi Sonuna Kadar *Nişabur*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

PİRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul, 2005.

POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul, 2004.

_____, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", *Türkler*, VII (2002).

_____, "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s. 33-47.

RAVENDÎ, Muhammed b. Ali, *Râhatu's-Sudur ve Ayetu's-Sûrur*, Nşr. Muhammed İkbal, Tahran, 1364hş./1985.

RAYMOND, Andrea, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Wiews", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 21, No. 1 (1994), s. 3-18.

REDFORD, Scott, *İktidar İmgeleri: Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, Çev. B. Cezar, İstanbul, 2014.

RENÇBER, Akif, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2012).

REŞİDEDDİN FAZLULLAH, *Camiu't-Tevârih*, C. II, Haz. Ahmet Ateş, Tahran, 1362 hş.

RİEFSTAHL, Rudolf M., *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia,* Cambridge, 1931.

RUBRUK, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul, 2001.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih*, Ankara, 2000.

SEVGEN, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, I. Cilt, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1959.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara, 2000.

SEYYİD MUHSİN HABİBÎ, *Ez Şar Ta* Şehr, Tahran, 1390 hş.

SİMON DE SAİNT QUENTİN, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya, 2006.

STRECK, M., "Kale", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1977, s. 124-125.

SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.

_____, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, XXIV/96 (1960), s. 567-594.

_____, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", *AÜDTCFD*, XX/3-4 (1962), s. 213-244.

_____, "Selçuklu Tarihinde İğdişler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 35 (1985), s. 9-23.

SÜRYANÎ MİHAİL, *Vekainâme*, Çev. Hrant D. Andreasyan, II. Kısım, TTK'da Basılmamış Nüsha, 1944.

ŞAHİN, Haşim, *Adalet, Dürüstlük ve Bereketin Temsilcisi Ahiler*, İstanbul, 2021.

ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecma'u'l-Ensâb*, Neşr. Mir Hâşim Muhaddis, Tahran, 1363/1984.

ŞEŞEN, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK, Ankara, 2001.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986.

TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği -Dün ve Bugün-*, Ankara, 1975.

TANYELİ, Uğur, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy.)*, İstanbul, 1987.

TARİH-İ SİSTAN, Tashih: Muhammed Taki Bahar, Tahran, 1381.

THİRİET, F., "Les Relations entre la Crete et les Emirats Turcs de Asie Mineure au XIV. Siecle (1348-1360)", *Actes du XII. Congress International des Etudes Byzantines*, II, 1964.

TOPAL, Nevzat, *Anadolu Selçukluları Devrinde Aksaray Şehri*, Ankara, 2009.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.

_____, "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V.I, İstanbul, 1987, s. 429-442.

TOYNBEE, A. J., *Cities On The Move*, Oxford, 1970.

TUNCEL, Metin, "Eğridir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994.

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1988.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı, İstanbul, 1998.

_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I-II, İstanbul, 1996.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1997.

_____, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCF Dergisi*, 4/9 (1951), s. 447-457.

_____, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, X/39 (1946).

_____, "Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42 (1947).

_____, "Kılıç Arslan II", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI.

_____, "İktâ", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/II, s. 952-955.

_____, "Keykâvus I", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1977.

TURGAY, Nurettin, "Kur'an Açısından Kentlerin Yıkılışı", *Mukaddime*, Sayı 1 (2010), s. 101-124.

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA), TD 323.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant Andreasyan, 3. Baskı, TTK, Ankara, 2000.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 4. Baskı, TTK, Ankara, 1988.

_____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1988.

_____, "Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942).

ÜNVER, A. Süheyl, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993.

WEBER, Max, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, İstanbul, 2000.

WİTTEK, Paul, "Von Der Byzantinischen Zur Türkischen Toponymie", *Byzantion*, X, Bruxeles, 1935.

VRYONİS, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California, 1971.

YAKUBOVSKİ, A., "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", Çev. İsmail Kaynak, *AÜDTCFD*, XII (1954).

YAKUBOSVSKİY, A., "Merv", *İA*, C. VII, s. 773-777.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ ER-RUMÎ EL-BAĞDADÎ, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I, Beyrut, 1977.

YAZICIZÂDE ÂLİ, *Tevârîh-i Âli Selçuk*, Nşr. M. Th. Houtsma, Leyden, 1902.

YEŞİL, Tahsin, *9930 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Eğirdir'in Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006.

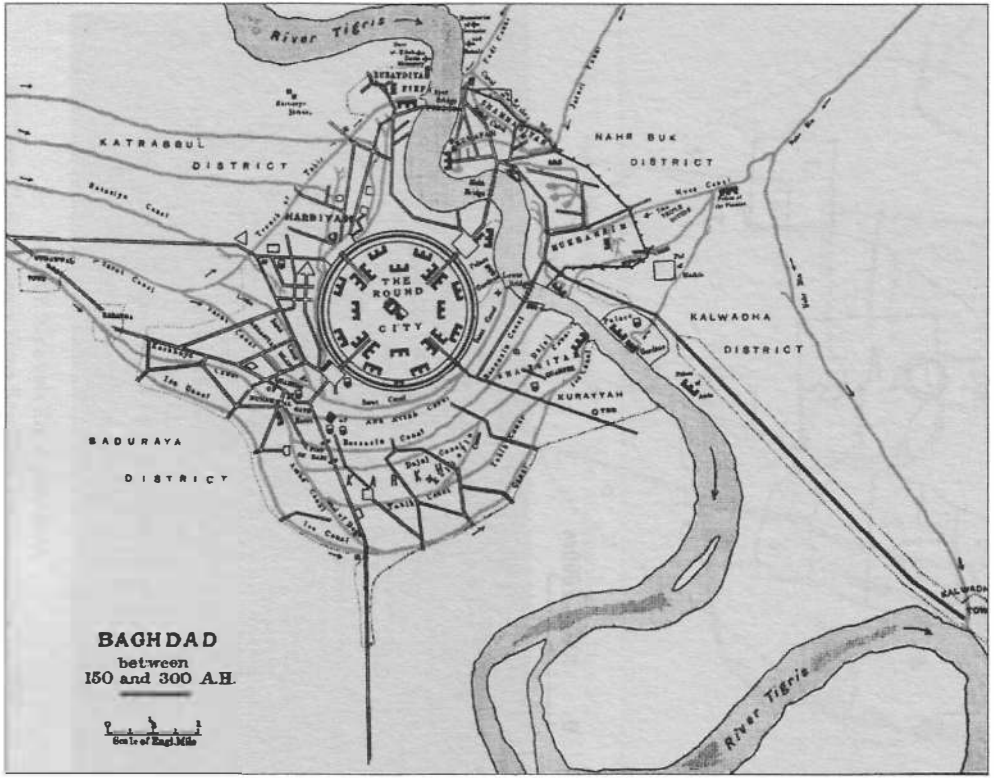
YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara, 1995.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, İstanbul, 1944.

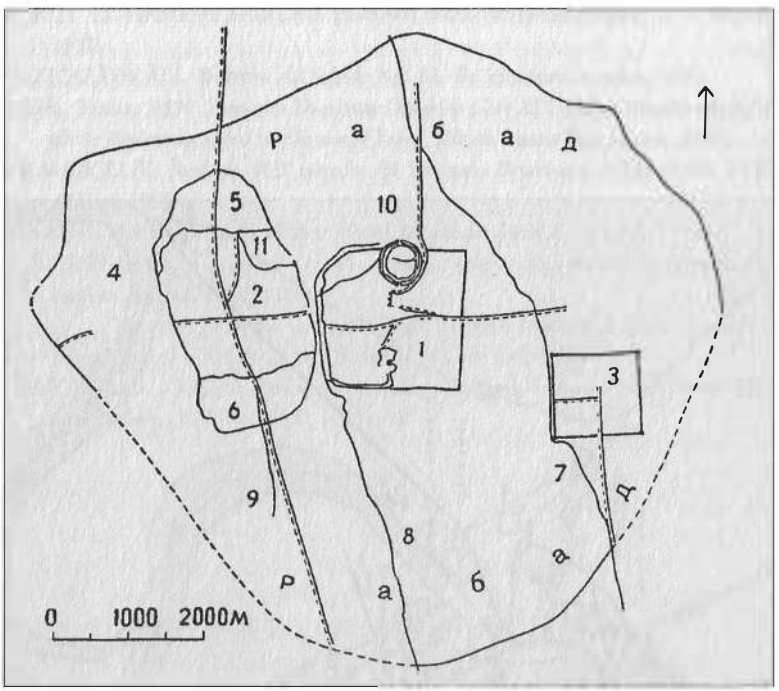
YOUSEFİFAR, Sh., *Costarhaye dar Monasebat-e Shahr ve Shahrneshini dar Dovre-e Selcuqiyan*, Tahran, 1390/2011.

_____, "Berresi-e Vijegiha ve Muellefeha-e Tārikh-e Mefhum-e Shahr dar Seddeha-ye Meyane-e Tārikh-i İran", *Farhang*, Vol. 60, 1385/2007.

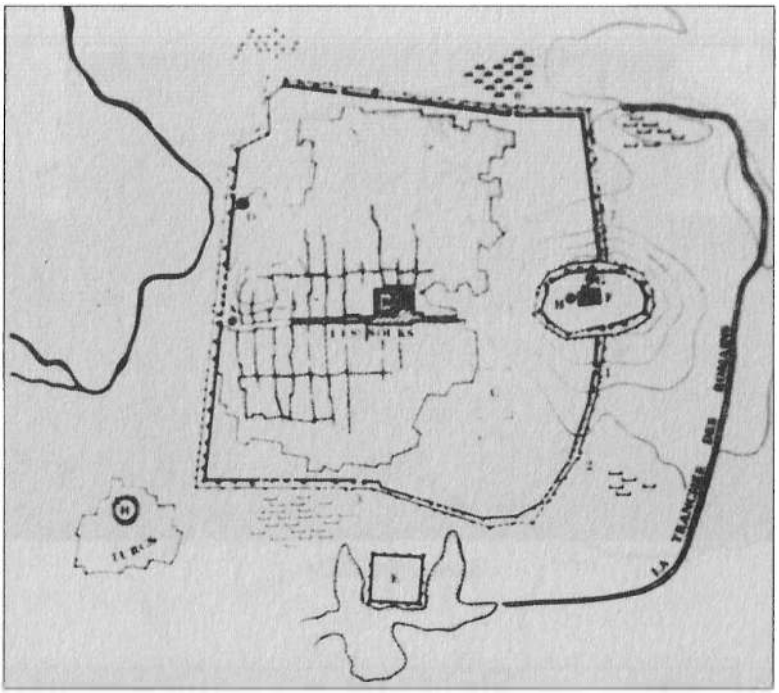
ZAHODER, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX/76 (1955), s. 491-525.

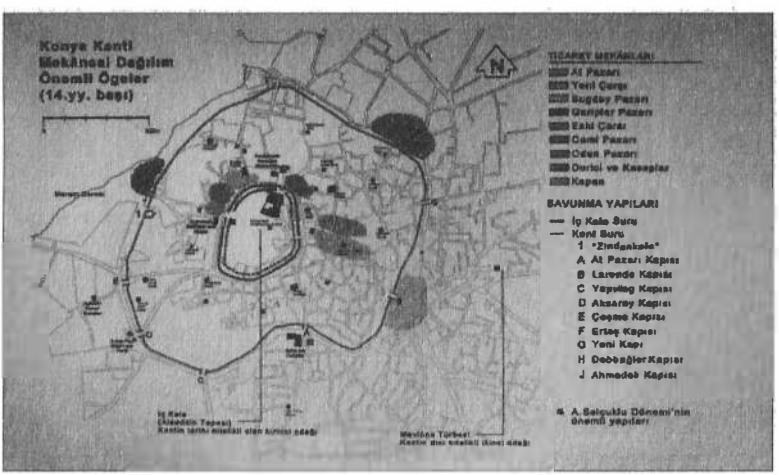
VIII-X. YY. Bağdat Şehir Planı (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Baghdad_150_to_300_AH.png)

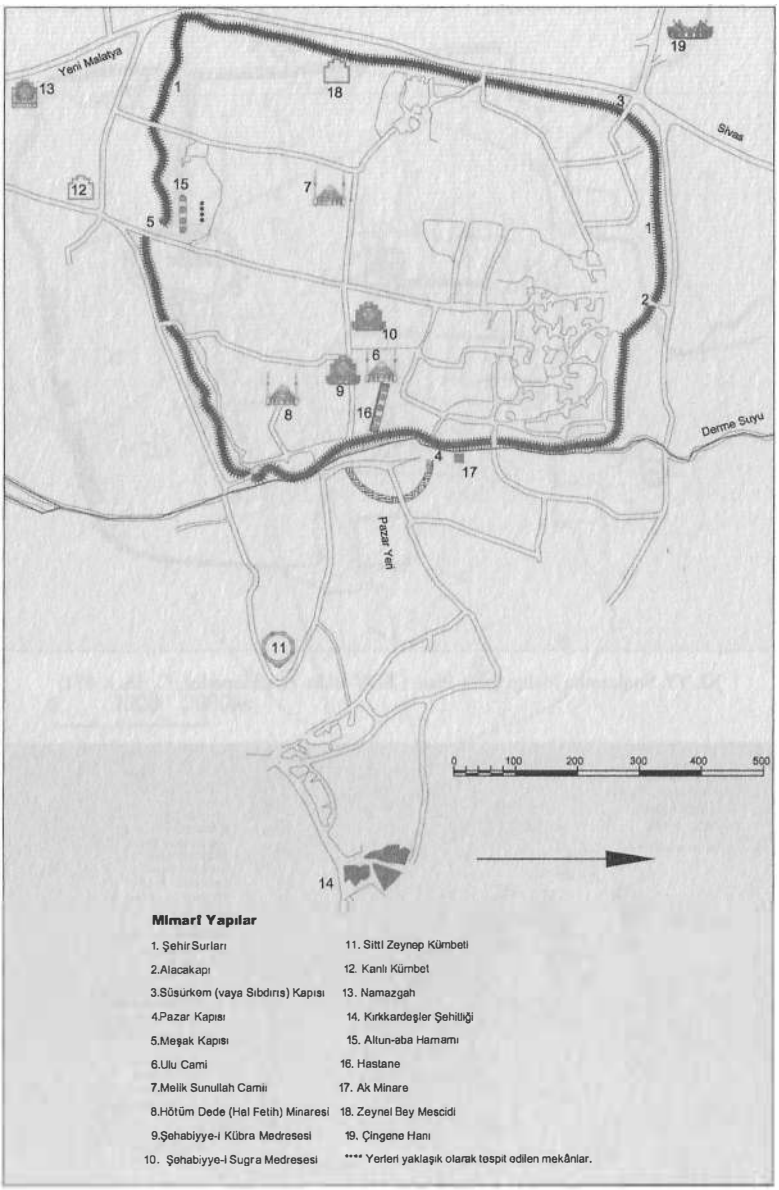
IX.-XII. YY. Merv Şehir Planı
(Архитектура Средней Азии VI—X вв.
(Orta Asya Mimarisi-VI-X. yy), Moskova, 1969)
1. Şehristan
2. Şehristan XI.-XII. yy
3. Depo
4. Seramikçiler Semti
5. 6. Aşağı ve Yukarı Bölüm
7. Asada Kanalı
8. Razik Kanalı
9. Macan Kanalı
10. Kale
11. İç Şehir (Yönetimin ve Diğer Kamu Binalarının Olduğu Bölüm)

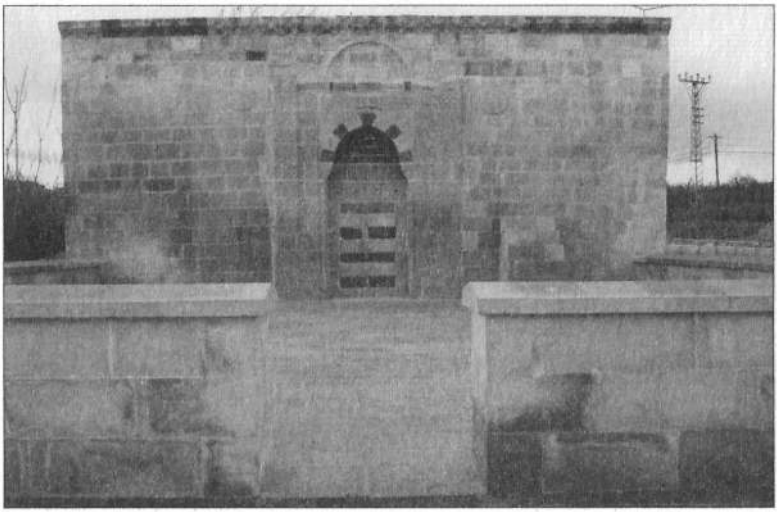
XI. YY. Sonlarında Halep Şehir Planı (TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 38, s. 451)

XIV. YY. Başlarında Konya Şehir Planı
(M. Önge, "Tarihsel Süreçte Konya Kent Morfolojisinin Gelişimi", s. 459)

Selçuklular Zamanında Malatya Şehir Planı

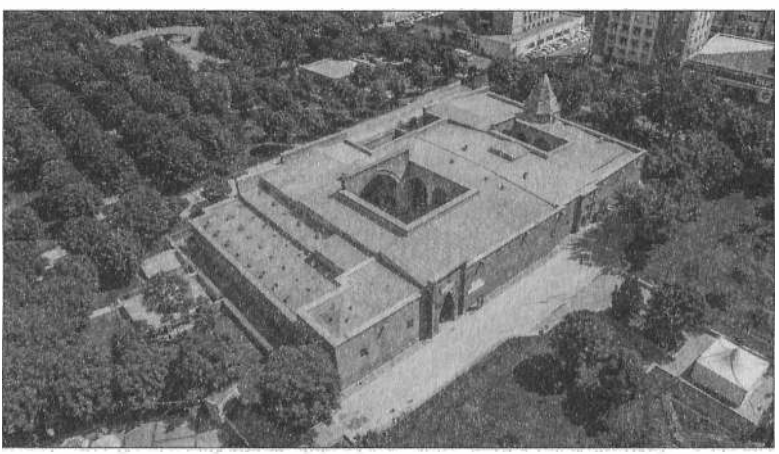
Namazgâh (Malatya)

Tokat Kalesi

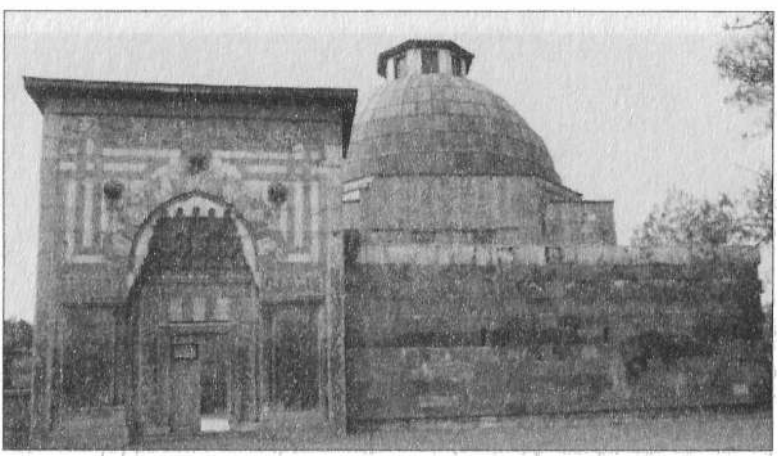
Alâiye-Alanya Kalesi

Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası ve Medresesi (Kayseri)

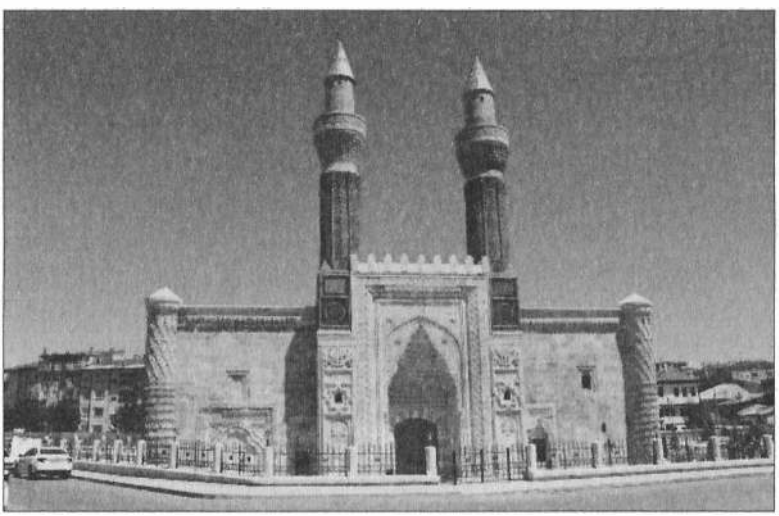
İnce Minareli Medrese (Konya)

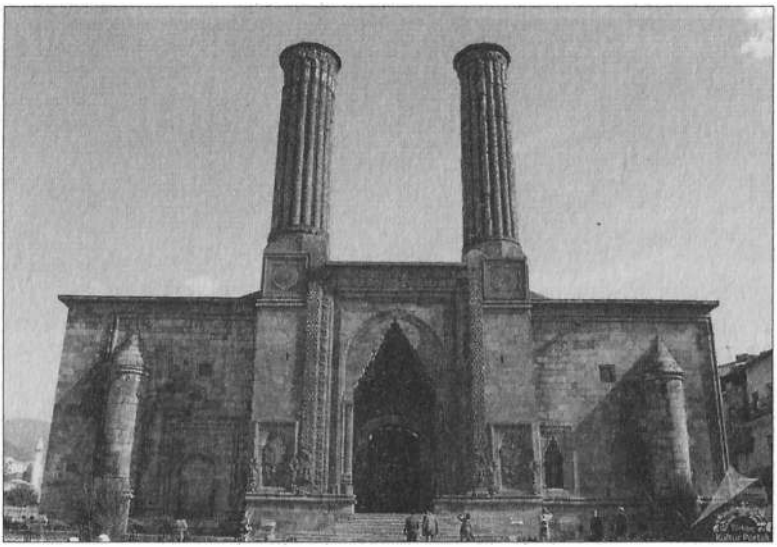
Karatay Medresesi (Konya)

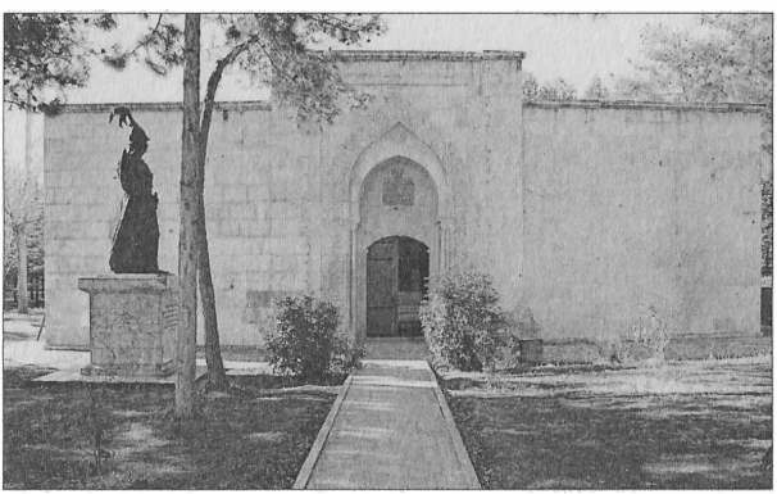
Gök Medrese (Sivas)

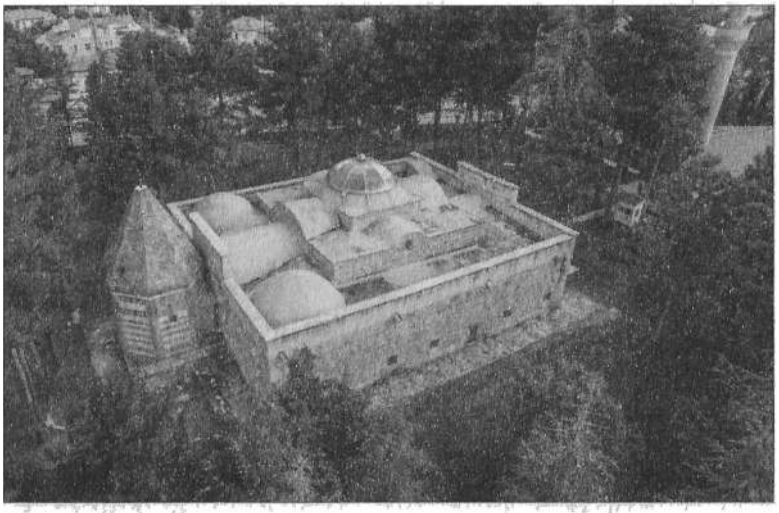
Gök Medrese (Sivas)

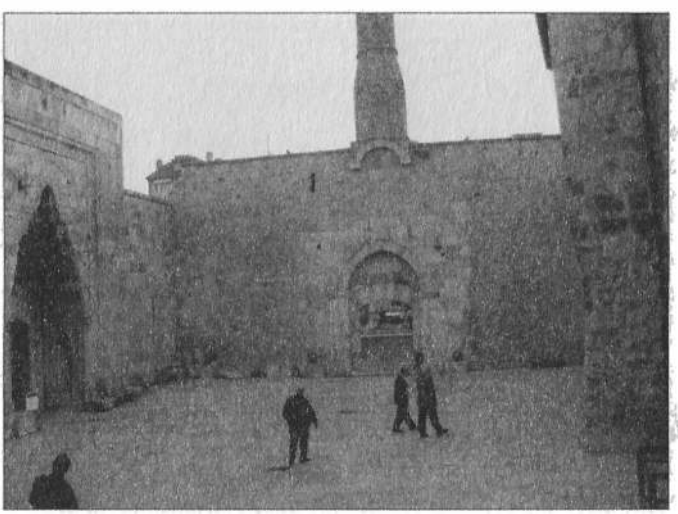
Çifte Minareli Medrese (Erzurum)

Atabey Gazi Ertokuş Medresesi (Isparta)

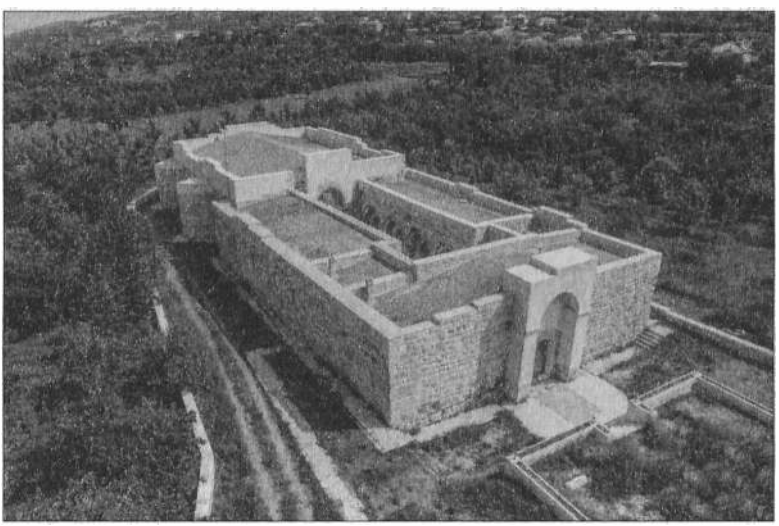
Atabey Gazi Ertokuş Medresesi (Isparta)

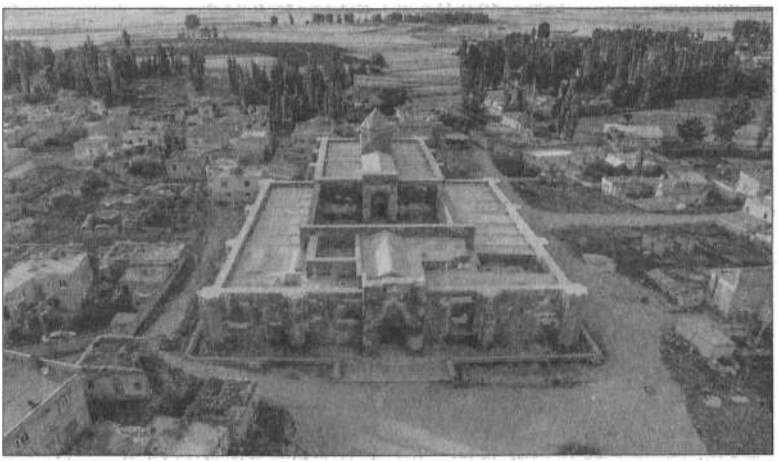
Dündar Bey Medresesi-Hızır Bey Camii (Eğirdir-Isparta)

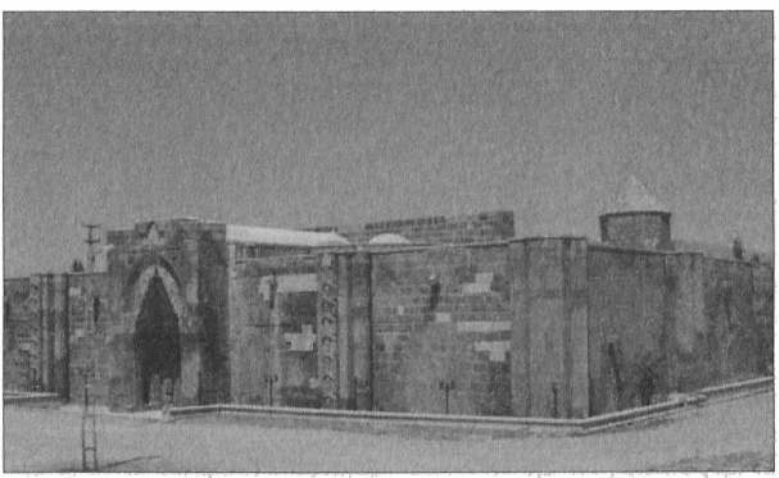
Darüşşifa-Bimaristan (Amasya)

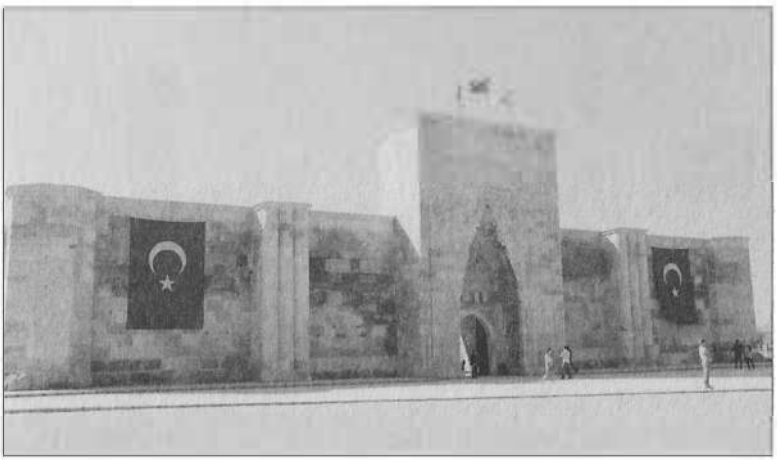
Ertokuş Hanı/Kervansarayı (Isparta-Konya yolu)

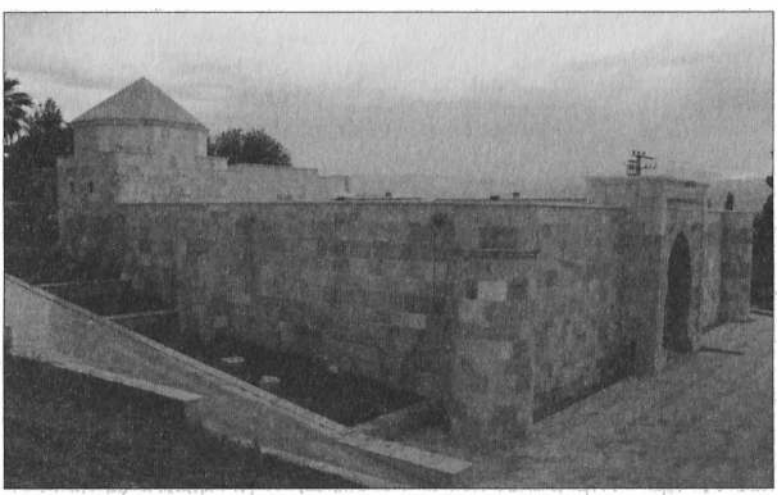
Karatay Hanı (Kayseri-Malatya yolu)

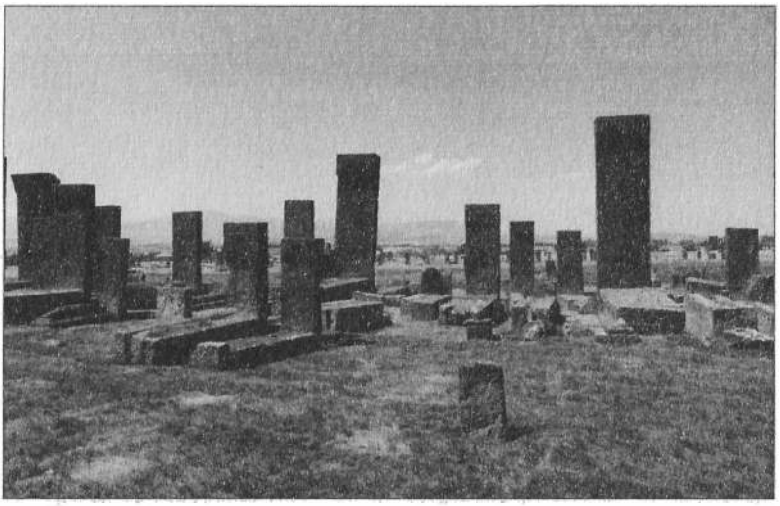
Karatay Hanı (Kayseri-Malatya yolu)

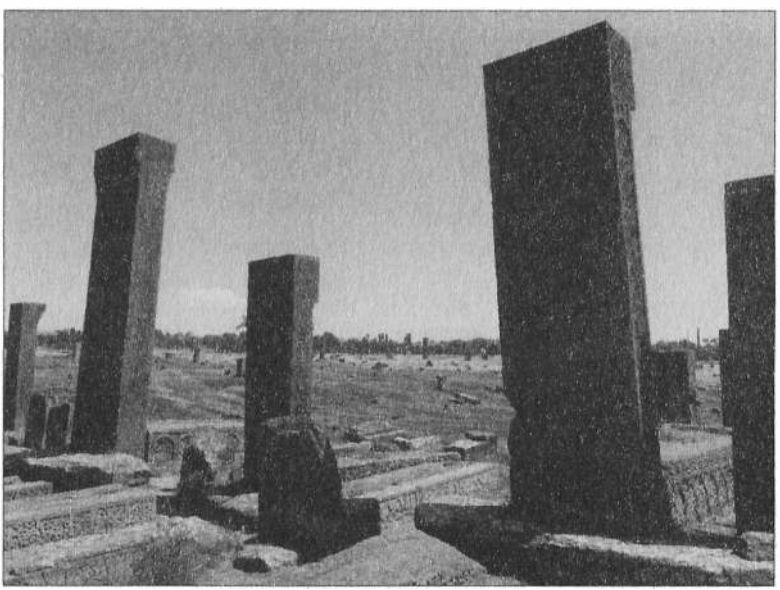
Sultan Hanı (Aksaray)

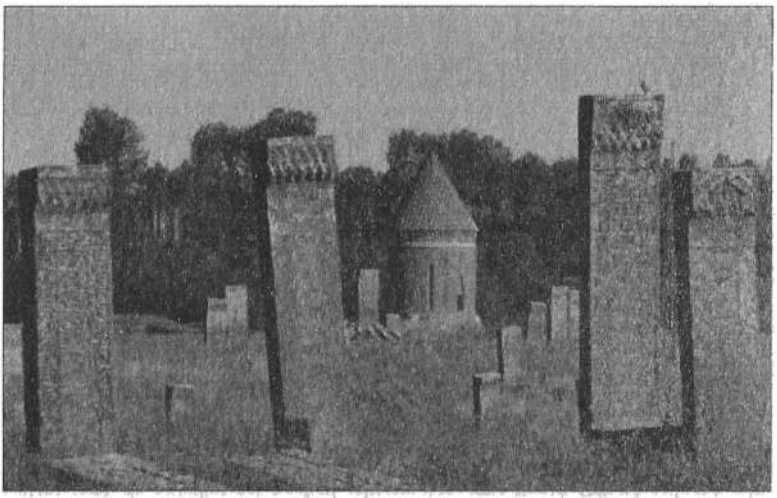
Akhan Kervansarayı (Denizli)

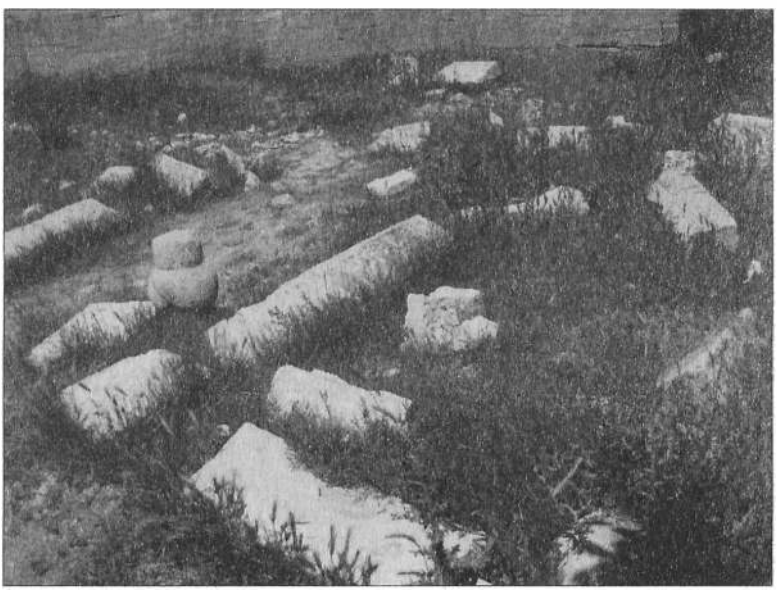
Ahlat Selcuklu Meydan Mezarlığı (Bitlis)

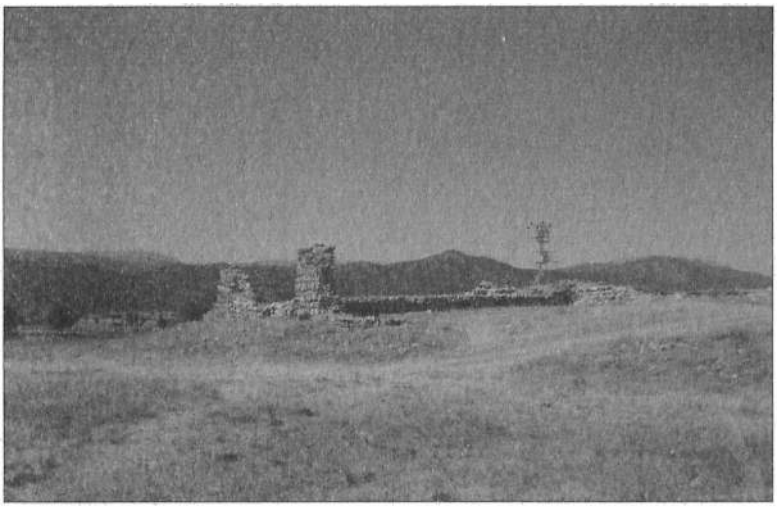
Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı (Bitlis)

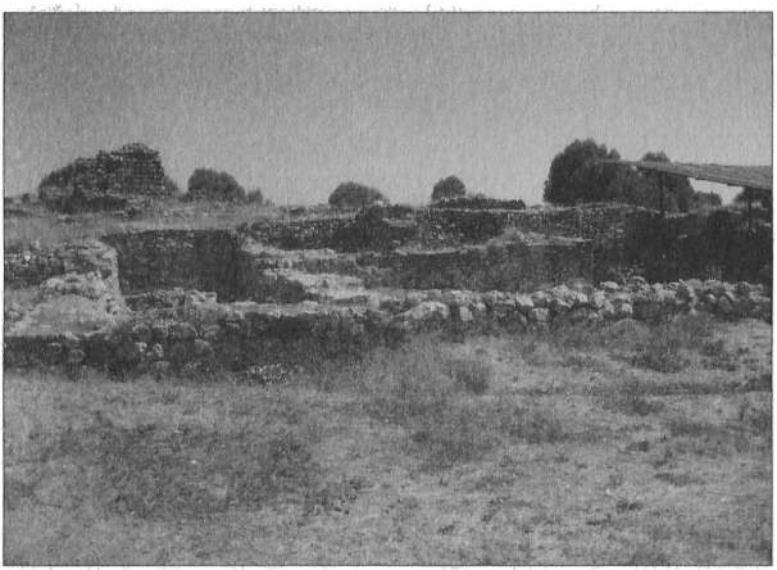
Gevaş Selçuklu Mezarlığı (Van)

Kırk Kardeşler Şehitliği (Malatya)

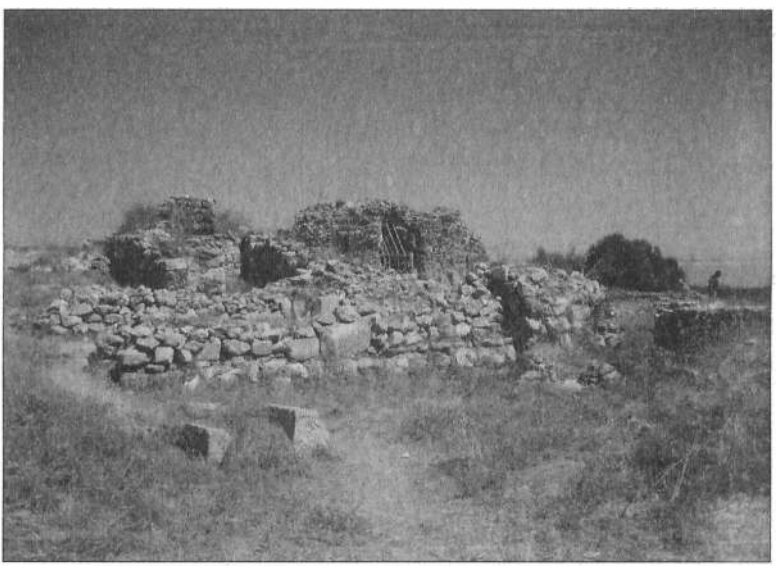
Kubadâbâd Sarayı (Beyşehir)

Kubadâbâd Sarayı (Beyşehir)

Kubadâbâd Sarayı (Beyşehir)

Kubadâbâd Sarayı (Beyşehir)

Uluborlu Surları

İNDEKS

A

Afyonkarahisar 29
Ahlat 28, 29, 55, 92, 108, 135, 148, 149
Akdeniz 22, 32, 37, 102, 104, 105, 107, 117, 153
Aksaray 31, 33, 35, 44, 58, 59, 107, 108, 110, 117, 136, 142, 150
Aksarayî 51, 52, 53, 66, 107, 142
Akşehir 29, 33, 65, 112, 135, 140
Alâiye 29, 44, 52
Alanya 48, 135, 136, 138, 139
Alp Arslan 22, 124
Alp Sungur 21
Amasya 29, 30, 34, 35, 44, 58, 64, 65, 103, 108, 112, 118, 136, 143, 150
Anadolu 7, 13, 14, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 148, 149, 150, 151, 153, 154
Ankara 12, 13, 14, 15, 17, 21, 22, 29, 33, 34, 35, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 55, 57, 60, 65, 66, 67, 70, 75, 79, 86, 93, 96, 101, 105, 109, 117, 118, 124, 128, 138, 140, 149, 150, 151
Antakya 13
Antalya 29, 33, 39, 44, 48, 64, 69, 78, 104, 112, 135, 136, 138, 139, 151
Asya 12, 14, 24, 25, 39, 50, 51, 91, 106, 111, 120, 134
Avrupa 12, 13, 22, 31, 32, 36, 38, 45, 49, 50, 85, 106, 119, 123, 155
Aydınoğulları 143

B

Bağdat 19, 63, 77, 124, 147, 148
Balasagun 146
Basra 18, 63
Bayburt 28, 29, 79, 123, 134, 150
Bayramyeri 59, 89
Beçin 141, 142
Belh 30, 42, 63, 116, 124, 147, 148
Bergama 32, 137, 144
Beşbalık 39
Beykent 151
Beyşehir 31, 140, 151
Birgi 122, 136, 137, 143
Bitlis 28, 29, 59, 92, 108

Bizans 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 38, 39, 40, 44, 49, 51, 76, 77, 78, 79, 101, 107, 124, 144, 153
Bolu 4, 137, 144, 145
Buhara 19, 30, 42, 51, 96, 147, 148, 151
Burdur 112, 136, 139
Bursa 32, 137, 144, 152
Büyük Selçuklu Devleti 25, 86, 125

C
Cami-i Kebir 47, 86
Celâleddin Karatay 47, 56, 57
Celaleddin Kayser 70
Cuma Cami
Çağrı Bey 21, 124
Çankırı 28, 29, 65, 144
Çaşnigir Emîr Mübarizeddin Çavlı 68
Çifte Medrese
Çorum 23, 31, 44, 64

D
Danişmendliler 117
Demirlikarahisar 29
Denizli 4, 31, 45, 59, 89, 122, 136, 140, 141, 151
Derbent 148
Divriği 28, 29, 44, 65
Diyarbakır 28, 29, 44, 45, 54, 56, 108, 118
Doğu Roma 22
Dragon 24
Dragon (Kırkgeçit) 24

E
Ebû'l-Fidâ 41, 137, 138, 139, 140
Ebu Nuaym 19
Edward Gibbon 24
Elbistan 29, 111, 117
Emîr Gazi 81, 117
Emîr-i Ahur Zeyneddin Başara 68
Emîr-i Ârız 58
Emîr-i Meclis Mübarizeddin Behramşah 68
Emîr Mübârizeddin 57
Emîr Mübarizeddin Ertokuş 69
Emîr Necmeddin 57
Emîr Zâhireddin Mansur Tercüman 69
Ereğli 29, 31, 45
Ermeniler 78, 80, 113, 125
Erzincan 28, 29, 30, 45, 56, 65, 79, 108, 117, 122, 134, 135, 136, 143, 150
Erzurum 28, 29, 32, 44, 58, 65, 70, 108, 117, 134, 135, 136, 143
Evliya Çelebi 40, 41, 139, 141, 152
Eyyûbîler 60

F
Farabî 16, 17, 155

G
Gayrimüslimler 5, 76
Gazneli 7, 51
Gerede 137, 144
Gevher Nesibe Dârüşşifası 64
Geyve 137, 144
Gölhisar 136, 140
Göynük 137, 144
Gümüşhane 123, 136, 143

H
Hacı Bektaş-ı Veli 14, 97
Haçlılar 104
Halep 19, 111, 123, 152
Hamitoğulları 140
Harezm 30, 51, 53, 63, 96, 114
Harput 28, 29, 44, 65
Hasan 21, 70, 71, 72, 130, 131
Hasankeyf 28
Hemedan 39, 124
Herat 39, 40, 41, 63, 113, 116, 124
Hısnı Keyfa 29, 108
Honaz 29, 44, 45

Horasan 7, 14, 34, 39, 42, 51, 99, 100, 101, 104, 114, 116, 121, 122, 147, 148
Hunlar 7
Hüsameddin Çoban 144

I
I. Alâeddin Keykubad 30, 35, 40, 52, 54, 56, 69, 103, 105, 106, 127, 135, 138, 148
I. Gıyâseddin Keyhüsrev 49, 52, 67, 68, 70, 102, 104, 105
I. İzzeddin Keykâvus 56, 57, 68, 72, 103, 104, 105, 107, 125, 127, 145
I. Mesud 26, 34, 35, 124
II. Gıyâseddin Keyhüsrev 56, 57, 89
II. Kılıç Arslan 35, 67, 68, 80, 105, 107, 124, 125, 144, 150
II. Süleymanşah 64, 102
III. Aleksios 49
Ihşîdîler 60
Ilgın 112, 135
Isparta 136, 139, 140
İbn Battûta 48, 89, 90, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148
İbn Bîbî 29, 32, 33, 39, 40, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 66, 68, 69, 70, 72, 84, 103, 104, 106, 107, 109, 111, 120, 125, 127, 131, 149, 150
İbn Haldun 16, 17, 18, 27, 28, 35, 36, 115, 118
İbn Saîd 70, 103, 122, 142, 143
İbn Şıhne 19
İbnû'l-Adim 19
İbnû'l-Ezrâk 20
İbnû'l-Kalânisî 19
İbrahim Yinal 21
İnce Minareli Medrese 64
İran 4, 7, 13, 34, 37, 39, 42, 51, 63, 86, 96, 97, 98, 99, 101, 110, 114, 118, 119, 124, 153
İsfahan 19, 39, 41, 63, 101, 111, 116, 124, 148
İskilip 29
İstanbul 2, 12, 13, 14, 16, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 32, 33, 35, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 51, 65, 67, 68, 73, 76, 78, 79, 80, 91, 93, 94, 95, 100, 104, 105, 109, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 123, 124, 138, 139, 140, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 155
İtil 109, 148
İzmir 28, 29, 32, 94, 137, 144
İznik 24, 28, 29, 32, 102, 137, 144

K
Kahire 19, 60, 90, 151
Karaağaç (Acıpayam) 140
Karadeniz 12, 102, 103, 104, 107, 153
Karahanlı 7
Karaman (Lârende) 29, 120, 136, 142
Karamanoğlu Mehmet Bey 58
Kastamonu 29, 65, 103, 120, 137, 144, 145
Kaşan 39
Kâşân 19
Kaşgar 146
Kayravan 18
Kayseri 28, 29, 30, 32, 44, 45, 48, 50, 53, 56, 58, 64, 65, 67, 70, 76, 78, 93, 96, 102, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 118, 124, 125, 131, 134, 135, 136, 143, 149
Kazvin 151
Kemah 29
Keş 148
Kıbrıs 104
Kırım 102, 103, 104
Kırşehir 31, 44, 64, 97, 108, 111, 112, 113, 117
Kirman 19, 119
Konya 25, 28, 29, 30, 32, 40, 41, 44, 48, 52, 53, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 78, 89, 93, 96, 97,

108, 109, 110, 112, 117, 118, 123, 124, 125, 129, 131, 134, 135, 136, 142, 143, 149, 151
Kösedağ Savaşı 16, 58, 135
Kudüs 13, 147, 152
Kufe 147
Kutalmış 21, 22, 24
Kütahya 29, 32, 120, 121, 123

M
Machiavelli 23, 26
Mağrib 17, 36
Malatya 4, 16, 27, 28, 29, 30, 32, 38, 40, 41, 45, 47, 48, 59, 64, 67, 68, 69, 72, 76, 80, 81, 86, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 108, 117, 118, 121, 123, 124, 130, 135, 149
Malazgirt 22, 24, 26, 28, 65
Manisa 32, 137, 144
Mansur 24, 69, 150
Maraş 29, 67, 108, 122
Marco Polo 120, 134, 143
Mardin 28, 29, 44, 65, 108, 112, 117, 122, 136
Maveraünnehir 30, 114, 118, 122
Mecdüddin İshak 72
Medine 13, 139, 147, 152
Medyen 13
Mekece 137, 144
Mekke 13, 147, 152
Melik Eşref 53
Melikşah 39, 46, 52, 76, 77, 80, 111, 124, 126
Memlûkler 60
Menteşeoğulları 141
Merv 39, 42, 63, 101, 109, 110, 116, 148
Meşhed 53, 54, 56, 58, 147
Meydan-ı Hani 59
Meydan-ı Hüseyin 59
Meydan-ı Ziyad 59
Meydan Kapısı 44
Meyve Hanı 109
Mısır 13, 60, 100, 104, 105, 125, 151
Milas 136, 141
Moğollar 58, 135
Mourice Lombart 14
Mudurnu 137, 144
Muğla 136, 141
Muhammed b. Melikşah 46
Müslümanlar 5, 14, 46, 74, 75, 108, 139

N
Narşahî 19
Nâsır-lidinillah 72, 127
Niğde 29, 44, 45, 76, 94, 108, 117, 136, 142, 149, 150
Niksar 28, 29, 44, 64, 117, 135
Nîşâbur 19, 39, 42, 46, 51, 59, 85, 101, 122, 123, 124, 148
Nişâbûrî 19
Nizâmiye 63
Nizâmülmülk 15, 16, 63, 77, 113, 129

O-Ö
Oğuz 7, 21, 24, 46, 94, 95, 100
Osmanlılar 8, 35, 54, 76, 94, 144, 150, 152, 155
Ötüken 146

P
Pamukçular Hanı 109
Pazar Kapısı 41, 44, 113
Pirinççiler Hanı 109

R
Rey 39, 63, 124
Rumlar 38, 48
Rum Meydanı 49

S-Ş
Saceddin İshakoğlu Kemaleddin Kamyar 89
Sâdeddin Köpek 57, 135
Safranbolu 137, 144

Sahib Şemseddin Muhammed 55
Samanî 7
Sâmerrâ 147
Samsun 29, 31, 44, 102, 108, 110, 112, 151
Saruhanoğulları 144
Sasanî 7, 37
Selçuk 20, 24, 29, 35, 39, 115, 137, 144
Selçuklular 4, 7, 8, 15, 17, 20, 21, 23, 27, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 43, 44, 50, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 84, 87, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 111, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 133, 140, 141, 143, 144, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155
Semerkant 30, 42, 51, 147
Seydişehir 31
Seyfeddin Kayıtbay 89
Seyfeddin Sungur 47, 88
Sırçalı Medrese 64
Silvan 28, 29
Sinop 29, 35, 39, 44, 48, 59, 64, 72, 78, 102, 103, 107, 112, 137, 144, 145, 150
Sistan 14, 19, 42, 43
Sivas 14, 20, 28, 29, 30, 32, 40, 44, 45, 53, 64, 65, 76, 78, 93, 96, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 123, 124, 131, 134, 135, 136, 143, 149
St. Quentinli Simon 33
Suğdak 56, 103
Suriye 7, 99, 100, 102, 103, 105, 111, 112, 114, 119, 123, 125, 136, 142
Süleymanşah 24, 64, 102
Süryaniler 78, 80
Süryanî Mihail 38, 80, 101
Şam (Dimaşk) 19, 152
Şebinkarahisar 28, 29, 48
Şehabiyye-i Kübra Medresesi 149
Şekerciler Hanı 109
Şemseddin Ebû Said Altun-aba 64

T
Taberistan 19, 63
Tâceddin Pervane 57
Taif 13
Tavas 136, 141
Tebriz 4, 19, 148
Telâcird Meydanı 59
Tokat 28, 29, 45, 64, 65, 68, 95, 96, 108, 112
Tolunoğulları 60
Tuğrul Bey 21, 51, 123, 124
Turhal 29
Türkmenler 22, 24, 32, 116

U
Uluborlu 29, 48
Ulu Cami 55, 86, 87, 94, 95
Umberto Eco 153
Urfa 44, 67, 108
Urgenc 30

V
Venedik 105

W
Weber 12, 13

Y
Yahudiler 48, 77, 78, 109, 139
Yakuti 21
Yassıçimen Savaşı 53
Yavaşkarahisar 29
Yenice Taraklı 144
Yezd 19
Yinanç Bey 89, 90
Yunus Emre 14, 97

Z
Zile 29

SELÇUKLU ŞEHİR HAYATINI YENİDEN KEŞFETMEK...

Selçuklu şehirlerinin güvenliği nasıl sağlanırdı? Mahalle hayatında Müslümanlar ve gayrimüslimler müşterek bir yaşamı ne şekilde kurmuşlardı? Çarşıların ve pazarların şehrin ekonomisindeki rolü neydi? Özellikle şehir idaresi konusunda halk ve yönetici zümre arasındaki ilişki nasıldı? Çocuklar hangi oyunlarla eğlenirdi? Bayramlar nasıl yaşanırdı? Yardımlaşma hangi yollarla sağlanırdı? Doğum, ölüm, doğal afet, hastalık, eğlence, kutlama gibi hadiselerde şehir halkı nasıl bir kader ortaklığı sağlamıştı?

Şehirler insan hayatının çehresini görebildiğimiz en duru mekânlardır. Kaynaklardaki bilgiler veya maddî izler geçmişin hikâyesini bugüne aktararak şehre dair bir resim çizmemizi sağlar. Selçukluların Türk-İslâm medeniyetine kazandırdıklarının başında kuşkusuz şehirleşme gelmektedir. Üç yüzyıl boyunca Türk tarihine ev sahipliği yapmış olan Selçuklularla birlikte şehirleşme faaliyetleri parlak bir yükseliş yaşamıştır. Günümüz şehir hayatına temel oluşturan yapılar Selçuklu şehrinin büyüklüğünün tartışılamaz olduğunu göstermektedir.

Selçuklular ve Beylikler tarihi, şehir tarihi, Ortaçağ'da sosyal, kültürel ve iktisadî hayat hakkında çalışmalar yapan Doç. Dr. Tülay Metin'in elinizdeki çalışmasında Selçuklu şehirlerinin oluşumu, iskânı, savunma yapıları, idarî yapısı, müesseseleri ve şehir halkının kültürel, dinî ve sosyo-ekonomik hayatı ayrı başlıklar altında inceleniyor. Selçuklu şehirleri hakkında bilgi veren dönemin seyahatnâmelerinden yararlanılarak seyyahların aktardıklarıyla Selçuklu şehirlerine ışık tutuluyor. Selçuklu şehirlerinin kimliğini belirleyen unvanları yeniden hatırlanıyor. Sıradan bir insanı, esnafı ve yöneticiyi evinden şehrin surlarına dek takip eden bu çalışmayla birlikte Selçuklu yaşamı bir bütün içinde ele alınıyor.

Selçuklu Çağında Yaşamak, Türk tarihinin en özel devirlerinden birini tüm canlılığıyla aktarırken meraklı okurlara da yeni keşifler sunuyor...

Kronik
₺30,00
KDV'den muaftır.
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-605-7635-77-8
9 786057 635778